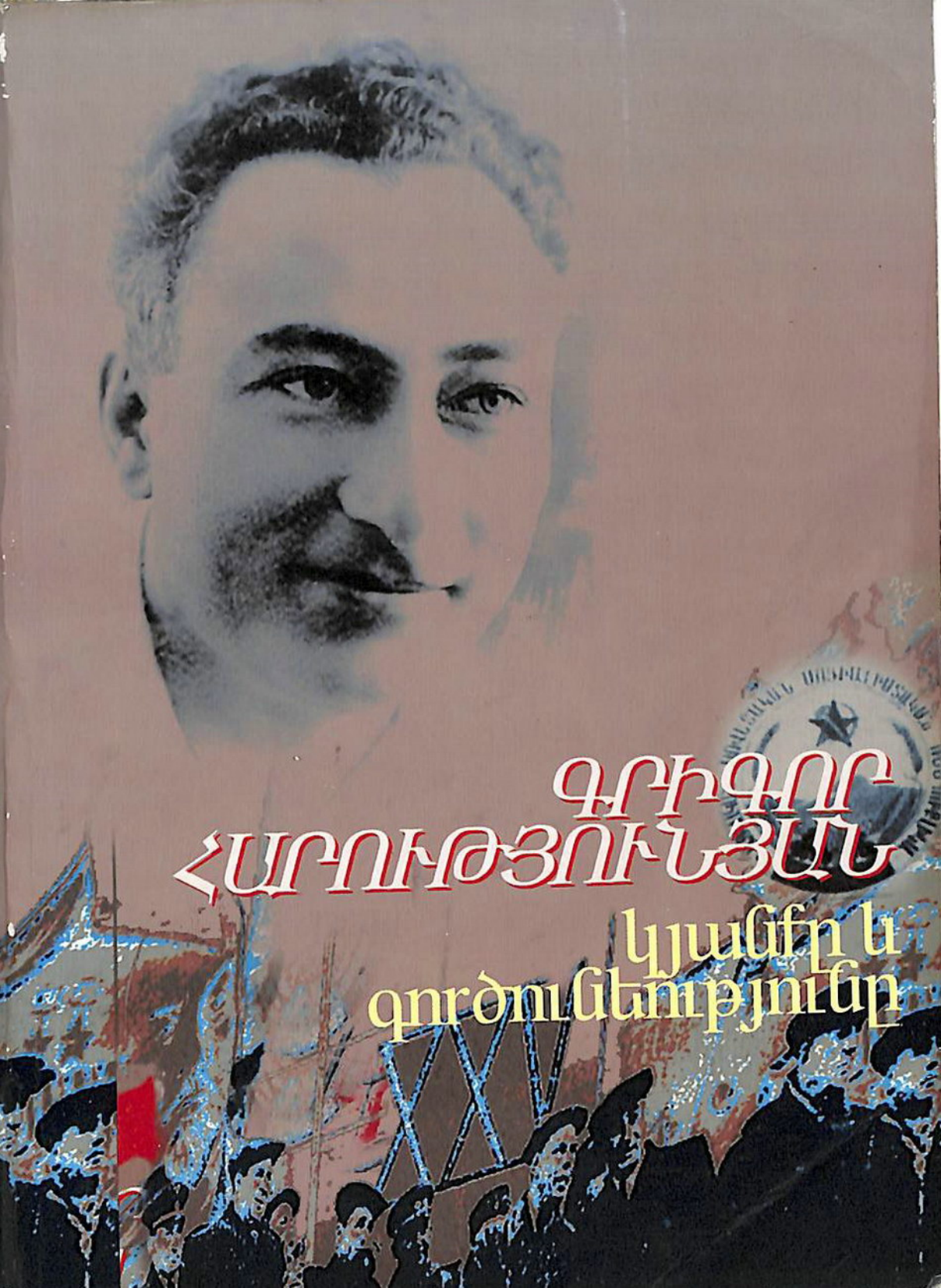

The image is a composite graphic. The upper half features a large, stylized portrait of a man with dark, wavy hair and a mustache, looking slightly to the right. The lower half shows a crowd of people in dark clothing and hats, some holding flags, in a scene that appears to be a protest or a public gathering. A circular emblem with a star and text is visible on the right side of the lower half.

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

կյանքը և
գործունեությունը

Գրքի ստեղծման մտահղացումը՝ **Նամի ՄԻԿՈՅԱՆԻ**

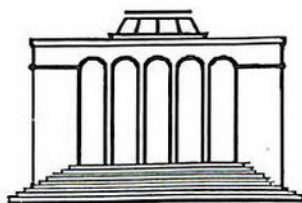
Հրատարակվում է **Ստաս ՆԱՄԻՆԻ** (Անաստաս Միկոյան)
մեկեմասությամբ

Идея создания книги **Нами МИКОЯН**

Издание финансировал **Стас НАМИН** (Анастас Микоян)

Ի հիշատակ հոր և պապի

В память об отце и деде

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ГРИГОР АРУТЮНЯН
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Издательство "Гитутюн" НАН РА
Ереван 2000

929, 329 Հարկային

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

27

ԸՆԹԵՐՑԱՄԱՐԱԶ

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

A II
86390

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Երևան 2000

ԴՏՀ 329.016 (479.25)
ԳՄԴ 66.61 (2Հ) 3
Հ 422ա

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

*Կազմողներ՝ ՆԱՍԻ ՄԻԿՈՅԱՆ
ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*

*Պատրաստանայրու խմբագիրներ՝ ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ՍՈՒՐԵՆ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*

Հ 422ա *Ավետիսյան Հրանտ* և *ուրիշ*. ԳՐԻԳՈՐ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ. ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
/Հ.Ավետիսյան, Ս.Ավետիսյան/: – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»
հրատ., 2000, 350 էջ + երկու մամուլ նկար:

Գիրքը նվիրվում է Խորհրդային Հայաստանի 1937-1953թթ.
դեկավար, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր
Հարությունյանի կյանքին և գործունեությանը: Տպագրվում է նրա
100-ամյակի կապակցությամբ և հասցեագրվում է ընթերցող լայն
շրջաններին:

Հ 0902030000
703(02) – 2000 2000թ.

ԳՄԴ 66.61 (2Հ) 3

ISBN 5 – 8080 – 0460 – 8

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000

ՆԱԽԱԲԱՆ

Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանի (Հարությունով) կուսակցական ամբողջ գործունեությունն ընթացել է 1919-1953 թվականներին, տարիներ, որոնց մեծ մասը, մոտ 30 տարի, ընդգրկել է ստալինյան տիրապետության ժամանակաշրջանը: Այդ տարիները ԽՍՀՄ-ում եղել են սոցիալիստական հասարակարգ կառուցելու փորձարկումների ու պարադոքսների ժամանակաշրջան, մի կողմից՝ արդյունաբերության, մշակույթի, գիտության ու տեխնիկայի և սոցիալական բնագավառներում աննախընթաց վերելք ու նվաճումներ, ֆաշիզմի դեմ տարած համաշխարհային պատմական հաղթանակ, մյուս կողմից՝ ահաբեկչություն, սարսափ, հակաօրինականություն, բռնություններ:

Հանդես գալով կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու բնականոն գործընթացի վարդապետությամբ, մարքսիզմի հիմնադիրներն ու տեսաբանները համեմատաբար քիչ ուշադրություն էին դարձնում ապագա հասարակության կառուցման միջոցներին ու մեթոդներին: Այդ խնդիրն առաջադրեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ ստեղծված խորհրդային պետության շինարարության պրակտիկան:

1921թ. մարտին, ՌԿ(բ)Կ X համագումարում, Վ.Ի.Լենինն առաջ քաշեց նոր տնտեսական քաղաքականության անցնելու հարցը: Խորհրդային երկրի ղեկավարը համոզված էր, որ Ռուսաստանում «ռազմական կոմունիզմի» (1918-1920թթ.) ճգնաժամի հետևանքով խորհրդային իշխանությունը պետք է նահանջեր դեպի պետական կապիտալիզմ, ապա շարունակելով ճանապարհը, կառուցեր սոցիալիզմ. Ռուսաստանի պայմաններ

րում սոցիալիզմը կարող էր լինել միայն երկարատև և դժվարին էվոլյուցիայի վերջնական արդյունք:

X համագումարում, որդեգրելով մոր տնտեսական քաղաքականություն, կոմունիստներն ընդունեցին իրենց նահանջը դեպի պետական կապիտալիզմ: «Ոչ բավարար զարգացած երկրում» արմատական փոփոխությունների անցման ճանապարհին հաղթանակեց երկարատև դժվարությունների ուղի անցնելու լենինյան դիրքորոշումը:

Կուսակցության ներսում մոր բանավեճեր ծավալվեցին Լենինի կառավարման վերջին շրջանում և մրա մահից հետո: Քաղաքական բանավեճերում ծնվեցին ու ձևավորվեցին իրարից արմատապես տարբերվող հայեցակետեր: «Կենտրոնը», որը գլխավորում էր Տրոցկին, ձգտում էր սոցիալիզմին հասնել արագընթաց, «զորանոցային սոցիալիզմի», իշխանությունների կենտրոնացման, ճնշման, ստիպողականության, կյանքի բոլոր ոլորտների ռազմականացման խորացման ճանապարհով: Առաջացան տրոցկիստական և մոր ընդդիմության խմբավորումներ, աջ ու ձախ թեքումներ: Իրականացնելով հեղափոխությունը վերևից, Ստալինը կազմակերպեց բոլոր ուղղվածությունների ընդդիմության գաղափարական ջախջախումը՝ օգտագործելով առանձին խմբերի տակտիկական տարածայնությունները, որի եզրափակիչ փուլը եղավ ՀամԿ(բ)Կ XV համագումարը (1927թ. դեկտեմբեր):

Այլակարծություն չհանդուրժող Ստալինը և մրա շրջապատը, ամրապնդելով իրենց իշխանությունը կուսակցության և կառավարության բարձրագույն ոլորտներում, վերածնեցին «ռազմական կոմունիզմի» և «ռազմականացված սոցիալիզմի» տրոցկիստական մոդելը: Նոր տնտեսական քաղաքականությունից հրաժարվելը, 1926-1932թթ. արագ տեմպերով իրականացված առաջին հնգամյա պլանը, ամբողջ ճակատով «սոցիալիստական արշավը», երկրի սրընթաց ինդուստրացումը և կոլեկտիվացումը, «ռազմական կոմունիզմի» մեթոդներին անցնելը իրենց հետ բերեցին բռնություններ, սարսափ և ահաբեկչություն: Արտասահմանյան խորհրդայնագետների կող-

մից այն բնութագրվեց որպես «Բոնապարտիզմի խորհրդային վարկած», «Ռուսական հեղափոխության Յակոբինյան փուլ»¹:

Ստալինյան բռնի ճնշումների առաջին փուլում հատկապես տուժեցին գյուղը և գյուղացին, եկեղեցին ու հոգևորականները: 1929 – 1932 թվականներին միայն գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացման ընթացքում գյուղում կուլակաթափվեց մոտ 800 հազար գյուղացիական տնտեսություն, խուսափելով հալածանքից քաղաք փախավ 250 հազար ընտանիք: Սիբիր, Յեռավոր Յիուսիս, Ղազախստան արտաքսվեց մոտ 6 միլիոն մարդ: «Կազմակերպված» սովի հետևանքով քաղցից ու հիվանդություններից գյուղում վախճանվեց մոտ 7 միլիոն մարդ: Բռնկվեցին գյուղացիական հակապետական ելույթներ, որոնք դաժանորեն ճնշվեցին:

Ստալինի համոզմունքը, թե բանվորական պետության գործունեությունն արդարացնում է ճնշման, բիրտ ուժի կիրառման ամեն մեթոդ, ունեցավ ողբերգական հետևանք: Ստալինի և նրա շրջապատի հակաօրինական գործողությունների հետևանքով, նրանց թելադրանքով անհատի պաշտամունքի տարիներին՝ միայն 1935 – 1940թթ. հակահեղափոխական և պետական հանցագործության մեղադրանքով ԽՍՀՄ-ում բռնադատվեց 19 մլն 840 հազար մարդ, որից մի քանի միլիոնը գնդակահարվեց: Բռնադատվածներից մոտ 30 հազարը հայեր էին:

Բռնության մոր պոռթկում տեղի ունեցավ 1949թ.: Գուլագը և Յեռավոր Յիուսիսն ու Սիբիրը «համալրվեցին» մոր անմեղ զոհերով: «Գուլագ» նախապատրաստվում էր և հայության համար: 1947 – 1948թթ. ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, ներքին գործերի ժողկոմատը հեղեղվեց «հայկական նացիոնալիզմը», «հայկական անջատողական ձգտումները», «ծովից ծով Հայաստան» ստեղծելու նկրտումները «մերկացնող» զրպարտչական նամակներով:

¹ Россия в XX веке. Историки мира спорят, М., 1994, с. 363.

1947թ. հունիսի 21-ին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ.Բաղիրովը նամակով դիմեց ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ՝ Մարիետա Շահինյանի՝ 1946թ. Երևանում հրատարակված «խորհրդային Անդրկովկաս» գիրքը շրջանառությունից հանելու պահանջով: Եվ դա այն բանի համար, որ Մ.Շահինյանը Լեռնային Ղարաբաղը անվանել էր «Հայկական երկրամաս», «Հայաստանի մի կտոր», Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի գտնվելը բնորոշել որպես «դեմ նետված, քանդված երկիր»²: Բաղիրովի պահանջը պաշտպանվեց ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ոչ անհայտ գործիչներ Ա.Ժղանովի և Մ.Սուլսովի կողմից³:

1947թ. նոյեմբերին Լ.Բերիային ուղղված նամակում «Թուրքիայի բարեկամները» առաջ քաշեցին «Բարձրացնենք զգոնությունը և ջախջախենք հայկական բուրժուական մագիոնալիզմը» կարգախոսը, պահանջեցին «մոբիլիզացնել խորհրդային հասարակայնությանը և անվտանգության մարմիններին՝ վճռական պայքարի ընդդեմ այդ խոցի»: Նման նամակներով նրանք դիմեցին նաև Ժղանովին ու քաղբյուրոյին:

Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ.Չարկվիանին հատուկ նամակով «տեղեկացրեց» Ստալինին Անդրկովկասում հայ ազգայնականների «պառակտիչ» գործունեության մասին: Ստալինն այդ «դանոսը» ուղարկեց Բերիային⁴:

Հակահայկական ուժերի գրպարտությունը և սադրանքը կործանարար նշանակություն ունեցան 1946թ. խորհրդային կառավարության կողմից կազմակերպված հայերի հայրենադարձության համար: 1948թ. սեպտեմբերին հայերի հայրենադարձությունը կասեցվեց: Պատճառը Ստալինի հեռագիրն էր Գ.Մալենկովին՝ «Հայ հայրենադարձների մեջ կան ամերիկյան

² РЦХИДНИ РФ, ф. 17, оп. 125, д. 337, л. 94 – 103.

³ Там же, д. 505 б, л. 6 – 24.

⁴ Архив президента РФ, 44 – А5/7л. Փաստաթուղթը հայտնաբերել է ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանը:

հետախույզներ, որոնք նախապատրաստել են դիվերսիա «Պոբեդա» նավի վրա»:

Նույն օրը, 1948թ. սեպտեմբերի 13-ին, դրսևորելով հերթական ստրկամտություն, Մալենկովը հեռագրեց Ստալինին. «Դուք, իհարկե, ճիշտ եք, հայ հայրենադարձների մեջ կան ամերիկյան հետախույզներ, որոնք իրականացրել են դիվերսիա «Պոբեդա» ջերմանավի՝ Բաթումից Օդեսա դուրս գալուց առաջ, հայերի ափ իջեցնելուց առաջ կամ այդ ընթացքում: Մենք կծեռնարկենք բոլոր միջոցները»⁵: Մեկ օր հետո, սեպտեմբերի 14-ին, Մալենկովը հեռագրեց Ստալինին. «ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի սեպտեմբերի 14-ի որոշմամբ արտասահմանյան հայերի հայրենադարձությունը ԽՍՀՄ անհապաղ և անմիջապես դադարեցված է. արգելված է նրանց ընդունումը Հայաստանում, անկախ նրանից, թե որտեղից են ներգաղթողները: «Պոբեդա» ջերմանավի մասին առաջարկությունները՝ չարադրված Ձեր հեռագրի չորս կետերում, ընդունված են որպես քաղբյուրոյի որոշում»⁶: Հայրենադարձների մեղքը հաստատելու անհրաժեշտություն չկար: Ստալինը, ոչ առանց Բերիայի, արդեն ասել էր իր խոսքը:

Հեռագրում ասվում էր, որ Բաթում և Երևան են գործուղվել ՊԱԿ-ի հատուկ լիազորներ՝ 15 հոգի՝ նախարարի տեղակալի և վարչության պետի ղեկավարությամբ: Նրանք ստացել էին առաջադրանք՝ Ստալինի ցուցումների համաձայն: Հեռագիրը գրել էր Մալենկովը՝ իր ձեռքով⁷:

Զօգնեց և Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի հանգամանալից նամակը՝ ուղղված ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյին:

«Թուրքիայի բարեկամների» անունից գրված նամակներն ուղղված Լ.Բերիային, Ա.Ժդանովին, ապա և քաղբյուրոյին, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը որակում էր որպես գրպար-

⁵ РЦХИДНИ РФ, ф. 17, оп. 12, 24, д. 83-1-5, л. 87-89.

⁶ Там же, л. 87.

⁷ Там же, л. 88.

տություն և պանթութիզմի հետադիմական գաղափարախոսությանը հերյուրանք: «Թուրքիայի բարեկամները» ժխտում էին թուրքերի զավթած հայկական հողերի գոյության փաստը, չէին խոսում հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության՝ թուրքական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված կոտորածների մասին, որոնց հետևանքով բնաջնջվեց մեկ միլիոն հայ, հայերի՝ իրենց սեփական հայրենիքից արտաքսման մասին, հանդես էին գալիս հայրենադարձության դեմ, ի դեմս հայրենադարձների տեսնելով պատերազմի հրծիգների, որոնք իբր ձգտում էին Խորհրդային Միությունը օգտագործել Թուրքիայի դեմ, ստեղծել «Մեծ Հայաստան», ապա անջատվել ԽՍՀՄ-ից:

Առարկելով մտացածին հերյուրանքները, Գ.Հարությունյանը գրում էր. «Հայտնի է, որ Հայաստան են վերադառնում աշխատավոր հայերը, որոնք թուրքական կոտորածներից փրկվելու համար իրենց սեփական Հայրենիքից փախել են աշխարհի բոլոր ծայրերը, իսկ նրանց մեղադրում են «զազանային մացիոնալիզմի և թուրքերի դեմ պատերազմ հրահրելու մեջ», որը ցույց է տալիս «ԽՍՀՄ-ում պանթութքական տրամադրություն ունեցող մարդկանց գոյության մասին»⁸: Գ.Հարությունյանի այս գնահատականը պատասխանն էր նմանատիպ բոլոր «մամակագրությունների»: Սակայն զրպարտության հետևանքով ավելի քան 12 հազար հայրենադարձ հայեր, ռազմագերիներ, այլ «անբարեհույսներ» հայտնվեցին Ալթայի երկրամասում, Գուլագում և այլ հեռավոր աքսորավայրերում: «Օպերացիան» երևանում ղեկավարում էր ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյան՝ Բոգդան (Բախշի) Քոբուլովը:

Ինչ կատարվում էր Ռուսաստանում, Խորհրդային Միության մյուս հանրապետություններում, կատարվում էր և Վրաստանում, ուր հայերն ապրում էին հին ժամանակներից: Հայությունը բնակչության սովոր մասն էր կազմում Թբիլիսիում, Թելավում, Թիոնեթում, Գորիում, Ախալիգորիում, Քութայիսում, Սցխեթում, Կոջորում, Շուլավերում, Բոլնիսում, Անանուրիում, Ցխիմվալում,

⁸ ՀՀ ՀԲՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 69, ք. 1–4:

Բաթունում, Փոթիում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Թբիլիսիի և Քութայիսի նահանգների մեջ մտնող այլ բնակավայրերում, Աբխազիայում: Հայերի թիվը մեծ էր հատկապես Արևելյան Վրաստանում և Թբիլիսիում: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի վկայությամբ 1671թ. Թիֆլիսի 20 հազար բնակչությունից հայեր էին 14 հազարը. 1800թ. հայերի թիվը հասավ 20 հազարի՝ կազմելով ողջ բնակչության երեք քառորդը: 1864թ. հայերի թիվը կազմում էր Թբիլիսիի բնակչության 47,7, վրացիները՝ 24,7 տոկոսը⁹: 1922թ. Թբիլիսիում բնակվում էր 85 հազար հայ, 80 հազար վրացի: Հայերը կազմում էին Արևելյան Վրաստանի բնակչության 38,8 տոկոսը¹⁰:

Հայությունը մեծ կշիռ ուներ առևտրաարդյունաբերական կապիտալի և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման գործում: Նրանց ձեռքում էին Թբիլիսիի ողջ կապիտալի 70 տոկոսը, արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր, ակցիոներական ընկերություններ:

Հայերը մեծ դեր էին խաղում նաև հասարակական կյանքում: Թբիլիսիի քաղաքագլխի առաջին ընտրությունից (1841թ. մինչև 1917թ.) մինչև վերջինը՝ քաղաքագլուխները հայեր էին՝ 24 հոգի: Առաջինը Ի.Իգմիրյանն էր, վերջինը՝ Ա.Խատիսյանը՝ Հայաստանի Հանրապետության ապագա վարչապետը¹¹: Ըստ Կադանկատվացու վկայության, որի վրա հենվում են և վրացի մասնագետները, Թբիլիսիի առաջին կառավարիչը եղել է հայ վաճառական Շադինը՝ նշանակված մոնղոլների կողմից 1259թ.¹²: Երկար ժամանակ քաղաքի մելիքները եղել են Բեհբուրովները: Թբիլիսիի մելիք գնդապետ Հովսեփ Բեհբուրովի որդին՝ Բարսեղը (Վասիլ)՝ ռուսական բանակի հանրաճանաչ գորավարը 1848 – 1855թ. Անդրկովկասյան և Կովկասյան երկ-

⁹ И.Бадриашвили. Тифлис с основания города до XIX века. Кн. 1, издание Тифлисского совета. Тифлис, 1934; Ш.Чхетия. Тифлис в XIX столетии. Тбилиси, 1942, с. 161, 165.

¹⁰ Перепись населения, М., 1922.

¹¹ С.Мамулов. Армяне в Грузии, М., 1995, с. 15 – 16.

¹² Ш. Месхи. Города и городской строй феодальной Грузии XVII – XVIII вв. Тбилиси. 1959, с. 48.

րամասի քաղաքացիական կառավարման պետն էր, Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատարը, Ռուսաստանի պետական խորհրդի անդամ, մինչ այդ եղել էր Ախալցխայի և Չայկական մարզի կառավարիչ¹³: Վրաստանի կառավարիչներ են եղել գեներալ-մայոր Ֆեոդոր Չախվերդովը (1809-1811)¹⁴ և Իշխան Փալավանդովը (1832-1838)¹⁵:

Պատմական զարգացման գործընթացը նոր հունով ընթացավ Ռուսաստանում Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական և Ռևոլյուցիոնյան հեղափոխություններից հետո: Պայքարի հորձանուտ նետվեցին շատ հայ երիտասարդներ, ակտիվորեն ներքաշվելով նոր կյանքի կառուցման բազմաբնույթ ոլորտներ: Նրանցից շատերը ղեկավար դեր էին կատարում Թբիլիսիում և Վրաստանի այլ քաղաքներում կենտրոնացված անդրկովկասյան կուսակցական ու խորհրդային մարմիններում:

1922թ. մինչև 1925թ.՝ ողբերգական մահը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը Անդրֆեդերացիայի Միութենական խորհրդի նախագահն էր, ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի քարտուղարը, Չմայակ Նազարեթյանը 1922-1924թթ. Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարն էր, մինչև 1930թ. ՉամԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի քարտուղարը, ապա երկրային կոմիտեի կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի նախագահը, Գևորգ Կուրուլովը 1921-1937թթ. եղել է Վրաստանի արհմիությունների խորհրդի նախագահ, Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար, Վրաստանի և Անդրկովկասի տնտեսության բարձրագույն խորհրդի նախագահ, ժողկոմխորհի նախագահի առաջին տեղակալ: Չայկազ Կոստանյանը 1924-1926թթ. Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի կազմհրահանգչական բաժնի վարիչն էր, Կենտկոմի քարտուղարության անդամ, ՉամԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի կազմհրա-

¹³ АККА, т. VII, с. V.

¹⁴ Там же, т. IX.

¹⁵ Сергей Васильевич. Титулованные роды Российской империи, СПб., 1910, с. 70.

Տեր-Գաբրիելյանը 1929թ. Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի տնտեսական խորհրդի նախագահն էր, Սուշեղ Տեր-Եղիազարյանը՝ 1930-1931թթ. Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ժողովրդական նախագահի տեղակալը: Թբիլիսիում՝ Անդրկովկասի կուսակցական և պետական մարմիններում ղեկավար աշխատանք են կատարել Ամատունին (Վարդապետյան), Արմենակ Աբուլյանը, Սուրեն Շադունցը, Սուրեն Աղամիրովը, Գևորգ Հանեսովյանը, Պապիկ Մկրտչյանը, Արտակ Ստամբուլյանը և ուրիշներ: Արտեմ Գեուրկովը ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրյանի կազմիրահանգչական բաժնի վարիչ էր (1930թ.), Աջարիայի մարզկոմի առաջին քարտուղար, Վրաստանի ժողովրդական նախագահի տեղակալ: Հայեր էին կուսակցության Թբիլիսիի քաղաքային կոմիտեի պատասխանատու (առաջին) քարտուղարները: Այդ պաշտոնը զբաղեցրել են. 1919թ. Ստեփան Վարդանյանը (Ռոզին), 1920-1924թթ.՝ Ռուբեն Մկրտչյանը (Ռուբենով), 1925թ. հունվար-1930թ. հունվար՝ Ստեփան Ակոպովը, 1930-1933թ. ղեկտեմբեր՝ Երվանդ Ասրիբեկյանը, 1934թ. հունվարից մինչև 1937թ. սեպտեմբեր՝ Գրիգոր Հարությունյանը:

1937թ. սեպտեմբերից մինչև 1953թ. նոյեմբեր Գրիգոր Հարությունյանը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր, կուսակցության և ժողովրդի կողմից գնահատված ականավոր գործիչ: Հարությունովի ծառայությունների բարձր գնահատականը ժողովրդի կողմից նրան շնորհած «Գրիգոր շինարար» բարձր կոչումն էր:

Հարությունյանի կյանքը շաղկապված էր ԽՍՀՄ-ում 1920 – 1950-ական թվականների պատմական զարգացման ամբողջ ընթացքի՝ սոցիալական վերափոխումների, նոր տնտեսական քաղաքականության, ինդուստրացման և կոլեկտիվացման, կուլտուրական հեղափոխության իրականացման, Հայրենական մեծ պատերազմում խորհրդային ժողովրդի տարած համաշխարհային պատմական հաղթանակի և այլ գործընթացների հետ: Նա անբաժան էր ժողովրդի ճակատագրից, նա անցել էր ստալինիզմի սարսափների միջով, քայլել պատմությանը համընթաց: Հարությունյանը հանդես չի եկել որպես սոսկ «դիրեկտիվներ»

կատարող, ժամանակի մտքի բեռը կրող և արտահայտիչ՝ նա միաժամանակ ձգտել է մինչև վերջ հասկանալ տեղի ունեցող դեպքերի իմաստը, որը օգնել է կատարել իր պարտքը ժողովրդի և ժամանակի հանդեպ, ներդնել իր անձնականը ընդհանուր գործընթացի մեջ: Այդուհանդերձ ժամանակը չէր կարող չունենալ իր ազդեցությունը:

ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸ

Բաժինը գրել են ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանը (առաջին գլուխ), պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը (երրորդ գլուխ), պատմական գիտությունների թեկնածու Ամատուն վիրաբյանը (երկրորդ և չորրորդ գլուխներ):

**ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանը ծնվել է Թելավում, 1900թ. նոյեմբերի 7-ին: Հայրը, որը մահացել է 1918թ., եղել է առևտրական, ինչպես ինքն է գրում «մեշչանին», մայրը ունեցել է գյուղական ծագում: Հարությունյանը երկու տարի սովորել է Թելավի քաղաքային ուսումնարանում, ապա՝ 1911 – 1920թթ. նույն քաղաքի գիմնազիայում: Գիմնազիայում ուսանելու տարիներին զբաղվել է քաղաքականությամբ, 1919թ. ընդունվել է Վրաստանի կոմկուսի շարքերը: Գիմնազիայի աշակերտներ Արտեմ Գեուրկովի և Գևորգ Թաթուլովի հետ կազմակերպել է Թելավի կոմերիտական կազմակերպությունը, որի մեջ ընդգրկվել են նաև հայկական երիտասարդական «Միություն» կազմակերպության անդամներ: «Միության» ակտիվ անդամ էր և Արտեմ Գեուրկովը: Ընդհատակում Հարությունովը եղել է կուսակցության Թելավի քաղաքային կոմիտեի կազմակերպիչ, հեղափոխական գործունեությանը և ցույցերին ակտիվ մասնակցելու համար 1920թ. մայիսին Ա.Գեուրկովի և այլ ակտիվիստների հետ մեմշևիկյան իշխանությունների կողմից ձերբակալվել է և բանտարկվել: Բանտից ազատվել է Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո: Շարունակել է քաղաքական աշխատանքը, եղել է Թելավի գավառային կոմիտեի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ, 1921թ. հոկտեմբերից մինչև 1922թ. մայիս՝ գավառային կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար: Այդ նույն ժամանակ կոմերիտիության գավառային կոմիտեն գլխավորում էր Արտեմ Գեուրկովը, որը մեկ տարի ղեկավարեց նաև կոմերիտիության Աջարական մարզկոմը: Հարությունովը աշխատանք տարավ նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման, խորհրդային և կուսակցական մարմինների ամրապնդման ու ուժեղացման, գյուղացիությանը ակտիվ աշխատանքի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ: 1921թ. ապրիլի 15-ի դրությամբ Թելավի գավառային կազմակերպությունում կար 5

շրջանային կոմիտե, 62 բջիջ (սկզբնական կազմակերպություն), կուսակցության 500 անդամ և թեկնածու: 1922թ. նրանց թիվը հասավ 635-ի¹:

1922թ. խորհուրդների համավրացական առաջին համագումարի որոշմամբ (բացվեց 1921թ. դեկտեմբերի 25-ին) աշխատանք տարվեց 1921թ. ստեղծված վրացական կարմիր բանակի ամրապնդման, զորամասերում քաղաքական աշխատանքի ուժեղացման, քաղաքական աշխատողներով բանակը լրացնելու ուղղությամբ:

Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարում, որը բացվեց Թիֆլիսում 1922թ. փետրվարի 18-ին, ընդունված որոշման մեջ խնդիր դրվեց բանակ զորակոչել 1899, 1900 և 1901 թվերին ծնված կոմունիստներին, մշակել միջոցառումներ հիմնականում գյուղացիական երիտասարդներից կազմված բանակում քաղաքական-պրոպագանդիստական աշխատանքների կազմակերպման համար²: 1922թ. հունիսին Վրաստանի կոմկուսակցության կոնֆերանսը ընդունեց հատուկ որոշում «Կարմիր բանակի հետ փոխհարաբերությունների մասին»³:

Բանակ զորակոչվեցին նաև Գ.Յարությունովը և Ա.Գեուրկովը: Մինչև 1922թ. սեպտեմբեր Յարությունովը կարմիր բանակի վրացական դիվիզիայի քաղաքական բաժնի հրահանգիչ էր, 1923թ. հոկտեմբերից մինչև 1924թ. մայիս Գեուրկովը՝ Կովկասյան կարմիր բանակի քաղվարչության նախագորակոչային բաժնի պետը: Վրացական դիվիզիայի քաղբաժնում կարճ ժամանակ աշխատելուց հետո Գ.Յարությունովը գործուղվեց Մոսկվա՝ Կ.Սարքսի անվան ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտ. 1922թ. սեպտեմբերից մինչև 1924թ. ապրիլ սովորեց ինստիտուտի տնտեսագիտության ֆակուլտետում: Սակայն Վրաստանում կադրերի սուր անհրաժեշտության պատճառով

¹ Коммунистическая партия Грузии в цифрах. 1921 – 1970. Тбилиси, 1971, с. 9 – 10.

² Первый Закавказский съезд коммунистических организаций Закавказья. Тифлис, 1922, с. 288.

³ Коммунистическая партия Грузии в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1, 1920 – 1931. Тбилиси 1976.

AI II
86390

ինստիտուտը չավարտած Հարությունովը հետ կանգնեց Թիֆլիս և Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի որոշմամբ նշանակվեց 1922թ. սեպտեմբերից կառուցվող Ջենո-Ավճալայի հիդրոկայանի շինարարության կոմունիստական կուսակցության կազմակերպության քարտուղար, Թիֆլիսի գավառի մեջ մտնող կուսակցության Ջենո-Ավճալայի ենթաշրջկոմի պատասխանատու քարտուղար: Ջենո-Ավճալայի հիդրոէլեկտրակայանը պետք է լիներ ամենահզորը Անդրկովկասում և երկրորդը Խորհրդային Միությունում՝ Վոլխովի կայանից հետո: Այդտեղից էլ այն ուշադրությունը, որը դարձվում էր միութենական, Անդրկովկասյան և Վրաստանի կազմակերպությունների կողմից այդ շինարարությանը: Հիդրոկայանի կառուցմանը նյութերով, ֆինանսներով և կադրերով ապահովման անհրաժեշտությունը 1924թ. մայիսին դրեց Վրաստանի կոմկուսի III համագումարը, 1924թ. հունիսին՝ Կենտկոմի պլենումը⁴: Գործի դրվեցին բոլոր ուժերը: Ջենո-Ավճալայի հիդրոէլեկտրակայանը կառուցվում էր ճարտարապետ Ի.Մելիք-Փաշայանի նախագծով, շինարարության ղեկավարման համար ստեղծվեց հատուկ կոմիտե՝ Շալվա Էլիավայի գլխավորությամբ. տեղակալը Թիֆլիսի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ Լադո Սուխաշվիլին էր, շինարարության պետը՝ ճարտարապետ Չինչինաձեն: Աշխատանքը գտնվում էր կուսակցության Թիֆլիսի քաղկոմի ուշադրության կենտրոնում, որի պատասխանատու քարտուղարներն էին Ռուբեն Մկրտչյանը, ապա Ստեփան Ակոպովը: Մեծ էր Հարությունովի վաստակը շինարարության առջև դրված բարդ ու պատասխանատու խնդիրները կատարելու, վրացիներից, հայերից, ռուսներից, ադրբեջանցիներից կազմված 4 հազարանոց կոլեկտիվը համախմբելու, նրանց ընդհանուր գաղափարով զինելու գործում:

1924թ. հունիսից մինչև 1925թ. ապրիլ աշխատելով Ջենո-Ավճալայում՝ Հարությունովը զրկանքների, սադրանքների, սաբոտաժի, զինված հարձակումների ծանր պայմաններում դրսևորեց տաղանդավոր կազմակերպչի և ղեկավարի ունակություններ և ձիրք: Շինարար բանվորները անհանգիստ օրեր և ամիսներ անցկացրեցին անառիկ ժայռերը և ապառաժները պայթեցնելու,

⁴ Коммунистическая партия Грузии в резолюциях, т. 1, с. 44 – 45, 125 – 126.

ջրի հունը փոխելու նպատակով նոր ճանապարհներ բացելու, նոր տեխնիկան թամբելու համար: «Ընկ. Հարությունովը այդ ինտերնացիոնալ կոլեկտիվում ապացուցեց, որ հանդիսանում է կուսակցական լավագույն կազմակերպիչ և ինքնագոհ մարտիկ»⁵:

Շինարարությունում Հարությունովի աշխատած տարիներին հիմնական ուշադրությունը դարձվեց գլխավոր ամբարտակի կառուցման, շինարարական աշխատանքների մեքենայացման, նոր տեխնիկայի ներդրման վրա: Անցկացվեցին նեղզիծ վագոնային ճանապարհներ, իրականացվեցին ժայռերի ճեղքման և թունելների բացման, ամբարտակի հողային աշխատանքի, հատակի բետոնապատման աշխատանքները, կառուցվեցին ներքին և վերին հողապատնեշները, գլխավոր ամբարտակի հիմքը: Այս աշխատանքներով զբաղված էր մինչև 2 հազար շինարար: Օրական փորվում և հանվում էր 500 խմ հող: Սկսվեցին նաև գեներատորային կայանի կառուցման աշխատանքները⁶:

1925թ. մայիսին Հարությունովը առաջ քաշվեց նոր աշխատանքի, այս անգամ նորից իր ծննդավայրում: Նա ընտրվեց Վրաստանի կոմկուսի Թելավի գավառային կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար, աշխատելով այդ պոստում մինչև 1927թ. դեկտեմբեր: 1922թ. համեմատ գավառի կոմունիստների թիվը զգալիորեն պակասել էր, իջնելով 273-ի: Գլուխ էր բարձրացրել նոր ընդդիմությունը, որը իր հետևորդներն ուներ նաև Վրաստանում: Նրանք հանդես եկան ՀամԿ(բ)Կ XIV համագումարի, մասնավորապես արդյունաբերության սոցիալիստական ինդուստրացման դեմ: Ֆրակցիոներների պառակտիչ գործունեությունը դատապարտվում էր ամենուր: Ընդդիմության կողմնակից կար նաև Թելավի կազմակերպությունում, ընդդիմության մասնակիցները հեռացվեցին կուսակցությունից Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1926թ. հոկտեմբերի 16-ին կայացած պլենումում: Նրանց մեջ էր և Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի բյուրոյի անդամության թեկնածու Մուշեղ Սոլովյանը⁷:

⁵ ՀՀ ՀԲՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 123, գ. 1754, ք. 18:

⁶ "Заря Востока", 26 июля, 1927г., № 1512.

⁷ Коммунистическая партия Грузии в резолюциях..., т. 1, с. 210.

Հարությունովը մեծ նշանակություն էր տալիս կոոպերացիայի զարգացմանը՝ իր բոլոր ձևերով, դրանում տեսնելով տնտեսության վերակառուցման ամենագլխավոր միջոցներից մեկը: Թելավի գավառում շատ չքավոր գյուղացիներ ու բատրակներ անվճար ստացան հողակտորներ, դարձան հողի սեփականատերեր, ընդգրկվելով կազմակերպված գյուղացիական կոոպերացիայի առաջին ընկերություններում և արտելներում:

Հարությունովը առաջնային էր համարում չքավորությանը և բատրակներին Հողանտառ միության և կուսակցության շարքերում ընդգրկվելը (Թելավում 1927թ. վերջին կոմունիստների թիվը հասավ 458-ի)⁸: Նկատելով, որ ամբողջ հանրակրթությունում միության մեջ ընդգրկված են բատրակների միայն 30 տոկոսը, վճռականորեն հանդես էր գալիս հանում Հողանտառ միության գավառային կոմիտեների ամրապնդման, ընդդեմ նրանց վերացման ջատագովների, համարելով այն վնասակար, հենվելով գյուղկոոպերացիայի կազմակերպման փորձի, Վրաստանում արդեն կիրառվող գործընթացի խորացման միտումի վրա:

«Չգիտես ինչու, երբ մեզանում գործերը վատ են գնում և ցանկանում են բարելավել, ուժեղացնել աշխատանքը, անմիջապես սկսում են կառուցվածքային փոփոխությունից: Նույնը և բատրակների հետ տարվող աշխատանքի կապակցությամբ», – ասաց Հարությունովը 1928թ. փետրվարի 11-ին Թիֆլիսում կայացած ՀամԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեին առընթեր գյուղացիական խորհրդակցական II պլենումում: 27 տարին նոր բոլորած Հարությունովը այդ ժամանակ Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի՝ գյուղում տարվող աշխատանքի բաժնի վարիչն էր (1928թ. հունվար – 1930թ. մայիս): Նոր էր կայացել ՀամԿ(բ)Կ XV համագումարը, որը ի թիվս այլ հարցերի ընդունել էր դիրեկտիվներ ժողովրդական տնտեսության առաջին հնգամյա պլանի և գյուղի կոլեկտիվացման մասին: Հարությունովը իր ելույթում դրեց կուլակային տնտեսությունում վարձու աշխատանքի նորմավորման, 8-ժամյա աշխատանքային օրվա սահմանման, աշխատանքի մասին օրենքի խստագույնս կիրառման,

⁸ Коммунистическая партия Грузии в цифрах, с. 39, 42, 45.

բատրակների սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման հարցերը, գտնելով, որ դրանք պետք է հաշվի առնվեն աշխատանքային պայմանագրերի կնքման ժամանակ:

«Գյուղում տարվող աշխատանքների հերթական խնդիրների մասին» զեկուցման շուրջ, որով հանդես եկավ երկրային կոմիտեի քարտուղար Ռուբեն Սկրտչյանը, ելույթ ունեցան նաև հետևյալ հայ պատգամավորները՝ Պապիկ Սկրտչյան, Զուրաբյան, Եսայան, Ավագյան, Ենգիբարյան, Խանֆերյան, Տեր-Յովհաննիսյան, Վարդանյան, Գեուրկով, Դաշտոյան, Սարունով, Խուդոյան⁹:

Գ.Յարությունովը իր մտքերն արտահայտեց և Անդրկովկասյան 3-րդ խորհրդակցությունում՝ 1928թ. հուլիսի 26 – 28-ին, որտեղ քննարկվեցին Պ.Սկրտչյանի և Զխենկելու «Գյուղական չքավորության հետ Անդրկովկասում տարվող աշխատանքի մասին» և «Անդրկովկասում կոլտնտեսային շինարարության մասին» զեկուցումները: Յարությունովը առաջ քաշեց կուլակության զարգացման տեմպերի կասեցման և գյուղական կոոպերացիայի պարզ ձևերի զարգացման հարցը, գտնելով, որ կոոպերացիան գործիք է, որի միջոցով գյուղացիական տնտեսությունը վերակառուցվելու էր սոցիալիստական սկզբունքով, բարձրացվելու էր չքավոր գյուղացիության կենսամակարդակը: Հանդես գալով Զխենկելու թեզիսների դեմ, որոնցում նախատեսվում էր կոլտնտեսություններ ստեղծել անհատական հողակտորներում, տնտեսական բազայի բացակայության պայմաններում, Գ.Յարությունովը արծանագրեց. «Ընկ. Զխենկելին կարծում է, – որ առանց հողի միավորման կարելի է ստեղծել կոլեկտիվ տնտեսություն: Դա միանգամայն սխալ է: Նույնիսկ մեքենայական տնտեսությունները պետք է կազմակերպվեն համատարած հողի վրա, Վրաստանի փորձը ցույց է տալիս, որ անհատական փոքր հողակտորների վրա նրանք տնտեսական արդյունք չեն տվել, տնտեսությանը վնասաբեր են»:

Նա գտնում էր, որ տեխնիկա, մեքենա բերելը ինքնանպատակ չէ, մեքենա կուտակելը հարցի լուծում չէ: Նրա լուծումը կախված է մեքենաների ճիշտ ընտրման, նպատակային տե-

⁹ Второй пленум Деревенского совещания при Заккрайкоме ВКП(б), 11 – 14 февраля 1928г. Тифлис, 1928, с. 25 – 26.

ղաքաշխման և արդյունավետ օգտագործման, մեքենայական տնտեսությունները կադրերով ապահովման հետ:

Կարևոր խնդիր էր համարում Հարությունովը և փնջային ագրոնոմիայի կազմակերպումը, մի քանի կոլտնտեսությունների՝ շրջանային մեկ փնջում միավորումը, նրանց միջոցով ագրոնոմիական և մեքենաներով օգնություն կազմակերպելը, տնտեսությունների կազմակերպման գործում հողժողկոմատների ներգրավումը և նրանց պատասխանատվության բարձրացումը:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում Հարությունովը գյուղատնտեսության համար կադրերի պատրաստմանը, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հատուկ ամբիոններ բացելուն, չքավոր գյուղացիությանը հատուկ դասընթացներում ընդգրկելուն: Իր ելույթներում Հարությունովը մի քանի անգամ անդրադարձել է և Հայաստանի գյուղատնտեսության հիմնահարցերին, կադրերի պատրաստման անհրաժեշտությանը: «Իմ կարծիքը, և Հայաստանի շատ ղեկավար աշխատողների եզրակացությունը այն է, որ անհրաժեշտ է այս տարի Հայաստանում բացել 6-ամյա դասընթացներ՝ կոլտնտեսությունների ստորին ցանցի աշխատողներ պատրաստելու համար: Դասընթացները կարող են բերել որոշակի օգուտ: Համալսարանում անհրաժեշտ է ստեղծել կոոպերատիվ և կոլտնտեսային շինարարության ամբիոն»: Հարությունովը ընտրվեց բանաձև կազմող հանձնաժողովի մեջ, ուր և տեղ գտան նրա մի քանի դրույթները¹⁰: Նրանք գտան և գործնական կիրառում: 1929թ. Թիֆլիսում բացվեց գյուղատնտեսական ինստիտուտ, որն առաջին ուսումնական տարում ընդունեց 2460 ուսանող, Վրաստանում գործում էր 13 գյուղատնտեսական տեխնիկում, գյուղական երիտասարդության 104 դպրոց՝ 10 հազար սովորողով, 180 ագրոնոմիական և անասնաբուժական կետեր:

Գյուղի կոլեկտիվացմանը առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեց Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1930թ. հունվարյան պլենումը, որտեղ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ.Կախիանին դրեց «Վրաստանը համատարած կոլեկտիվացման շրջանի

¹⁰ Третий пленум Деревенского совещания при Закрайкоме ВКП(б). 26 – 28 июня 1928г. Тифлис, 1928, с. 41 – 44, 148 – 149, 162 – 163, 165 – 166, 181 – 187.

վերածնան» հարցը. պլենումը հանրապետության կուսակցական կազմակերպություններին կողմնորոշեց կոլեկտիվացման տեմպերի ամեն կերպ արագացմանը: Դրվեց Կախեթի, Գորիի, Թիֆլիսի օկրուգներում և այլ շրջաններում արդեն 1930թ. կոլեկտիվացման ավարտման հարցը: 1930թ. փետրվարին Վրաստանում բռնի կոլեկտիվացվեց գյուղացիական տնտեսությունների 60 տոկոսը: Բռնի կոլեկտիվացման հետևանքով ամենուր խախտվում էր կամավորության սկզբունքը, գյուղացին համատարած ընդգրկվում էր կոլտնտեսություններ, առանձին տեղերում կուլակաթափվում էր և միջակը: Զգացվում էր Ստալինի թույլ տված սխալների՝ այդ թվում և նրա կողմից գյուղացու՝ սեփական հողին սեփականատիրական կապվածության թերագնահատման արդյունքը: Ստեղծված կոմունաներում հանրայնացվում էին ոչ միայն հողը և արտադրության հիմնական միջոցները, այլև գյուղացու տնամերձ հողակտորը, մանր եղջյուրավոր անասունը, թռչունը, գույքը: Աշխատանքների կազմակերպման ղեկավարությունը դրվեց նորաստեղծ Կոլտնտեսային կենտրոնի վրա, որի վարչության առաջին նախագահը Գ.Յարությունովն էր: Անդրֆեդերացիայի «Տրակտոր կենտրոնի» ղեկավարը Ա.Գեուրկովն էր: 1931թ. հանրապետությունում արդեն ստեղծվել էր 3358 կոլեկտիվ տնտեսություն, 31 մեքենատրակտորային կայան՝ 635 տրակտորով:

Որոշ ժամանակ Վրաստանի կենտրոնական վերստուգիչ հանձնաժողովի ու բանգյուղտեսչության ժողկոմի տեղակալ աշխատելուց հետո Գ.Յարությունովը նշանակվեց Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի կազմակերպական հրահանգչական բաժնի վարիչ: Դա Թբիլիսիի կուսակցական ակտիվի հետ Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1931թ. նոյեմբերյան պլենումից հետո էր, որտեղ քննարկվել էր ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1931թ. հոկտեմբերի 31-ի որոշումը՝ Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների աշխատանքի մասին. զեկուցումով հանդես էր եկել Մամիա Օրախելաշվիլին: ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը լսել էր Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հայաստանի կոմկուսների Կենտկոմների զեկուցումները, դրել ժողովրդական տնտեսության, հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր օղակներում կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքի ուժեղացման հարցը:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմում հարցը քննարկելուց մեկ օր առաջ, հոկտեմբերի 30-ին Մամիա Օրախելաշվիլին, Լավրենտի Քարթվելաշվիլին և ՀամԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի այլ ղեկավար անդամներ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոյի նիստում հանդես եկան երկրային կոմիտեի երկրորդ քարտուղարի պոստում Լ.Բերիային առաջ քաշելու վերաբերյալ Ստալինի առաջարկության դեմ: Այդ «արարքը» դիտվեց որպես «ահաբեկչական ակտ Բերիայի դեմ»¹¹: Շուտով շատ ղեկավար աշխատողներ արտաքսվեցին Վրաստանից: ՀամԿ(բ)Կ երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղար Լ.Քարթվելաշվիլին աշխատանքի ուղարկվեց Հեռավորարևելյան երկրամաս՝ երկրամասային կոմիտեի քարտուղար, Մերձվոլգյան շրջան, ապա Պրիմորիեի երկրամաս «գործուղվեց» Երվանդ Ասրիբեկյանը. նշանակվեց երկրային կոմիտեի երկրորդ, միաժամանակ Վլադիվոստոկի քաղկոմի առաջին քարտուղար, Ստեփան Վարդանյանը՝ Ազով-Սևծովյան շրջան՝ Տագանրոգի քաղկոմի առաջին քարտուղար, Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի և Բաքվի քաղկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից ազատվեց Ռուբեն Մկրտչյանը: Արտակ Ստամբուլցյանը, Հայկազ Կոստանյանը և ուրիշներ ազատվեցին Անդրկովկասյան տարբեր մարմիններում զբաղեցրած պաշտոններից: Ստամբուլցյանը աշխատանքի ուղարկվեց հեռավոր Արխանգելսկ: Շատերի անձնական գործերում նշված է. «Բերիայի անձնական թշնամի»¹²: Առաջ քաշվեցին նոր կադրեր:

Գ.Հարությունովի՝ Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի բաժնի վարիչ աշխատելու տարիներին տեղի ունեցավ կուսակցության շարքերի զգալի աճ: Եթե 1930թ. մայիսին Վրաստանի կոմկուսի շարքերում կար 39648 անդամ-թեկնածու, ապա 1932թ. սկզբներին նրանց թիվը հասավ 51586-ի: Հանրապետության կոմունիստների հիմնական մասը վրացիներ, հայեր և ռուսներ էին: 1931թ. կար 23860 վրացի, 5178 հայ, 1932թ. համապատասխանաբար՝ 34095 և 7044, 1933թ.՝ 38285 և 7562¹³:

¹¹ О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. на XX съезде КПСС 25 февраля 1956 – “Известия ЦК КПСС”, 1989, № 3, с. 156.

¹² РЦХИДНИ, ф. 17. Личные дела делегатов XVII съезда ВКП(б).

¹³ Компартия Грузии в цифрах, с. 60 – 62, 66.

Դրանք առաջին հնգամյակի տարիներն էին, հնգամյակ, որը Վրաստանում կատարվեց 4 տարի 3 ամսում: Շարք մտան տասնյակ գործարաններ, ֆաբրիկաներ, էլեկտրակայաններ, ծանր արդյունաբերության արտադրանքը աճեց մոտ 10 անգամ: Վերելք ապրեցին մշակույթը, կրթությունը, գիտությունը: Միայն բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները տվեցին մոտ 6000 շրջանավարտ: Կոլտնտեսություններ ու շրջաններ ուղարկվեց մոտ 10 հազար մարդ: Կուսակցական կազմակերպություններ ստեղծվեցին գրեթե բոլոր գյուղերում: Այդ նույն տարիներին անցկացվեց Վրաստանի կոմկուսի VIII համագումարը, նախապատրաստվեց IX համագումարը (1932թ. հունվար և 1934թ. հունվար): Համագումարի նախապատրաստմանը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց Գ.Հարությունյանը:

IX համագումարի նախօրյակին Վրաստանի կոմունիստների թիվը հասել էր 55033-ի: 1934թ. հունվարի 6 և 7-ին կայացել էր Թբիլիսիի կուսակցական կազմակերպության XV կոնֆերանսը, որտեղ Գ.Հարությունովը ընտրվել էր քաղաքային կոմիտեի առաջին քարտուղար: Կոնֆերանսում ընտրվել էր քաղկոմի 123 հոգուց բաղկացած կազմ, որից 25-ը հայեր էին: Քաղաքային կոմիտեի բյուրոյի անդամ, Հարությունովից բացի, ընտրվեցին նաև Ստալինյան շրջկոմի առաջին քարտուղար Սերգո Հարությունովը (հարազատ եղբայրը) և 26 կոմիսարների շրջանի առաջին քարտուղար Սարգիս Տրդատյանը¹⁴:

Վրաստանի կոմկուսի IX համագումարում ընտրված պլենումում Գ.Կուրուլովը, Գ.Հարությունովը, Ա.Գեուրկովը ընտրվեցին Կենտկոմի բյուրոյի կազմում: Կենտկոմի կազմում ընտրվել էին նաև Ս.Հարությունովը, Մանգլիսի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ս.Իշխանովը, Ախալքալաքի շրջկոմի առաջին քարտուղար Գ.Մկրտչյանը¹⁵:

ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարի՝ Վրաստանից ընտրված պատգամավորների թվում էին Գ.Հարությունովը, Ս.Հարությունովը, Գ.Կուրուլովը, Ա.Գեուրկովը, Ս.Իշխանովը, «Զարյա վոստոկա» թերթի խմբագիր Վ.Գրիգորյանը:

¹⁴ "Заря Востока", 8 января 1934г.

¹⁵ Նույն տեղում, 15 января, 1934г.

Գրիգոր Չարությունովի՝ Թբիլիսիի քաղկոմի առաջին քարտուղարի պարտականությունների կատարման ժամանակահատվածը (1934 հունվար – 1937 սեպտեմբեր) համընկավ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հինգամյա պլանի կատարման հետ (1933 – 1937): Հինգամյակի հիմնական քաղաքական խնդիրն էր. «կապիտալիստական տարրերի և ընդհանրապես դասակարգերի վերջնական վերացում, դասակարգային տարբերությունների և շահագործում ծնող պայմանների լրիվ ոչնչացում, տնտեսության և մարդկանց գիտակցության մեջ կապիտալիզմի մնացուկների հաղթահարում, երկրի ամբողջ բնակչության՝ անդասակարգ սոցիալիստական հասարակության ակտիվ կառուցողների վերածում»:

Այդ ժամանակաշրջանը համընկավ և Թբիլիսի քաղաքի վերակառուցման գլխավոր հատակագծի կյանքի կոչման հետ: Այն քննարկվել էր 1933թ. սեպտեմբերի 22-ին Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և Թբիլիսիի քաղխորհրդի համատեղ նիստում: Ըստ գլխավոր հատակագծի՝ Թբիլիսին պետք է վերածվեր 750 հազարանոց քաղաքի՝ արդյունաբերական, մշակութային, վարչական խոշոր կենտրոնի: Նավթուղը, Դիդուբեն, Գրմա-Գելեն և Ջենո-Ավճալան պետք է վերածվեին արդյունաբերական շրջանների: Արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում աշխատելու էին 100 հազար բանվոր-ծառայող: Թբիլիսիի գլխավոր հատակագծի իրականացումը քաղաքային կուսակցական կոմիտեի գլխավոր խնդիրն էր, և 1934 – 1937թթ. համար նախատեսվածը հիմնականում կատարվեց: Խորհրդային և տնտեսական աշխատանքի ուղարկվեցին շատ կարող ուժեր: Բեղմնավոր աշխատանք կատարեց 26 կոմիսարների շրջկոմի նախկին առաջին քարտուղար Սարգիս Տրդատյանը, որը նշանակվել էր քաղաքային խորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալ:

Նոր ճանապարհների, պողոտաների ու փողոցների բացման, Չելյուսկինցիների և այլ կամուրջների շինարարության, տրամվայի, տրոլեյբուսի և ավտոբուսների շահագործման հանձնման շնորհիվ քաղաքի մերձկայարանային հրապարակը կապվեց հեռավոր Սաբուրթալայի շրջանի հետ: Քուռ գետի վրա կառուցվեց վեց կամուրջ: Ընդարձակվեց և բարեկարգվեց Կալսական (նախկին Ցիցինովյան) դժվարին և վտանգավոր ճանապարհը, դրա շնորհիվ ստեղծվեց կապ Հավլաբարի և

Նավթուղի շրջանների միջև: Բնակչությանը խմելու ջրով ապահովելու համար կառուցվեցին Սամղորի և Նատախտարի ջրամբարները, 8 անգամ ավելացավ քաղաքի ջրի մատակարարումը: Կառուցվեցին կառավարության պալատը, «Դինամո» մարզահրապարակը, գրապալատը, առողջապահական համալիրը, բնակելի և վարչական շենքեր, գրադարաններ, մշակույթի տներ, հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, ստեղծվեց կանաչ գոտի: Շինարարական տեմպերը ապահովելու համար ստեղծվեցին «Ինժին», «Թբիլիսշին», «Ջակշին» տրեստները, նախագծային կազմակերպություններ¹⁶:

Շարք մտան նոր ձեռնարկություններ, այդ թվում Կիրովի անվան հաստոցաշինական հզոր գործարանը, ջերմակայանը, որի հզորությունը 4 անգամ գերազանցում էր մինչև այդ գործող բոլոր կայանների հզորությանը, ընդարձակվեցին և տեխնիկապես վերազինվեցին թեթև ու միջին մեքենաշինական գործարանները, այդ թվում և Օրջոնիկիձեի անվան մեքենաշինական գործարանը, շոգեքարշային դեպոն, շոգեքարշային-վազոնային վերանորոգման գործարանը, սննդի, թեթև և տեքստիլ արդյունաբերության ֆաբրիկաներ:

Վերելք ապրեց մշակույթը, գիտությունը, կրթությունը: Սահմանվեցին նոր բարեկամական հարաբերություններ Հայաստանի հետ: 1936թ. փետրվարին բացվեց Ալ.Մյասնիկյանի անվան Հայկական մշակույթի տունը, բարելավվեց հայկական թատրոնի վիճակը, ընդարձակվեց հայկական դպրոցների և այլ ուսումնական հաստատությունների ցանցը:

1936թ. օգոստոսի 15-ին Թիֆլիսի ամառային թատրոնում սկսվեց Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործության փառատոն: Փառատոնում հանդես եկան բ, Հայաստանի արվեստի վարպետները՝ Երևանի պետական օպերայի արտիստները, պետական կոնսերվատորիայի երգչախումբը՝ Թաթուլ Աթունյանի գլխավորությամբ երգիչ-երգչուհիներ, կատարվեց Ալ.Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայի քայլերգը: Ռիթմի ու պլաստիկայի պետական տեխնիկումի աշակերտները ցուցադրեցին «հայ ժողովրդի գեղեցիկ պարարվեստը»:

¹⁶ Նույն տեղում, 22 նոյեմբերի 1936թ., № 222:

«Որքան բազմազանություն, գույների ինչպիսի նրբերանգություն, ինչպիսի գրավչություն և անմիջականություն՝ իրենց բնությամբ տարբեր երգերում, հայ ժողովրդի կողմից իր բազմադարյան պատմության ամբողջ ընթացքում ստեղծված հոյակապ ստեղծագործություններում», – այսպես է գնահատել «Զարյա Վոստոկա» պաշտոնաթերթը, համերգը, որին ներկա էր Վրաստանի և Անդրկովկասի ամբողջ ղեկավարությունը, այդ թվում և Գ.Յարությունովը:

Ջերմ մթնոլորտում անցավ արվեստի հայ վարպետների, հանդիպումը Թիֆլիսի մտավորականների, արվեստի գործիչների և գրողների հետ, որը տեղի ունեցավ օգոստոսի 16-ին Ալ.Մյասնիկյանի անվան Յայկական մշակույթի տանը¹⁷:

Օգոստոս – սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում Թիֆլիս ժամանեցին Երևանի պետական համալսարանի 52 ուսանող և դասախոս, 40-ից ավելի հայրենադարձ հեծանվորդներ՝ Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նուբարաշեն, Խարբերդ, Արաբկիր ավաններից: Լեռնական քաղաքի 150 պատվիրակներ՝ քաղկոմի առաջին քարտուղար Վ.Ավագյանի գլխավորությամբ: Յամալսարանի պատվիրակներին ընդունեց Թբիլիսիի համալսարանի ռեկտոր Կ.Օրախվելիձեն, տեղի ունեցան շատ հանդիպումներ, բարեկամության երեկոներ¹⁸:

Աճեց Թբիլիսիի կոմունիստների թիվը, ամրապնդվեց ազգային կազմը: 1936թ. Թբիլիսիի կազմակերպությունում կար 11758 կոմունիստ, որից վրացի՝ 5913, հայ՝ 3555: 1937թ. կոմունիստների թիվը աճեց, հասնելով 14181-ի: Վրացիներ էին 7447-ը, հայեր՝ 3647-ը¹⁹:

Այս բոլոր տեղաշարժերը կատարվում էին ՅամԿ(Բ)Կ XVII համագումարում և նրանից հետո Ստալինի պաշտամունքի ծաղկման, նրա պատվին անընդմեջ փառաբանությունների և օվացիաների մթնոլորտում: Սակայն կուսակցությունում Ստալինի՝ գլխավոր քարտուղարի գործունեության գնահատման հարցում միաբանություն չկար: Առնվազը 160 պատվիրակ նրան

¹⁷ "Заря Востока", 17 августа 1936г.

¹⁸ Նույն տեղում, 3, 9, 15 сентября 1936г.

¹⁹ Коммунистическая партия Грузии в цифрах, с. 1679.

վատահուքյան քվե չէր տվել²⁰։ Ստալինի ցուցումով սկսվեց «վիուկների» որսը։ Անդրֆեդերացիայի ներքին գործերի ժողկոմ Գոգլիձեն երկրային կոմիտեին 1936թ. հուլիսի 9-ին գեկուցեց «Վրաստանում, Ադրբեջանում, Հայաստանում բացահայտված հակահեղափոխական խմբերի մասին», տեղեկացնելով, որ մինչև 1936թ. ապրիլ Անդրկովկասում «մերկացվել է» 500 հակահեղափոխական, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել «Ահաբեկչություն իրականացնել կուսակցության և Անդրկովկասի բոլշևիկների ղեկավարության դեմ, սպանել Ստալինին»²¹։ 1936թ. օգոստոսի 19-ին «Պրավդայում» տպագրված հոդվածում Բերիան հանդես եկավ «Հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին» հոդվածով, ամբողջ կրակը ուղղելով իր իսկ ձեռքով արդեն սպանված Ադասի խանջյանի դեմ։ Ստալինը առաջ քաշեց դասակարգային պայքարի սրման թեզը, 1936թ. սեպտեմբերի 25-ին քաղբյուրոյի անդամներին գրած նամակում գտնելով, որ տրոցկիստական-զինովակական բլոկի մերկացման գործում միացյալ պետքաղվարչությունը ուշացել է չորս տարով²²։ Անցկացվեց կուսակցական փաստաթղթերի ստուգում և փոխանակում։ Վրաստանում այն անցկացվեց 1936թ. փետրվարից մինչև նոյեմբեր։

Վրաստանի կուսակցական կազմակերպությունների համար ուղենիշ եղավ Բերիայի նախագգուշացումը. «Նա ով կարծում է, թե բոլոր թշնամիներն արդեն մերկացված են և ոչնչացված, նա չարաչար սխալվում է։ Դեռ քիչ չեն հակախորհրդային տարրերը։ Դրանց դեմ պայքարը պահանջում է ավելի բարձրացնել ստալինյան զգոնությունը, ավելի աչալուրջ խփել թշնամուն»։ Բերիայի այս պահանջը մտավ «Թբիլիսիի կուսակցական կազմակերպությունում կուսակցական փաստաթղթերի փոխանակման արդյունքների մասին» քաղկոմի պլենումի որոշման մեջ։ Ձեկուցողը քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Գոբեչիան էր²³։

²⁰ "Огонек", 1989, № 28. с. 29.

²¹ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 329, թ. 18:

²² "Известия ЦК КПСС", 1989, № 3, с. 156.

²³ "Заря Востока", 10 октября 1936г.

Տոմսերի փոխանակման ժամանակ՝ 1936թ., նոր տոմսեր չստացան և կուսակցության շարքերից դուրս մնացին կուսակցական 9060 անդամ թեկնածու: Կուսակցականների թիվը ավելի պակասեց 1937թ.: Կուսակցությունից հեռացվեց 12782 անդամ թեկնածու: Թբիլիսիի կազմակերպությունում հայերի թիվը պակասեց 142-ով, վրացիներինը՝ 709-ով²⁴:

Բռնությունների, «ժողովրդի թշնամիներին» մինչև վերջ մերկացման նոր պահանջ դրվեց կուսակցության Թբիլիսիի քաղաքային XVI կոնֆերանսում և Վրաստանի կոմկուսի X համագումարում:

Կոնֆերանսում ընտրվեց քաղկոմի նոր կազմ՝ բաղկացած 85 հոգուց: Նրանցից 12-ը հայեր էին: Պլենումի կազմի մոտ երկու երրորդը նոր մարդիկ էին, հները այլևս չկային:

Ստալինը որպես «համար առաջին» ընտրվեց Թբիլիսիի քաղկոմի անդամ և Վրաստանի կոմկուսի X համագումարի առաջին պատվիրակ: Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Լ.Բերիան ընտրվեց նաև մայրաքաղաքի կոմիտեի առաջին քարտուղար: Քաղկոմի նախկին առաջին քարտուղար Գ.Չարությունովը ընտրվեց քաղկոմի երկրորդ քարտուղար: 7 հոգուց բաղկացած բյուրոյի կազմում ընտրվեց նաև Կիրովյան շրջկոմի առաջին քարտուղար Ս.Իշխանովը: Վրաստանի մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ա.Գեուրկովը և Գ.Չարությունովը կոմկուսի X համագումարում ընտրվեցին Կենտկոմի բյուրոյի անդամ (բյուրոն բաղկացած էր 11 հոգուց), Կենտկոմի կազմում ընտրվեցին 9 հայ. նրանց մեջ էին Ս.Իշխանովը, «Զարյա Վոստոկա» թերթի գլխավոր խմբագիր Վ.Գրիգորյանը և «Պրոլետար» թերթի գլխավոր խմբագիր Ա.Սարգսյանը²⁵:

Համագումարում ելույթ ունեցավ 63 պատվիրակ: Հռետորների մեջ Չարությունովը չկար: Բերիան արդեն անհանգստանում էր Չարությունովի օրեցօր աճող հեղինակությունից: «1936թ. վերջերին սկսվեցին Բերիայի անհանգստության դրսևորումները իմ նկատմամբ: Դա ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի՝ հանրապետությունների կենտկոմների քարտուղարների և մայրաքաղաքային

²⁴ Коммунистическая партия Грузии в цифрах, с. 66, 79.

²⁵ «Заря Востока», 8 – 22 мая 1937г.

քաղկոմների քարտուղարների պաշտոնները համատեղելու մասին որոշումից հետո էր: Հենց այդ ժամանակաշրջանը համընկավ ինձ Հայաստան տեղափոխելու հետ», – ասել է Գ.Հարությունովը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի՝ 1953թ. նոյեմբերյան պլենումում²⁶:

Սկսվեց «մերկացումների» և բռնությունների նոր տարափ:

Բանտարկվեց և գնդակահարվեց Վրաստանի կոմկուսից ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարի պատվիրակ ընտրվածների 70 տոկոսը: Նույն բախտին արժանացան Վրաստանի կոմկուսի X համագումարի (1937թ. մայիս 15 – 21) 644 պատվիրակների 66 տոկոսը²⁷, ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամների 70 տոկոսը, XVII համագումարի պատվիրակների 55 տոկոսը²⁸:

Վրաստանի կոմկուսի գնդակահարված պատվիրակների մեջ էին Գ.Կուրուկովը, Ս.Հարությունովը, Ա.Գեուրկովը: Հիշեցին, որ Սերգո Հարությունովը Ստալինյան շրջկոմի պլենումում տված զեկուցման մեջ, նվիրված ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1935թ. դեկտեմբերյան պլենումի արդյունքներին, ոչ մի անգամ չի տվել Ստալինի և Բերիայի անունները²⁹, Աջարիայի նվաճումները՝ առանց Ստալինի և Բերիայի ղեկավարությամբ էր ներկայացրել «Պրավդա» թերթում տպագրված հոդվածում Ա.Գեուրկովը³⁰: 1936թ. սեպտեմբերի 15-ին, տոմսերի փոխանակման ժամանակ հիշեցին նաև, որ «1923թ. մի քանի ամիս (2 – 3), Գեուրկովը համակրել է Վրաստանի կոմկուսում նացիոնալ-ուկրոնիստական ընդդիմությանը: Բաթումում, մարզային կուսակցական կոնֆերանսում քվեարկվել է նախագահության՝ ուկրոնիստների կողմից առաջարկված կազմի օգտին»³¹: Գեորգի Կուրուկովի մեղքն այն էր, որ նա «կուսակցությանը մինչև վերջ չպատմեց ժողովրդի թշնամիների՝ տրոցկիստ-զինովակականների հետ ունեցած իր կապերի և երկերեսանի-հակակուսակցական գործունեության մասին», «Չմերկացրեց ժողովրդի թշնամիներ

²⁶ ՀՀ ՀԹԿՓ ԿԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, ք. 71 – 73:

²⁷ "Известия ЦК КПСС", 1989, № 2, с. 137.

²⁸ "Огонек", 1989, № 28, с.29.

²⁹ "Заря Востока", апрель 1936г.

³⁰ А.Геурков, Цветущая республика. – "Правда, 24 марта 1936г.

³¹ РЦХИДНИ РФ. ф. 17, Личное дело делегата XVII съезда ВКП(б)

А.Геуркова.

Բուդու Մդիվանու, Լևան Գոգոբերիձեի, Պետրե Ազնիաշվիլու և մյուսների դավաճանական ստոր գործունեությունը»: Այդ մեղադրանքը հնչեց թե Թբիլիսիի քաղաքային XVI կոնֆերանսում, թե Վրաստանի կոմկուսի X համագումարում: Դրա հետ համաձայն չէր Գ.Չարությունովը, որը անվանապես և անհատապես առաջարկեց Կուրուլովի թեկնածությունը քաղկոմի անդամ ընտրվելու համար: Կոնֆերանսը բաց քվեարկությամբ մերժեց Չարությունովի առաջարկը³²:

Տխուր վախճան ունեցավ XVII համագումարի հայազգի պատվիրակների ճակատագիրը: Նրանք 59 հոգի էին՝ ընտրված Խորհրդային Միության 19 կազմակերպություններից, նրանցից 21-ը ծնունդով Վրաստանից էին, 29-ը աշխատել էին Վրաստանում: Պատվիրակներից 50-ը ենթարկվեց բռնաճնշումների, դարձավ ստալինականության զոհը, նրանցից 42-ը գնդակահարվեց, մահացավ հետաքննության ժամանակ, կամ ինքնասպանություն գործեց: Ոչնչացվեց Չայաստանի կազմակերպությունից ընտրված 15 պատվիրակներից 12-ը: Ստալինյան եղեռնի զոհ դարձած պատվիրակները բռնաճնշումների են ենթարկվել ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիայի արտագնա նստաշրջանների, զինվորական տրիբունալների, հանրապետությունների և մարզերի ներքին գործերի ժողկոմատներին կից գործող եռյակների, երկյակների՝ 10 – 15 րոպե տևած «դատավճիռներով»:

Հիմնական մեղադրանքներն էին՝ պատկանելությունը «աջ օպորտունիստական բլոկին», «ռազմաֆաշիստական դավադրությանը», «միավորյալ», «զուգահեռ», «տրոցկիստական-զինովևական կենտրոններին»: Անդրկովկասում կար մեկ այլ ձևակերպում ևս. «ակտիվ մասնակցություն հակախորհրդային ազգայնական ահաբեկչական կազմակերպությանը, որի նպատակն էր զինված ապստամբությամբ տապալել Խորհրդային իշխանությունը, անջատվել ԽՍՀՄ-ից, ստեղծել բուրժուանացիոնալիստական անկախ պետություն»:

Ստալինի և ստալինյան շրջապատի հանցանքի հետևանքով 1936 – 1937 թվականներին երկու անգամ գլխատվեցին Չայաստանի կոմունիստական կուսակցության կազմակերպու-

³² «Заря Востока», 12 и 20 мая 1937г.

թյունը, խորհրդային մարմինները, ձերբակալվեցին երկու գումարումների Կենտկոմի բյուրոյի ամբողջ կազմը, գնդակահարվեցին 1921 – 1937թթ. աշխատած յոթ առաջին քարտուղարներից 6-ը: Բռնաճնշման ենթարկվեցին կոմերիտմիության Կենտկոմի 11 առաջին քարտուղարներից 10-ը, Հայաստանի կենտգործկոմի, կառավարության նախագահներ, ժողկոմներ: Երկու տարում բռնադատվեց մոտ 6 հազար մարդ:

Երկիրը զրկվեց փորձառու և նվիրված գործիչներից՝ գիտնականներից, գրողներից, արվեստագետներից, կուսակցական, տնտեսական և զինվորական կադրերից, նյութական բարիք ստեղծող բանվորներից ու գյուղացիներից: Ջանգվածային բռնաճնշումները և ահաբեկչությունը խորհրդային ժողովրդի պատմության սև էջերն էին³³:

Սարսափի այս պայմաններում Վրաստանից Հայաստան աշխատանքի տեղափոխվեց Գրիգոր Հարությունովը, որը 1937թ. սեպտեմբերին առանց իր գիտության և իր բացակայությամբ ընտրվեց Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար: Բերիայի կարծիքով՝ «հայերը իրենք կլուծեին Հարությունովի հարցը»: Ինքը լուծել էր ազգականների հարցը՝ եղբոր՝ Սերյոժայի և կնոջ եղբոր՝ Արտեմ Գեուրկովի:

«Առաջին անգամը չէ, որ դրվում էր ինձ Հայաստան տեղափոխելու հարցը: Ինձ հետ բանակցություններ են վարել երկրային կոմիտեն, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը: Դեռ 1935թ. դրել են Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար տեղափոխելու հարցը:

Բայց ես լեզուն չգիտեի, կադրերին չէի ճանաչում, պայմանները չգիտեի, այդ ընդունեցին ի գիտություն և թողեցին:

Ինչ տեղի ունեցավ 1937թ. չգիտեմ: Բերիային հայտնի էր, որ ես լեզուն չգիտեմ, պայմանները չգիտեմ, բայց զանգահարում են կուսակցության մարմին, որ ես գնամ Երևան: Կայարանում դիմավորող ընկերներն ասում են, որ Կենտկոմի պլենումում ընկ. ընկ. Մալենկովը, Միկոյանը, Բերիան Կենտկոմի քարտուղարի պոստում առաջադրել են իմ թեկնածությունը և պլենումը

³³ Տե՛ս Դ.Ավետիսյան, Ստալինականության զոհերը. ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարում հայ պատվիրակները, «Լենինյան արշավ», 1990, № 5, № 6:

ինձ ընտրել է քարտուղար»³⁴: Այսպես է բացատրել Գ.Չարությունովը Կենտկոմի քարտուղար ընտրվելու հանգամանքները: Դա նշանակում է, որ նա Չայաստանում գործելու հրահանգներ չէր ստացել, հրահանգներ պետք է ստանար հետո:

Չարությունովին Թբիլիսիից Երևան տեղափոխելը Բերիայի «գաղտնի» քայլերից էր: Նրան արդեն անհանգստացնում էր Գրիգոր Արտեմիչի հարաճուն հեղինակությունը: Ճանաչողները բարձր էին գնահատում նրա ազնվությունը, կազմակերպական տաղանդը, տակտը, աշխատանքի ոճը: Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի նախկին քարտուղար Վիկտորյա Սիրաձեն, հենվելով Չարությունովի ժամանակակիցների հավաքական կարծիքի վրա գրում է. «Նրանք ասում էին, որ Գ.Չարությունովը եղել է շատ պայծառ, մեծ մասշտաբի և թափի ստեղծագործող անձնավորություն, շատ ուժեղ, իմաստուն, բարյացակամ և գործնական, հսկայական հմայքի և բարիության մարդ: Եթե մեկին ուզում էին գովել, ասում էին, այդպիսի ղեկավար Գրիգոր Արտեմիչից հետո Թբիլիսիում չի եղել»³⁵:

³⁴ Չայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1953թ. նոյեմբերյան պլենումում Գ.Չարությունյանի ելույթը, ք. 71 – 73: ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, ք. 71 – 73:

³⁵ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՓՈԽԼԸ

1937 թվականը, որով սկսվում էր հետհոկտեմբերյան հեղափոխության երրորդ տասնամյակը և Գրիգոր Չարությունյանի՝ Չայաստանում գործունեության առաջին քայլերը, հանդիսանում է խորհրդային ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկը: Սակայն պետք է լինել հարազատ պատմականությանը: Նրանց համար, ովքեր ապրում էին այդ ժամանակ, ամեն ինչ այլ էր, երկիրը ապրում էր զանգվածային աշխատանքային արիության էֆորիայով, հյուսիսը նվաճող չեչուսկինցիների և խիզախ, անվեհեր օդաչուների հաղթարշավներով, սոցիալիստական շինարարության հարյուրավոր հսկաների գործարկումներով:

Երկիրն ապրում էր մի կողմից արարման պաթոսով, մյուս կողմից՝ Ստալինի բռնապետությամբ և որպես դրա հետևանք՝ դաժան զանգվածային բռնություններով:

Բնակչության հիմնական զանգվածը չգիտեր օրինականության կոպիտ խախտումների, բռնությունների իրական հանգամանքների մասին: Նրանք հավատում էին մամուլի հրապարակումներին, կարծելով, որ մերկացվում են սոցիալիզմի իսկական թշնամիները: Իսկ բռնությունների հեղինակը՝ «Ժողովրդի հայրը», անմեղության անձնավորում էր. «Ես միայն Լենինի աշակերտն եմ և իմ նպատակն է լինել նրա արժանի աշակերտը», ասում էր Ստալինը: Նրա աշխատությունները պարունակում էին ժողովրդի, որպես պատմության արարիչի, կուսակցության դերի, կադրերի նկատմամբ ուշադրության, դեմոկրատիայի ծավալման մասին դրույթներ: «Անցել են այն ժամանակները, երբ առաջնորդները համարվում էին պատմության միակ արարիչները, իսկ բանվորները և գյուղացիները հաշվի մեջ չէին մտնում»¹:

¹ "Правда", 1937, 12 декабря.

Եվ «արարիչները» ավելի էին պինդ ձգում գոտիները, պաշտելով «իմաստուններից իմաստունին», որն օր ու գիշեր «մարտնչում էր թշնամիների դեմ» և մտածում իրենց բարօրության մասին:

Հակադրությունների ժամանակաշրջան: ԽՍՀՄ հիմնական օրենքում ամրագրվեց անձի անձեռնմխելիության սկզբունքը: Սահմանադրության 127 հոդվածում ասվում էր, որ «ոչ ոք չի կարող ձերբակալվել այլ կերպ, քան դատարանի որոշմամբ կամ դատախազի սանկցիայով»²: Պատժիչ մարմինների համընդհանուր վաքխանալիայի ֆոնի վրա Սահմանադրության այդ հոդվածը ծաղրանք էր հիշեցնում: Կենտրոնից տեղերին ուղղակի ցուցումներ էին տալիս հակախորհրդային տարրերին բացահայտելու անհրաժեշտության և քանակի մասին: Բռնությունների ալիքը հասավ և կլանեց նաև խորհրդային Հայաստանը:

1936թ. հուլիսի 9-ին «ինքնասպանություն» էր գործել Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը, 1937թ. սեպտեմբերի սկզբներին՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Ս.Տեր-Գաբրիելյանի «ինքնասպանության» կապակցությամբ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին Ստալինի սեպտեմբերի 8-ին գրած նամակով Հայաստան են գալիս ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Ա.Միկոյանը և Կենտկոմի ղեկավար Կուսմարմինների բաժնի վարիչ Գ.Մալենկովը: Նրանց ուղեկցում էին ՆԳԺԿ մի խումբ աշխատակիցներ, չորրորդ բաժնի պետ Մ.Լիտվինի գլխավորությամբ³:

Ժամանելուց հետո նրանց ձերբակալում են ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Գուլոյանը և Ներքգործժողկոմ Խ.Մուղդուսին, որոնք, ըստ «Առաջնորդի», պատասխանատու էին «Հայաստանում ազատորեն թրև եկող հայ ժողովրդի թշնամիների» և այլ «խայտառակությունների» համար:

Ստալինի նամակը քննարկելու համար սեպտեմբերի 15-ին հրավիրվում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենում, որին բացի Կենտկոմի անդամներից մասնակցում էին նաև Կուսակցական, խորհրդային և տնտեսական աշխատողներ: Պլենումի վերջին նիստերին մասնակցում էր նաև Լ.Բերիան, իսկ պլենումից հետո Ա.Մի-

² ԽՍՀՄ Սահմանադրություն (հիմնական օրենքը), Երևան, 1937, էջ 31:

³ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 24, թ. 8:

կոյանին տեսակցելու համար Երևան է ժամանում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ.Դ.Բաղիրովը:

Պլենումը, որն ընդմիջումներով իր աշխատանքը շարունակում է մինչև սեպտեմբերի 23-ը, փոխեց խորհրդային Հայաստանի և Հայկոմկուսի ողջ ղեկավարությունը, Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Գրիգոր Հարությունյանին՝ իր բացակայությամբ:

Անկասկած է, որ Գ.Հարությունյանի թեկնածությունը առաջարկել էր Բերիան: Մի քանի օր անց նա ձերբակալել էր տալու Կենտկոմի նորընտիր քարտուղարի եղբորը, իսկ աներորդուն հասցնելու էր ինքնասպանության: Ժողովրդի թշնամու պիտակով հարազատներ ունեցողին հեշտ էր պահել ազդեցության տակ և օգտագործել իր շահերի համար: Այդպես էր վարվում նաև «ժողովուրդների առաջնորդը»:

Ծանր ժառանգություն ստացավ Գրիգոր Հարությունյանը, նրա առջև ծառացան դժվարագույն խնդիրներ: Համաձայն Ստալինի նամակի, առաջինը անհրաժեշտ էր բացահայտել և ոչնչացնել «Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությանը վնաս հասցնող և գյուղացիությանն ու բանվոր դասակարգին կեղեքող հայ ժողովրդի թշնամիներին»:

Երկրորդ, անհրաժեշտ էր Կենտկոմի քարտուղարների և բաժինների վարիչների, ժողովրդական կոմիսարների, քաղկոմների և շրջկոմների քարտուղարների և շրջխորհուրդների նախագահների, գործարանների տնօրենների և ձերբակալված այլ ղեկավար աշխատողների փոխարեն առաջ քաշել նոր կադրեր:

Երրորդ, Հայաստանում ևս հայտնաբերել առաջնորդի դեմ ահաբեկչության նախապատրաստողների և այդ մասին հայտնել նրան:

Չորրորդ, սեղմ ժամկետում նախապատրաստել և անցկացնել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջին ընտրությունները, այդ ընթացքում բոլորին հավատացնելով, որ խորհրդային քաղաքացին ապրում է աշխարհի ամենաազատ երկրում:

Եվ հինգերորդ, որն այդ մթնոլորտում իրոք վերջին տեղում էր, ապահովել երկրորդ հնգամյա պլանի հաջող ավարտը⁴:

⁴ ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 61, «Ա», թ. 1 – 2:

ժողովրդի թշնամիների բացահայտման գործը Հայաստանում սկսվել էր Հարությունյանի գալուց ավելի քան մեկ տարի առաջ: Կենտկոմի նորընտիր քարտուղարին մնում էր այն շարունակել և անթերի կատարել Կենտկոմի դիրեկտիվները: Մոսկվայից եկածները նրան արդեն արջի ծառայություն էին մատուցել: Սեպտեմբերի 22-ին, երբ նա դեռ քարտուղար չէր և Թիֆլիսում էր, Մոսկվա էր ուղարկվել ծածկագիր:

«Խիստ գաղտնի: ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ:

Ծածկագիր մտից № 33537

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ ընկ. Ստալինին

Ներքոգործող կոմ ընկ. Եժովին

...Հայաստանը իրոք մաքրելու համար խնդրում ենք թույլատրել լրացուցիչ զնդակահարել 700 մարդ՝ դաշնակներից և այլ հակախորհրդային տարրերից: Առաջին կատեգորիայի թույլտվությունը, տրված 500 մարդու համար, արդեն սպառվում է:

Միկոյան, Մալենկով, Լիտվին»⁵:

Մոսկվայում չեն զլանում: ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն սեպտեմբերի 24-ին Հայաստանը հակախորհրդային տարրերից մաքրելու համար ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին թույլատրում է առաջին կատեգորիայով (զնդակահարություն) բռնադատվածների թիվը հասցնել մինչև 1500 մարդու, այսինքն, խնդրած 700-ի փոխարեն թույլատրվում է 1000-ով ավելացնել զնդակահարման դատապարտվածների թիվը: Պատժող մեքենան սկսում է արագ պտտվել: Միայն 1937թ. վերջին ամիսների ընթացքում կոմկուսի շարքերից հեռացվում են 939 մարդ, որոնց մեծ մասը ձերբակալվում են: Նույն բախտին են արժանանում ոչ միայն խորհրդային Հայաստանի նախկին ղեկավար աշխատողները, այլև Գ.Հարությունյանի հետ նույն պլենումում երկրորդ և երրորդ քարտուղարներ ընտրված Ա.Մարգարյանը և Հ.Գալստյանը, ժողկոմխորհի նախագահի պաշտոնին առաջադրված, բայց դեռևս չնշանակված Մ.Դանիելյանը, շատ և շատ ղեկավարներ, մտավորականներ, բանվորներ, գյուղացիներ, ուղղակի հա-

⁵ Հայաստանում 500 մարդու, ինչպես նաև այլ հանրապետություններում ու մարզերում ծրագրավորված զնդակահարությունների մասին որոշումը ընդունել էր ՀամԿ(բ)Կ քաղբյուրոն 1937թ. հուլիսի 11-ին (արձանագրություն 51, կետ 212):

սարակ մարդիկ: «Մաքրագարդնան» աշխատանքների մասին Ստալինին զեկուցում է Հայաստանից վերադարձած Ա.Միկոյանը: Այդ երևում է նոյեմբերի 9-ին Գ.Հարությունյանին ուղղված գրությունից. «Հայաստանում բացահայտված վնասարարության փաստերի ողջ կարևորությամբ ուշադրություն դարձրեց ընկ. Ստալինը: Նրա վրա առավել մեծ տպավորություն գործեց վնասարարների բանդայի մասնակիցների ցուցմունքների ամփոփագիրը Հայաստանի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառներում վնասարարության ձևերի և բնույթի մասին...

Դրա համար ես Ձեզ հիշեցնում եմ, որպեսզի Դուք օգտագործելով Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմում և Ժողկոմխորհում, ինչպես նաև ՆԳԺ-ում գտնվող բոլոր նյութերը, կազմեք Հայաստանի արդյունաբերությունում և գյուղատնտեսությունում վնասարարության վերացման ծրագիր: Բարի եղեք ինձ հաղորդել ինչպես և ինչ եք Դուք մտածում անել այդ բնագավառում:

Լավ կլիներ չձգձգել հարցը. այն հետաձգել չի կարելի:

Ա. Միկոյան»⁶:

Եվ բացահայտվում են վնասարարները: Սկզբի համար ընտրվեց գյուղատնտեսությունը. բռնի կոլեկտիվացման հետևանքով այն շատ էր տուժել, լեռնային շատ գյուղեր գտնվում էին քայքայման եզրին և դեմագոգիկ շատ հայտարարություններ գյուղատնտեսության մեջ «գործող վնասարարների» մասին կարող էին թվալ ճշմարտացի: Այդ նպատակի համար ընտրվեց Ստեփանավանի շրջանը, որովհետև գյուղատնտեսության վարչահրամայական մեթոդների հետևանքով գործերը վատ էին ընթանում մասնավորապես Լոռու ազնվացեղ անասունների խորհրդային տնտեսությունում:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն, իր նոր կազմի երկրորդ նիստում, հոկտեմբերի 1-ին որոշում է այդ տնտեսության ղեկավար աշխատողների գործերը հանձնել ՆԳԺ մարմիններին, միաժամանակ «առաջարկել հանրապետության դատախազությանը հետաքննությունն ավարտելուց հետո անհապաղ վնասարարների նկատմամբ խորհրդային տնտեսությունում

⁶ ՀՀ ՀԺԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 66, ք. 85:

կազմակերպել ցուցադրական դատական պրոցես»։ Ուղիղ մեկ ամիս անց Ստեփանավանի կինոթատրոնի նոր շենքում սկսվում է այդ դատավարությունը։ Նոյեմբերի 6-ին հնչում է դատավճիռը։ Տնտեսության երեք ղեկավարներ դատապարտվում են զնդակահարության, մյուս հինգը՝ 10 – 20 տարվա բանտարկության⁷։

Տաս օր անց Երևանում ստացվում է Միկոյանի գրությունը։ Հասկանալի է, որ Ստեփանավանի պրոցեսով չի կարելի սահմանափակվել, անհրաժեշտ է ավելի մեծ պրոցես ավելի բարձր պաշտոնյաների նկատմամբ։

Դեկտեմբերի 14-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն լսում է Գրիգոր Հարությունյանի «Անասնապահության բնագավառում վնասարարների նկատմամբ դատական պրոցեսի մասին» հաղորդումը և որոշում.

«1. Նշել ՀԽՍՀ դատախազության անթույլատրելի դանդաղությունը անասնապահության բնագավառում վնասարարների գործի հետաքննության վարման նկատմամբ։

2. Առաջարկել ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ-ին և դատախազությանը ս.թ. դեկտեմբերի 20 – 22-ին ավարտել ՀԽՍՀ Հողժողկոմատի վնասարարների գործի հետաքննությունը և կազմակերպել Երևան քաղաքում ցուցադրական պրոցես»⁸։

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի սահմանած օրը հետաքննությունն ավարտվեց և դեկտեմբերի 25-ին Երևանում սկսվեց Հողժողկոմատում իբրև թե գործած «աջ-տրոցկիստական, ազգայնական-դաշնակցական վնասարարական կազմակերպության» անդամների դատավարությունը։

Երեք օր անց դատավարությունը ավարտվեց, և բոլոր 8 մեղադրյալները դատապարտվեցին և մույն օրն էլ զնդակահարվեցին։

Վնասարարներ են հայտնաբերվում մաև արդյունաբերությունում։ Ջերբակալվում են Երևանի կաուչուկի գործարանի, Սևան – Հրազդան կասկադի շինարարության, պահածոների տրեստի, Լենինականի տեքստիլ, Կիրովականի քիմիական կոմբինատների ղեկավարներ ու մասնագետներ։

⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 1937, 12 նոյեմբերի։

⁸ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 37, ք. 146։

Չբավարարվելով դրանով, ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1938թ. հունվարի 31-ին նորից է անդրադառնում «Հակախորհրդային տարրերի մասին» հարցին, ազգային հանրապետություններին և մարզերին տալիս է նոր «չափաբաժիններ» գնդակահարողների քանակի մասին: Հայաստանի համար, որը որոշման մեջ առաջին տեղում էր, նախատեսվում է 1000 մարդ «առաջին կատեգորիայով» (գնդակահարություն) և 1000 մարդ «երկրորդ կատեգորիայով» (բանտ և աքսոր):⁹

Հաջորդը Հայաստանում առաջնորդի կյանքի նկատմամբ ահաբեկչությունն նախապատրաստողների հայտնաբերումն էր: Այդպիսիք դառնում են նախկին սոցիալիստ-հեղափոխականները: Ձերբակալվում են «էսէռների կուսակցության կենտկոմի անդամներ և ակտիվ գործիչներ՝ 38 մարդ, որոնք և «խոստովանում են», որ 1936 թվականից կանգնել են «ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ստալինին և նրա մերձավոր զինակիցներին ահաբեկչության ենթարկելու անհրաժեշտության տեսակետին»: Այդ մասին Կենտկոմի քարտուղար Հարությունյանը 1938թ. մարտի 23-ին խիստ գաղտնի գրությամբ հաղորդում է Ստալինին¹⁰:

1937թ. դեկտեմբերի 12-ին տեղի ունեցած խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջին ընտրությունները: Իսկ մինչ ընտրությունները Հարությունյանը ստիպված էր տասնյակ հեռագրեր ուղարկել Մոսկվա ձերբակալված թեկնածուներին կամ ընտրական հանձնաժողովի անդամին փոխարինելու այլ մարդկանցով:

Հայաստանից պատգամավորներ ընտրվեցին Անաստաս Միկոյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, Կարո Հալաբյանը, ներքին գործերի ժողկոմ Վիկտոր Խվորոստյանը, ՆԳԺԿ բաժնի պետ Միխայիլ Լիտվինը և ուրիշներ: Վերջին երկուսը շատ չանցած ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին:

1937 – 1938թթ. ծանր հարված ստացավ նաև հայ եկեղեցին. նրա սպասավորների մեծագույն մասը ոչնչացվեց: Սերունդների համար մինչև այսօր էլ անհասկանալի են ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի էջմիածնի կաթողիկոսության մասին որոշման

⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1996, 17 ապրիլի:

¹⁰ ՀՀ ԶԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 026, գ. 34, թթ. 5 – 6:

շարժառիթները: Էջմիածնի վանքը փակելու և կաթողիկոսությունը լուծարելու որոշումը ընդունվել է 1938թ. օգոստոսի 4-ին, որին հետևել է Գ.Չարությունյանի նույն օրվա մամակը Ստալինին որոշման կիրառման համար կենտրոնի թույլտվությունը ստանալու մասին¹¹:

Սակայն մախկին սեմինարիստը լավ էր հասկանում Էջմիածնի կաթողիկոսության դերը հայ ժողովրդի կյանքում, և տրվում է մերժողական պատասխան:

ՉամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1938թ. սեպտեմբերի 15-ին ընդունում է մի չարագույժ որոշում ևս: ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ-ն առաջարկում է հանրապետություններում և մարզերում ստեղծել հատուկ եռյակներ, Կենտկոմի քարտուղարի (Չայաստանում Գրիգոր Չարությունյան), ՆԳԺԿ-ի (Վիկտոր Խվորոստյան) և հանրապետության դատախազի (Արամ Չարությունյան) մասնակցությամբ, որի խնդիրն էր քննել մինչև 1938թ. օգոստոսի 1-ը ձերբակալված անձանց գործերը և այդ աշխատանքը ավարտել երկու ամսում: Այդ եռյակները իրավունք ունեին վճիռ կայացնել առաջին (գնդակահարություն) և երկրորդ (աքսոր) կատեգորիաներով, ընդ որում որոշումը առաջին կատեգորիայով իրագործվում էր անհապաղ: Ցուցակները կազմվում էին ՆԳԺԿ-ում, և ինչպես հետագայում խոստովանել էր Գ.Չարությունյանը (մտերիմների շրջանում), հանրապետությունում շատերին չի ճանաչել և ստորագրել է ՆԳԺԿ-ի ներկայացրած ցուցակները:

1938թ. հունիսի 2-ին բացվեց ՉԿ(բ)Կ XI համագումարը: Մեկ տարվա աշխատանքների հաշվետվությամբ հանդես եկավ Գրիգոր Չարությունյանը: Նրա զեկուցման քաղաքական մասը ուղղակի կրկնողությունն էր ՉամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և քաղբյուրոյի ընդունած որոշումների:

Չամագումարի պատգամավորների աննշան մասն էր մասնակցել Չայկոնկուսի մախորդ համագումարներին: Նրանք հիմնականում նոր, երիտասարդ կադրեր էին: Ինչպես նշում էր Գ.Չարությունյանը, «ՉԿ(բ)Կ 1937թ. սեպտեմբերյան պլենումից հետո առաջ են քաշվել 1733 ընկերներ, այդ թվում՝ 1387 կոմունիստ, 221 կոմերիտական և 125 անկուսակցական»¹²: Այդ

¹¹ ՀՀ ՉԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 026, գ. 34, ք. 41 – 42:

¹² Նույն տեղում, էջ 108:

թվից ավելի կադրեր ենթարկվել էին բռնությունների: Հատկանշական է, որ Գրիգոր Հարությունյանը նշում է նաև հաշվետու տարում շատ կուսակցական մարմինների թույլ տված սխալները կոմունիստներին կուսակցությունից վտարելու ժամանակ, մտավոր աշխատողներին աշխատանքից ապօրինի ազատելու և այլ հարցերում: Ձեկուցման մեջ Հարությունյանը բերում է այն փաստը, որ 1937թ. աշխատանքից հանված 854 ուսուցչից 752-ը 1938թ. վերականգնվել է աշխատանքում¹³:

Համագումարից հետո բռնությունների թափը մեղմացավ, այն ուղղվեց հիմնականում ներքին գործերի ժողովրդատի այն աշխատողների դեմ, որոնց ձեռքերով իրականացվել էր 1937թ. արհավիրքը: Հաջորդ երկու՝ 1939 – 1940թթ. բանտից ազատվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ:

Գրիգոր Հարությունյանը հնարավորություն ստացավ զբաղվելու Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության և մշակույթի զարգացմամբ, հանդես բերելով փայլուն կազմակերպչի տաղանդ: Դա անուրանալի փաստ է:

Ընկալելով ժամանակի պահանջները, Հայաստանի դեկավարությունը Մոսկվայի առջև դնում է հանրապետությունում արդյունաբերության առաջատար ճյուղերի զարգացման խնդիրներ, իսկ գյուղատնտեսության մեջ ավանդական ձևերից անցում տեխնիկական նշանակության կուլտուրաների՝ խաղողի, ծխախոտի, բամբակի և շաքարի ճակնդեղի մշակմանը:

Առաջնահերթ դրվում է տարիներով ձգձգվող կառույցների անհրաժեշտ նյութական միջոցներով ապահովման և դրանց շինարարությունների շուտափույթ ավարտման խնդիրը. դրանց թվում էին Երևանի սինթետիկ կաուչուկի գործարանը և Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանը: Սկսվում է նաև արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների և Գյումուշի Շէկ-ի ու Սևանի ստորգետնյա Շէկ-ի կառուցումը:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Հարությունյանի առաջարկությունների հիման վրա ԽՍՀՄ ժողովրդխորհրդ և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1940 – 1941թթ. ընդունում են «ՀԽՍՀ-ում պտղաբուծության, խաղողագործության և տեխնիկական կուլտուրաների զարգացման ձեռնարկումների մասին» և «ՀԽՍՀ-ում

¹³ Նույն տեղում, էջ 100:

գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվությունը և անասնաբուծության մթերատվությունը բարձրացնելու համար կոլտնտեսականների աշխատանքի լրացուցիչ վարձատրման մասին» կարևոր որոշումները, որոնք որոշիչ դարձան Հայաստանի գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար¹⁴:

1940թ. մարտին տեղի ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ XIII համագումարը, որն ամփոփեց XI համագումարից՝ 1938թ. հետո կատարած աշխատանքների արդյունքները¹⁵: Հաշվետու զեկուցմամբ հանդես եկավ Գ.Հարությունյանը: Այս զեկուցումը շատ բանով տարբերվում էր նախորդից: Առաջին. ընդհանրապես հաշվետու զեկուցման մեջ չօգտագործվեցին «Ժողովրդի թշնամի» կամ «վնասարար» տերմինները, այդ մասին չեղավ ոչ մի խոսք, 1937 – 1938թթ. արհավիրքները շրջանցվեցին: Ընդամենը մեկ անգամ հիշատակվեց Ստալինի մամակի մասին, որպես առաջնորդի կողմից ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առջև դրված ծրագիր: Երկրորդ. Կենտկոմի քարտուղար Հարությունյանը մեկ առ մեկ բերեց ժողովրդական տնտեսության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները բնութագրող թվերը: Իսկ դրանք իրոք տպավորիչ էին:

1939թ. տեղի էր ունեցել արդյունաբերության համախառն արտադրանքի աճ, այն 1937թ. համեմատությամբ կազմել էր 50 տոկոս: Նույն թվերն էին էներգետիկայի բնագավառում: Քիմիական և պղնձարդյունաբերության աճը կազմում էր 35 – 43 տոկոս: Աճը նկատելի էր նաև գյուղատնտեսության բնագավառում: Բամբակի բերքատվությունը աճել էր 42 տոկոսով, ծխախոտի ցանքատարածությունը ավելացել էր երկու անգամ. նույնը՝ խաղողագործության բնագավառում: Նշվեցին մշակույթի և գիտության բնագավառում ձեռք բերված հաջողությունները:

Զնայած արվեստի և գրականության բազմաթիվ վարպետների կորստին, ստեղծվել էին սիմֆոնիկ նվագախումբը, պետական էստրադան՝ ջազ համույթով, բացվել ռուսական պետական թատրոնը, 1940թ. շահագործման էին հանձնվել

¹⁴ ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 029, գ. 48, թ. 14 – 60:

¹⁵ ՀԿ(Բ)Կ XII համագումարում Կենտկոմի հաշվետվությունը չի քննարկվել: Այնտեղ ընտրվել էին ՀամԿ(Բ)Կ XVIII համագումարի պատգամավորները: Համագումարը տեղի էր ունեցել 1939թ.:

Ա.Թամանյանի նախագծած պետական օպերայի (շինարարությունը սկսվել էր 1926թ.), հանրային գրադարանի (շինարարությունը սկսվել էր 1932թ.) շենքերը:

Մշակութային կյանքում հատկապես մեծ նշանակություն ունեցան երեք մեծ միջոցառումները, որոնց և՛ նախաձեռնողը, և՛ Ստալինից համաձայնությունն ստացողը Գր.Հարությունյանն էր: Դրանք «Սասունցի Դավիթ» էպոսի, Մոսկվայում հայկական արվեստի և գրականության տասնօրյակների անցկացման նախաձեռնություններն էին:

1938թ. հուլիսի 8-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն որոշում է ընդունում «Սասունցի Դավիթ» հայկական էպոսի 1000-ամյա հոբելյանը նշելու մասին: Գր. Հարությունյանը այդ մասին նամակով դիմում է Ստալինին, որը տալիս է իր համաձայնությունը: Հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ է նշանակվում հանրապետության ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանը: 1939թ. սեպտեմբեր ամսին սկսվում են տոնակատարությունները: Հոբելյանական հանձնաժողովի առաջին նիստում Գր.Հարությունյանը դնում է էպոսի «ազգային առանձնահատկությունները վերհանելու և խորապես մեկնաբանելու անհրաժեշտության» հարցը: Սեպտեմբերի 15-ին տեղի է ունենում հոբելյանական հանդիսավոր նիստ, նույն օրը «Պրավդա» թերթում լույս է տեսնում «Խորհրդային ժողովրդի մշակույթի տոնը» առաջնորդողը՝ նվիրված «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակին: «Հայ ժողովուրդը տոնում է հերոսական էպոսի, մեծագույն երկի՝ «Սասունցի Դավիթ» պոեմի հազարամյակը: Այդ տոնակատարությանը մասնակցում է ամբողջ խորհրդային ժողովուրդը... Խորհրդային մշակույթի միջոցով «Սասունցի Դավիթը» մտնում է համաշխարհային մշակույթի ոլորտի մեջ և դառնում մարդկության հերոսական մեծ էպոսի մի մասը»:

Երևանում տեղի է ունենում ԽՍՀՄ գրողների միության վարչության պլենում, նվիրված էպոսի 1000-ամյակին: Այն գլխավորում էր գրողների միության նախագահ Ալեքսանդր Ֆադեևը, որը 1938թ. հոկտեմբերին ստեղծված «Սասունցի Դավիթ» էպոսի Համամիութենական հոբելյանական կոմիտեի նախագահն էր:

Երեք գրքերով հրատարակվեց համահավաք տեքստը, որի նախապատրաստումը իրականացվեց Մանուկ Աբեղյանի գլխավորությամբ ու Միեր Աբեղյանի նկարագարողումներով: Էպոսի թեմաներով ստեղծագործեցին Հակոբ Կոջոյանը, Երվանդ Քոչարը:

Մեկ ամիս անց Մոսկվայում տեղի է ունենում հայկական արվեստի տասնօրյակ: Մեծ թատրոնում ցուցադրվում են Ալ.Սպենդիարյանի «Ալմաստ», Ա.Տիգրանյանի «Անուշ», Հ.Ստեփանյանի «Լուսաբաց» օպերաները և Ա.Խաչատրյանի «Երջանկություն» բալետը: Տեղի է ունենում Մոսկվայի և Հայաստանի գրողների հանդիպում, բացվում է Հայաստանի կերպարվեստի ցուցահանդես: Կենտրոնական մամուլում տպագրվում են մշակույթի անվանի գործիչների հոդվածներ, տասնօրյակի մի շարք մասնակիցներ պարգևատրվում են ԽՍՀՄ շքանշաններով ու մեդալներով:

1941թ. մայիսին Մոսկվայում անցկացվում է հայ գրականության տասնօրյակ, որի ընթացքում տեղի են ունենում բազմաթիվ հանդիպումներ, կենտրոնական մամուլում հրապարակվում են բազմաթիվ հոդվածներ Հայաստանի և հայ գրականության մասին: Հաջորդ ամսին Մոսկվայում կայանում են Գ.Սունդուկյանի անվան թատրոնի հյուրախաղերը, որոնք անցնում են փայլուն հաջողությամբ:

Մշակութային կյանքի այս իրադարձությունները առաջին հերթին հնարավորություն են տալիս խորհրդային երկրի մայրաքաղաքում ներկայացնել հայկական արվեստը, ցույց տալ մշակույթի վերելքը խորհրդային իշխանության տարիներին, ինչպես նաև, շփվելով խորհրդային մշակույթի բազմազգ ներկայացուցիչների հետ, ավելի ամրապնդել ստեղծագործական համագործակցությունը: 1938 – 1941թթ. Հայաստանում նշվում է Հ.Թումանյանի ծննդյան 70, Ղազարոս Աղայանի 100, Միքայել Նալբանդյանի մահվան 75, Խ.Աբովյանի զոհվելու 90 ամյակները, որոնց ընթացքում հրատարակվել են նրանց ստեղծագործությունները, տեղի են ունենում անվանակոչումներ, բացվում են տուն-թանգարաններ:

Հատկանշական է, որ ազգային մշակույթին մայրենի լեզվով ծանոթանալու, ժողովրդի հոգեբանությունը ավելի լավ հասկանալու և նրա հետ մոտիկից, անմիջական շփվելու համար

Գր. Զարությունյանը հմուտ մանկավարժ Սիմակ Սահակյանի ուսուցմամբ ձեռնամուխ եղավ հայոց լեզվի տիրապետմանը, ուր իր առաջադիմությունը նշում են ոչ միայն ժամանակակիցները, այլև ինքը:

1956թ. Թբիլիսիում աշխատանքի անցնելու կապակցությամբ լրացված կադրերի հաշվառման անձնական քարտում «Ինչ լեզուների եք տիրապետում» հարցին Զարությունյանը պատասխանել է. «ռուսերեն, վրացերեն, հայերեն՝ լավ»¹⁶:

Պատերազմի շունչն արդեն զգացվում էր: 1940թ. սեպտեմբերի 19-ին ԶամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը որոշում ընդունեցին Երևանում 447 համարը կրող ինքնաթիռաշինական գործարան կառուցելու մասին: Շինարարական աշխատանքներն անմիջապես սկսվեցին: Նոյեմբերի սկզբին այդ հսկայական կառույցում արդեն աշխատում էր մոտ 4 հազար շինարար: Զարությունյանը ամեն օր լինում էր շինարարական հրապարակում, տեղում լուծում բազմաթիվ հարցեր: 10 օրը մեկ շինարարության ընթացքի մասին ներկայացվում էր զեկուցագիր անձամբ Ստալինին:

1940թ. նոյեմբերի 28-ին տոնվեց Խորհրդային Զայաստանի 20-ամյակը: Զանդիսավոր նիստում զեկուցեց Ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանը: Երկիրն ապրում էր խաղաղ կյանքի վերջին ամիսները:

¹⁶ ԶԶ ԶԲԿՓ, ֆ. 1, ց. 123, գ. 1754, ք. 6:

**ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

1. Գ.ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԱՎԱՆԴԸ ՈՒԺԵՐԻ ՍՈՔԻԼԻԶԱՅՍԱՆ և
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ա) ՌԱԶՄԱՍՈՔԻԼԻԶԱՅԻՈՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

1941թ. հունիսի 21-ի լույս 22-ի գիշերվա ժամը 2 անց 45 րոպեին Կենտկոմի իր աշխատասենյակում գտնվող Գ.Հարությունյանը ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմից ստացավ սահմանաձեռն զինվորական օկրուգների հրամանատարներին ուղղված հրահանգը՝ հունիսի 22-ի գիշերը զորքերը մարտական պատրաստության բերելու, պետական սահմանի պաշտպանական շրջանների կրակակետերում կենտրոնացնելու և թշնամու հանկարծակի հարձակումը հետ մղելու համար: Իրադրության մասին Գ.Հարությունյանին առավոտյան վաղ ավելի հստակ տեղեկություն տվեց Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի հրամանատարությունը: Հարությունյանը, ինչպես և Վրաստանի ու Ադրբեջանի կոմկուսների առաջին քարտուղարները հանդիսանում էին ռազմական խորհրդի անդամ, ունեին գեներալ-մայորի զինվորական կոչում:

Իրադրության մասին տեղեկացվեցին բոլոր շրջանային կոմիտեների առաջին քարտուղարները: Առավոտյան ժամը 8-ին Գրիգոր Արտեմիչի մոտ հավաքվեցին հանրապետության ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Սերգեյի Փիրուզյանը, զինկոմ գնդապետ Գարեգին Կիրակոսի Ասատրյանը, Կենտկոմի ռազմական բաժնի վարիչ Ա.Ա.Մկրտչյանը, այնուհետև բյուրոյի անդամները: Մինչև ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի արտահերթ նիստի հրավիրումը, Գր.Հարությունյանը ներկաներին տեղեկացրեց Մոսկվայից Ի.Վ.Ստալինի և Վ.Մ.Մոլոտովի կողմից ստորագրված հեռագրի տեքստի մասին, որտեղ նշված էր

պատերազմն սկսվելու մասին: Հեռագիրն ստանալուց անմիջապես հետո, Գր.Ա.Հարությունյանը հեռախոսով կապվել էր ինչպես Մոսկվայի, այնպես էլ Թբիլիսիի հետ, ստացել նոր պարզաբանումներ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմից և Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի զորքերի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Դ.Տ.Կոզլովից: Շուտով առաջին քարտուղարի մոտ ժամանեց օկրուգի հրամանատարի հատուկ հանձնակատարը:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի արտահերթ նիստում, որը տեղի ունեցավ Վ.Ս.Մոլոտովի ռադիոհեռույթից հետո, համառոտ հաղորդում տալով գիշերային իրադարձությունների մասին, Գ.Հարությունյանը հերթականորեն թվարկեց այն առաջնահերթ միջոցառումները, որոնք պետք է իրագործեին հանրապետության կուսակցական, պետական և խորհրդային մարմինները:

Բյուրոն որոշեց շտապ կարգով հատուկ թերթիկներ հրատարակել պատերազմն սկսվելու կապակցությամբ, քանի որ հունիսի 22-ի վաղ առավոտյան բոլոր թերթերն արդեն լույս էին տեսել առանց գերմանաֆաշիստական զավթիչների ուխտադրուժ հարձակման մասին որևէ տեղեկատվության, «հունիսի 22-ի ժամը 12-ն անց 15 րոպեին ռադիոյով ընկ. Վ.Ս.Մոլոտովի արած հայտարարությունը հրապարակելու համար»¹:

Արտահերթ նիստում քննարկվեցին առաջնահերթ այն խնդիրները, որոնք վերաբերում էին հանրապետության ռազմական, տնտեսական և մարդկային միջոցների ու կարողությունների մոբիլիզացման, արտաքին սահմանների ամրապնդման աշխատանքներին:

Հունիսի 23-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն հաստատեց զինապարտների ու տրանսպորտային միջոցների մոբիլիզացման միջոցառումների պլանը, որը ներկայացրեց Ա.Ս.Փիրուզյանը: «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանը դարձավ հանրապետության կուսակցական ու խորհրդային աշխատանքի գլխավոր բովանդակությունը:

Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից խորհրդային Հայաստանի կուսակցական և պետական մարմինները, տեղական խորհուրդների գործադիր կոմիտեները, հանրապետական քաղաքային և շրջանային զինվորական կոմիսարիատներն

¹ ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 28, թ. 93:

անմիջապես լծվեցին հանրապետության ռազմական և տնտեսական կարողությունների մոբիլիզացման աշխատանքներին: Հանրապետության առջև դրվեցին անհետաձգելի խնդիրներ՝ ամբողջ աշխատանքը վերակառուցել ռազմական ձևով, ապահովել զորահավաքը, կադրեր ընտրել ճակատ մեկնածուներին փոխարինելու և թիկունքի աշխատանքն անխափան շարունակելու համար, սկսել բնակչության ռազմական ուսուցում, ժողովրդական աշխարհագրորի կազմավորում, սահմանամերձ շրջաններում պաշտպանական ամրությունների կառուցում և այլն:

Հանրապետության աշխատավորության ուժերի մոբիլիզացման աշխատանքների ղեկավարությունը իրականացնում էր Հայաստանի կոմկուսը՝ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանի գլխավորությամբ: Մեծ պարտականություններ էին դրված ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Սերգեյի Փիրուզյանի և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պետրոսի Պապյանի վրա, որոնք անմիջականորեն իրականացնում էին խորհրդային և կառավարչատնտեսական մարմինների գործունեության ընդհանուր ղեկավարությունը²: Կենտկոմի քարտուղարներ Աղասի Սողոմոնի Սարգսյանին, Սուրեն Աղասիի Միքայելյանին, Սահակ Կարապետի Կարապետյանին և Աղասի Ենոքի Զարչոլյանին հանձնարարվեց հանրապետության ռազմական կարողությունը մոբիլիզացնելու համար ծավալվող աշխատանքների տարբեր բնագավառների անմիջական ղեկավարությունը: Մոբիլիզացիոն և ընդհանրապես հանրապետության տնտեսության ողջ կարողությունները ռազմական ռելսերի վրա փոխադրելու աշխատանքներն ավելի հստակ իրականացնելու նպատակով կազմվեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի բյուրո, որի կազմի մեջ մտան ժողկոմխորհի նախագահը և նրա չորս տեղակալները: Հանրապետության ռազմական կարողությունները մոբիլիզացնելու և բանակի պահանջներն ապահովելու

² Մացակ Պապյանը ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնում էր 1937 – 1954 թվականներին, իսկ Ա.Ս.Փիրուզյանը ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի պաշտոնում՝ 1938 – 1943թթ.: 1943 – 1947թթ. ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահն էր Աղասի Սողոմոնի Սարգսյանը: Ժողկոմխորհի նախագահը մահ Հայաստանում տեղակայված 45-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ էր:

աշխատանքները էլ ավելի հստակ և օպերատիվ իրականացնելու համար շուտով ստեղծվեց նաև Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալի նոր պաշտոն, որը միաժամանակ հանդիսանում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի թիկունքի պետի տեղակալը: Արտակարգ լիազորություններով օժտված այդ պաշտոնում նշանակվեց Ռուբեն Ազիզբեկյանը, որը պատվով կատարեց իր պարտականությունները³:

Մեծ պարտավորություններ էին դրված նաև Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի ռազմական բաժնի վարիչ Աշոտ Մկրտչյանի, հանրապետության զինվորական կոմիսար, գնդապետ Գարեգին Ասատրյանի, Կենտկոմի և կառավարության բոլոր անդամների, Երևանի և Լենինականի քաղկոմների, հանրապետության բոլոր շրջկոմների և գործկոմների վրա: Ամենից առաջ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացվեց զորահավաքի վրա: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1941թ. հունիսի 22-ի «Զինապարտների մոբիլիզացիայի մասին» հրամանագրի համաձայն, որով բանակ էին զորակոչվում 1905 – 1918թթ. ծնված զինապարտները, հունիսի 23-ից Խորհրդային Հայաստանում սկսվեցին համընդհանուր զորահավաքի աշխատանքները⁴: Մեծ թիվ էին կազմում նաև կամավոր ռազմաճակատ մեկնել ցանկացողները. այդ են վկայում 1941թ. հունիսի 23 – 25-ի հանրապետական թերթերում տպագրված տեղեկությունները⁵: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանից բանակ զորակոչվեցին ավելի քան 300.000 մարդ, որ կազմում էր հանրապետության բնակչության 20 – 22%-ը⁶: Բանակ զորակոչվածների ավելի քան 1/3-ը կազմում էին կոմունիստներն ու կոմերիտականները՝ 30 հազ. կոմունիստ, 70

³ Ա.Ն. Մնացականյան, Միասնական շարքերում, Ե., 1975, էջ 37:

⁴ Հետագայում այլ հրամանագրերով բանակ զորակոչվեցին 1890 – 1904, 1919 – 1925 թվականների, մույնիսկ 1926թ. ծնված զինապարտները, այսինքն՝ պատերազմի տարիներին բանակ զորակոչվեցին 1890 – 1926թթ. 36 տարիների ծնված 18 – 55 տարեկան զինապարտները:

⁵ «Սովետական Հայաստան», “Էնիմեդ”, «Ավանգարդ» 23 – 25 հունիսի, 1941:

⁶ Կ.Ա. Հարությունյան, Հայ Ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին, Ե., 2000, էջ 11:

հազար կոմերիտական⁷: Ամրապնդվում էին հանրապետության պաշտպանական հենակետերը: Դրա անհրաժեշտությունը բացատրվում էր Անդրկովկասի սահմանների ուղղությամբ թուրքական ուժերի կենտրոնացումով:

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի շտաբի հետախուզական վարչության 1941թ. օգոստոսի 15-ի տվյալներով Թուրքիան խորհրդային սահմանների մոտ կուտակել էր իր 48 հետևակային դիվիզիաներից 26-ը: Նրանք հիմնականում տեղաբաշխված էին՝ Երևան – Վան, Կարս – Լենինական և Արդահան – Ախալցխա – Ախալքալաք ուղղություններով: Ճակատի հետախուզական վարչության 1941թ. սեպտեմբերի 22-ի թիվ 158 հրամանատարությունը արագացված թափով ճանապարհաշինարարական ռազմավարական նշանակություն ունեցող մեծ ծավալների աշխատանք էին տանում՝ Էրզրում – Կարս, Արդահան – Օլթի, Դոզու Բայազետ – Բազըրզան – Չինգիլի, Սարիղամիշ – Ձիարեթ – Սողանլուղ շրջաններում⁸: Այդ օրերին սովորական էր դարձել գերմանական ավիացիայի կողմից կարմիր բանակի թիկունքային, հատկապես մերձսահմանային շրջաններում 5 – 10 հոգուց բաղկացած պարաշյուտիստ-դիվերսանտների խմբերի նետումը, որոնք նպատակ ունեին պայթեցնել ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող օբյեկտները, խուճապ սերմանել բնակչության մեջ, ինչպես նաև բազաներ ստեղծել ավելի մեծ դիվերսիոն խմբեր ընդունելու համար: Այդ առումով էլ 1941թ. հունիսի 25-ին Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի ռազմական խորհուրդը հատուկ որոշում ընդունեց «Պարաշյուտային դեսանտների դեմ պայքար կազմակերպելու միջոցառումների մասին»: Հանրապետությունների ղեկավար մարմինների առջև դրվում էին կոնկրետ խնդիրներ ՆԳԺԿ համակարգում և բնակավայրերում հակառակորդի դիվերսանտ-պարաշյուտիստների ոչնչացման կործանիչ գումարտակներ ստեղծելու համար:

Անդրկովկասյան Ձինվորական օկրուգի ռազմական խորհրդի որոշման մասին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանը անմիջապես տեղեկացրեց ՀԿ(բ)Կ

⁷ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, էջ 520:

⁸ ՈՂ ՊՆԿԱ, ֆ. Անդրկովկասյան ռազմաճակատի, ց. 1, գ. 2, ք. 28:

Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին, Հայաստանի ՆԳԺԿ և ՊԱԺԿ նախարարներին: Նրանց տրվեց կոնկրետ հանձնարարություն որոշումն անշեղորեն կատարելու համար⁹:

Աշխատանքների իրականացման համար որոշում ընդունեց Հայաստանի Ժողկոմխորհը:

Հունիսի 30-ի առավոտյան Գրիգորի Արտեմիչը հեռագրով ստացավ ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի հունիսի 29-ի ղեկավար հրահանգը՝ ուղղված մերձնակատային մարզերի կուսակցական ու խորհրդային կազմակերպություններին՝ ստորագրված Ի.Վ.Ստալինի և Վ.Մ.Մոլոտովի կողմից: Այդ նշանակում էր, որ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը խորհրդային Հայաստանի տարածքը նույնպես դիտում են որպես մերձնակատային բացում-շրջան: Նույն օրը Գ.Ա.Հարությունյանի աշխատասենյակում հանրապետության կառավարության և Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողները ծանոթացան հրահանգի բովանդակությանը, կարևորեցին ամենաառաջնահերթ խնդիրները, իսկ հուլիսի 1-ին հրավիրվեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի նիստ, որտեղ այն ներկայացվեց և քննարկվեց ամբողջությամբ: Այն ընդունվեց անվերապահորեն՝ ի ղեկավարություն¹⁰:

Պարտավորեցվում է բոլոր կուսակցական և խորհրդային մարմիններին իրենց բոլոր աշխատանքներում ղեկավարվել ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի այդ հրահանգով: Կոնկրետ խնդիրներ դրվեցին շրջանային և քաղաքային կուսակցական և խորհրդային մարմինների առաջ¹¹:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի վերոհիշյալ որոշումն ի կատար ածելու համար հանրապետության շրջաններ մեկնեցին Կենտկոմի և կառավարության պատասխանատու աշխատողներ, որոնք հուլիսի 2 – 3-ի ընթացքում տեղերում հրավիրեցին շրջկոմների ու քաղկոմների բյուրոների ընդլայնված նիստեր՝ տեղական ակտիվի մասնակցությամբ:

⁹ ՀՀ ՀԶԿԾ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 55, քք. 145 – 146:

¹⁰ Նույն տեղում, ց. 30, գ. 29, ք. 192: Մինչև 1941թ. վերջերը Հայաստանում գործող կործանիչ գումարտակներում ընդգրկված էր 3110 մարդ (ն. տ., Պ.Ս., ց. 16, ք. 25):

¹¹ Նույն տեղում:

Շրջաններում և քաղաքներում տեղի ունեցած կուսակցական կազմակերպությունների բյուրոների ընդլայնված նիստերը կրում էին մարտական օպերատիվ բնույթ: Նիստերի ավարտից հետո նրա մասնակիցներն անմիջապես վերադառնում էին իրենց աշխատավայրերը և ամենուրեք՝ գործարաններում, ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, բոլոր աշխատավորական կոլեկտիվներում և ուսումնական հաստատություններում հրավիրում բազմամարդ ժողովներ ու միտինգներ, որտեղ բացատրում էին հունիսի 29-ի ղեկավար հրահանգի բովանդակությունը, ցույց տալիս դրա գործնական նշանակությունը թշնամուն հակահարված տալու հարցում:

Անդրկովկասի պաշտպանության հարցը հուլիսի 4-ին հատուկ քննարկվեց Պետական պաշտպանության խորհրդի նիստում, Ստալինի գլխավորությամբ, որտեղ ի թիվս Անդրկովկասյան հանրապետությունների ղեկավարների մասնակցում էր և Գ.Չարությունյանը: Քննարկման արդյունքների մասին Չարությունյանը տեղեկացրեց Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին:

Պատերազմը էական փոփոխություններ մտցրեց ինչպես ՉԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Չարությունյանի, այնպես էլ նրա շրջապատի մարդկանց աշխատանքում: Եթե նախկինում ՉԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի նիստերը հրավիրվում էին կանոնակարգված ժամանակացույցով, ամիսը 4 – 5 անգամ, ապա պատերազմի տարիներին, հատկապես առաջին շրջանում այդ նիստերը հրավիրվում էին պարբերաբար, հաճախ շաբաթը 3 – 4 անգամ: Նման հաճախականությամբ էին ընթանում նաև ժողկոմխորհի նիստերը: Ամենից առաջ քննարկվում էին ռազմամոբիլիզացիոն, ռազմատնտեսական հարցեր, որոնք սերտորեն կապված էին ռազմաճակատի անհետաձգելի կարիքների հետ: Կարևոր որոշում ընդունվեց աշխատավորների դեպուտատների տեղական խորհուրդների դերի ու պատասխանատվության բարձրացման, գյուղերում ու քաղաքներում խիստ կարգապահություն պահպանելու, հատկապես սահմանամերձ շրջաններում: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում պաշտպանական նշանակության արդյունաբերական ձեռնարկությունների, կամուրջների, երկաթուղային կայարանների պահպանության գործի կազմակերպմանը:

Ամենուրեք կազմակերպվեցին օդային տարածքը հսկելու դետքեր: Թուրքական ինքնաթիռները պատերազմի առաջին շրջանում սկսել էին խախտել Հայաստանի օդային սահմանները:

Հանրապետությունում ծավալվեց կազմակերպական, ռազմատնտեսական և գաղափարախոսական տքնաջան մեծ աշխատանք ամբողջ կյանքը ռազմական ռելսերի վրա փոխադրելու նպատակով: Այդ աշխատանքներն իրականացվում էին Գ.Ա.Հարությունյանի անմիջական ղեկավարությամբ: Նրա աշխատանքային օրը համարյա վերջ չուներ: Այն սկսվում էր առավոտյան վաղ, վերջանում լուսաբացին: Ինչպես իր հուշերում նշում է Նամի Միկոյանը՝ «այդ աշխատանքը կապված էր Մոսկվայի հետ. Ստալինը աշխատում էր գիշերը և բոլորը պետք է ձեռքի տակ լինեին»¹²:

Գ.Ա.Հարությունյանի ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1941թ. հուլիսի 12-ի «Հանրապետությունում ժողովրդական աշխարհագրի ջոկատների կազմակերպման և նրանց ռազմական պատրաստության մասին» որոշումը: Աշխարհագրի ջոկատներում ընդգրկվեցին զինակոչի ոչ ենթակա նախկին մեծահասակ զինվորականներ, պարտիզաններ, զորակոչային ցածր տարիքի բնակիչներ: 1941թ. դեկտեմբերի 1-ի տվյալներով Հայաստանի տարածքում կազմավորվեցին ժողովրդական աշխարհագրի 52 ջոկատներ, որոնց մեջ ընդգրկված էր 25.530 մարդ¹³:

Գրիգոր Արտեմիչը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև պատերազմի առաջին ամիսներին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի ընդունած այլ որոշումների անշեղորեն և ժամանակին կատարման ընթացքին: Այդպիսի որոշումների թվում էին 1941թ. սեպտեմբերի 4-ի «Կարմիր բանակի և Ռազմածովային նավատորմի մարտիկների համար ուղարկվող ծանրոցների ընդունման և ուղարկման», սեպտեմբերի 7-ի՝ «16 – 50 տարեկան քաղաքացիների ընդհանուր պարտադիր ուսուցման», սեպտեմբերի 8-ի՝ «Միջնակարգ դպրոցներում սովորողների ռազմաֆիզիկական պատրաստության», «Կարմիր բանակի

¹² Նամի Միկոյան, Միտով ու թախիծով, հուշեր, Ե., 2000, էջ 85:

¹³ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 29, գ. 330, թթ. 34 – 36:

համար բնակչության կողմից տաք հագուստների հավաքման» մասին որոշումները և այլն:

Ամփոփելով պատերազմի առաջին երեք ամիսների ընթացքում Հայաստանում իրագործված ռազմամոբիլիզացիոն առաջադրանքների կատարման ընթացքը, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն արձանագրեց, որ 1941թ. հունիսի 22-ից մինչև սեպտեմբեր ամիսը հանրապետությունում մոբիլիզացիայի պլանները բոլոր կետերով կատարվել են¹⁴:

բ) ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Նույն ժամանակամիջոցում Հայկական ԽՍՀ տարածքում տեղական ուժերով ձևավորվեցին կամ համալրվեցին մի շարք զորամիավորումներ: Հունիսի 23 – 30-ը պռաջինների թվում սկսեց համալրվել նախկին Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային Կ.Ե.Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ դիվիզիան, որը գտնվում էր խորհրդա-իրանական սահմանում: Հանրապետության մարդկային և նյութական միջոցներով համալրվելուց հետո դիվիզիան կրկին ձեռք բերեց իր նախկին ազգային տեսքը, քանի որ ինչպես վկայում է դիվիզիայի կոմիսար, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամ, ավագ գումարտակային կոմիսար Ա.Ն.Գերվասիևը, համալրումն ավարտելուց հետո միավորման 16.000-ամոց անձնակազմից ավելի քան 14.000-ը հայեր էին¹⁵: Հայկական ԽՍՀ մարդկային և նյութական միջոցների հաշվին համալրվեցին նաև խորհրդաֆիննական պատերազմից հետո Հայաստան տեղափոխված՝ Լենինականում և Կիրովականում տեղաբաշխված 136-րդ և 138-րդ հրաձգային դիվիզիաները: Հայաստանում կազմավորված կամ վերահամալրված միավորումներից էին նաև՝ 61-րդ, 151-րդ, 236-րդ, 320-րդ և 406-րդ հրաձգային դիվիզիաները: Բացի այդ դիվիզիաներից, 1941թ. օգոստոսից հանրապետությունում սկսեցին ձևավորվել 408-րդ և 409-րդ, դեկտեմբերից՝ 89-րդ, իսկ 1942թ. հոկտեմբերից՝ 261-րդ հրաձգային դիվիզիաները, որոնք կազմավորման աշխատանքներն ավարտվելուց հետո պաշտոնապես դարձան հայկական ազգային միավորումներ: 1942թ.

¹⁴ ՀՀ ՀԶՎՓ, ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 10, ք. 15:

¹⁵ *А.Н.Гервасиев*, Версты мужества, Кишинев, 1976, с. 18.

փետրվարին Կերչում ազգային հայկական միավորում դարձավ նաև 390-րդ հրաձգային դիվիզիան:

Այսպիսով, պատերազմի առաջին շրջանում Հայկական ԽՍՀ մարդկային և նյութական միջոցների հաշվին կազմավորվեցին կամ վերահամալրվեցին 13 հրաձգային դիվիզիաներ, որոնցից 6-ը՝ ազգային¹⁶: Այդ զորամիավորումների կազմավորման աշխատանքները մշտապես գտնվում էին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի, Ժողկոմխորհի և Գերագույն խորհրդի նախագահության, տեղական խորհրդային, կուսակցական կոմերիտական կազմակերպությունների ամենօրյա հոգատարության և ուշադրության կենտրոնում, իրենց վերահամալրման աշխատանքներն ավարտած 76-րդ լեռնահրաձգային, 136-րդ և 138-րդ հրաձգային դիվիզիաները 1941թ. օգոստոսի 25-ին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի միավորումներից կազմված զորախմբի կազմում անցան խորհրդա-իրանական սահմանը և մասնակցեցին Իրանը գերմանաֆաշիստական զործակալներից մաքրելու գործողությանը, դրանով իսկ ձախողելով Իրանը Խորհրդային Միության դեմ պատերազմի մեջ ներքաշելու հիտլերյան պլանները:

Այդ լարված օրերին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անդամ, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ՀԿ(Բ)Կ Երևանի քաղկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանը, համարյա առանց քուն ու դադարի, ղեկավարում է գերմանաֆաշիստական զավթիչներին և նրա կամակատարներին հակահարված հասցնելու նպատակով հանրապետությունում իրականացվող աշխատանքները, անձամբ լինելով տեղերում, ցույց տալով անհրաժեշտ օպերատիվ օգնություն: Այդ հատկապես ցայտուն երևաց ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի որոշման և ԽՍՀՄ Պաշտպանության Ժողկոմի հրահանգի համաձայն, Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմում 1941թ. դեկտեմբերի 15-ից Երևանում Հայ-

¹⁶ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ.Ա.Հարությունյան, Հայկական ազգային զորամիավորումների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941 – 1945թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 1, էջ 53 – 73:

կական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի կազմավորման օրերին¹⁷: Դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Սիմեոն Գևորգի Զաքիյանը, շտաբի պետ՝ փոխգնդապետ Արտաշես Ավագի Ղազարյանը, կոմիսար՝ ավագ գումարտակային կոմիսար Վասիլի Իվանովիչ Զուևակովը: Արտաշես Ղազարյանի վկայությամբ, ղեկոնկարների 15-ին Գրիգոր Արտեմիչը իր մոտ հրավիրեց դիվիզիայի ղեկավարությանը՝ նրանց հետ անձամբ ծանոթանալու, այնպես էլ դիվիզիայի առջև կանգնած խնդիրների վերաբերյալ հրահանգներ տալու նպատակով: Այդ խորհրդակցությանը ներկա էին նաև Հայկական ԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանը, հանրապետության գինկոմ, գնդապետ Գարեգին Ասատրյանը և այլ պատասխանատու աշխատակիցներ: Դիվիզիայի հրամանատարությանը ներկաներին ծանոթացնելուց հետո Գ.Ա.Հարությունյանը առաջարկեց մինչև 1942թ. փետրվարի 20-ը, այսինքն երկու ամսվա ընթացքում, ավարտել միավորման և նրա զորամասերի կազմավորման ու նախնական պատրաստության աշխատանքները: Նա այդպիսի կարճ ժամանակամիջոցը բացատրում էր առաջին հերթին նրանով, որ «Գերմանիայի հավատարիմ դաշնակից Թուրքիան Հայաստանի ու Վրաստանի սահմանների մոտ Կարսի և Սարիղամիշի շրջաններում կենտրոնացրել է չորս ուժեղացված կորպուսներ»¹⁸:

Գրիգոր Արտեմիչը նույն խորհրդակցության ժամանակ գործնական հանձնարարություններ տվեց Ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Ս.Փիրուզյանին՝ կարճ ժամանակամիջոցում դիվիզիայի և նրա զորամասի շտաբների, զորանոցների, հրաձգարանների, վարժապարտականների համար շենքեր ու հողատարածություններ հատկացնելու վերաբերյալ: Գրիգոր Արտեմիչի անմիջական հանձնարարությամբ Կենտկոմի պահեստներից ձեռք բերվեց զինվորական թերթ տպագրելու համար տպարանի սարքավորումներ և թուղթ: 1942թ. հունվարի 12-ին երևանում

¹⁷ Մինչև 1942թ. հունվարի 5-ը դիվիզիան պայմանականորեն ուներ 474-րդ համարը:

¹⁸ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվ, ֆ. 52, գ. 2, թթ. 1 – 9:

լույս տեսավ Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի «Կարմիր գինվոր» պաշտոնաթերթը¹⁹:

Ըստ փոխգնդապետ Ա.Ա.Ղազարյանի վկայության, Կենտկոմի առաջին քարտուղարը յուրաքանչյուր 10 օրը մեկ, առավոտից երեկո լինում էր դիվիզիայի զորամասերի տեղաբաշխման վայրերում, մասնակցում մարտական և հրաձգային պարապմունքներին, անձամբ կազմակերպում ջրային արգելքների հաղթահարման վարժանքներ և այլ միջոցառումներ: Գրիգոր Արտեմիչը մինչև վերջ էլ հետաքրքրվում էր հայկական դիվիզիաների ճակատագրով: 1942թ. հուլիսի 16-ին Երևանի Լենինի հրապարակում (այժմ՝ Հանրապետության հրապարակ) հանդիսավոր պայմաններում մարտական դրոշներ հանձնվեցին դիվիզիայի զորամասերին: Դրոշը դիվիզիայի և նրա գնդերի հրամանատարներին հանձնեցին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պապյանը և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը: Օգոստոսի 8 – 11-ը դիվիզիայի զորամասերը Երևանից մեկնեցին ռազմաճակատ, ամեն օր երկաթուղային կայարանում Գրիգոր Արտեմիչը ուղեկցում էր շարժակազմերը, հաջողություն ցանկանում հայ ռազմիկներին, օգնում վերջին պահին խիստ անհրաժեշտ պարագաների ձեռք բերման հարցում: Դիվիզիայի զորամասերը ժամանակին փոխադրվեցին Գրոզնի և ակտիվորեն մասնակցեցին Կովկասի պաշտպանությանը: Արյունահեղ ծանր մարտերի թեժ օրերին՝ 1942թ. հոկտեմբերի 14-ին դիվիզիա ժամանեց Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի պատվիրակությունը՝ Գրիգոր Հարությունյանի ղեկավարությամբ: Պատվիրակության անդամները եղան բոլոր զորամասերում, առաջին դիրքերում հանդիպումներ ունեցան հայ ռազմիկների ու սպաների հետ: Գրիգորի Արտեմիչը անձամբ հոկտեմբերի 15-ին եղավ 400-րդ հրաձգային գնդում, զրույցներ ունեցավ զինվորների, հրամանատարների և քաղաշխատողների հետ: Այդ զրույցները խորը տպավորություններ թողեցին գնդի անձնակազմի վրա, բարձրացրին վերջինիս մարտական ոգին²⁰:

¹⁹ *Ս.Ս.Նալբանդյան*, Մարտական «Կարմիր գինվորը» (1942 – 1956թթ.) Ե., 1981, էջ 11:

²⁰ ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի, ց. 1, գ. 65, ք. 119:

Գրիգոր Արտեմիչը այդ օրերին մասնակցեց մահ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Հյուսիսային զորախմբի ռազմական խորհրդի նիստին, որտեղ լսվեց դիվիզիայի շտաբի պետ, դիվիզիայի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար, փոխգնդապետ Արտաշես Ղազարյանի զեկույցը: 1942թ. փետրվարի 23-ին դիվիզիայի հրամանատար նշանակված գնդապետ Սիմեոն Զաքիյանը տեղափոխվել էր Կերչում կազմավորվող Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնի: Ռազմական խորհուրդը բարձր գնահատեց 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի առաջին երկու ամիսների մարտական գործողությունների արդյունքները: Ռազմական խորհրդի նիստում ելույթ ունեցավ մահ Գրիգոր Հարությունյանը, որի առաջարկությամբ դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը, քաղզօով նրա տեղակալ՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախկին երկրորդ քարտուղար Խաչիկ Միսաքի Հակոբջանյանը, որը պատերազմի առաջին օրերին կամավոր մեկնել էր ռազմաճակատ և հանդիսանում էր 324-րդ հրաձգային դիվիզիայի քաղբաժնի պետ²¹:

Գրիգոր Արտեմիչը ռազմաճակատից երևան վերադարձավ հայկական դիվիզիայից ստացած բարձր տրամադրությամբ: Նրա կարգադրությամբ շուտով հոկտեմբերի 29-ին 13 վազոն նվերներ ուղարկվեց Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի անձնակազմի համար: Նվերների թվում էին անհատական ծանրոցներ, գինի, ծխախոտ, միս, պանիր, յուղ, կարտոֆիլ, սոխ և այլն²²: Հետագայում էլ, չնայած շատ զբաղված լինելուն, Գ.Ա.Հարությունյանը մշտապես իր տեսադաշտում էր պահում Հայկական 89-րդ դիվիզիան, ուրախանում նրա հաջողություններով, տխրում անհաջողություններով: Նույն ձևով մահ իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում հայկական մյուս դիվիզիաները: Հայտնի է, որ նրանցից առաջինը ռազմաճակատ մեկնեց Հայկական 76-րդ Կ.Ե.Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ լեռնահրաձգային դիվիզիան: Իրանում իր առաքելությունը հաջողությամբ կատարելուց հետո սեպտեմբերի սկզբներին մահ մեկնել էր ռազմաճակատ և 1941թ. սեպտեմբերի 27-ից մարտերի մեջ մտել

²¹ ՀՀ ՀԶԿԾ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 306, ք. 204:

²² ՀՀ ՀԶԿԾ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 306, ք. 182:

գերմանաֆաշիստական զավթիչների հետ Ուկրաինայի Պոլտավայի մարզում:

Ղիվիզիայի հրամանատարությունը նույնիսկ նահանջի այդ ծանր օրերին իր կապը չէր կտրում Հայաստանից: 1941թ. դեկտեմբերի 6-ին ղիվիզիայի գինվորական կոմիսար, գնդային կոմիսար, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ա.Ն.Գերվասիևը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին ուղարկած նամակում գրում է. «Հարգելի Գրիգոր Արտեմովիչ: Արդեն շուրջ երեք ամիս է մեր կարմրադրոշ միավորման զորամասերը հերոսական մարտեր են մղում գերմանական ֆաշիզմի դեմ, հանուն մեր ժողովրդի երջանկության, պատվի և ազատության: Գազազած ֆաշիզմի դեմ մղվող այդ մարտերում մեր միավորման անձնակազմը սրբորեն է պահպանում հայկական ղիվիզիայի մարտական ավանդույթները, մարտնչում հերոսաբար, դրանով իսկ պաշտպանում արևալառ Հայաստանը՝ գերմանական զավթիչների ներխուժումից: Այժմ վրա հասնող սաստիկ սառնամանիքների հետևանքով, պայքարի պայմանները բարդանում են, չնայած դրան միավորման անձնակազմը շարունակում է նախկին համառությամբ ոչնչացնել գերմանական զավթիչներին: Տրտերի վրա հասնելու կապակցությամբ, խնդրում են Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմին և անձամբ Ձեզ, Գրիգորի Արտեմովիչ, կազմակերպել հայ ժողովրդին գործող բանակում գտնվող իր զավակների համար տաք հագուստներով ծանրոցներ ուղարկելու համար: Դա կլինի գերմանական ֆաշիզմի դեմ Կարմիր բանակի հերոսական պայքարին հայ ժողովրդի լավագույն նվերը: Ժողովրդի ցուցաբերած հայրական հոգատարությանը ղիվիզիայի անձնակազմը եռապատկված եռանդով կոչնչացնի մեր սիրելի Հայրենիքի ազատության և անկախության դեմ ուղծություն կատարած թշնամուն»²³:

Ստանալով նամակը, Գրիգոր Արտեմիչը անմիջապես հանձնարարում է ուն որ հարկն է մինչև նոր տարին կազմակերպել ղիվիզիայի անձնակազմի համար նվերների պատրաստման և առաքման գործը: Շուտով զանազան նվերներ, չոր միրգ, խմիչք, ծխախոտ և բավականաչափ տաք հագուստ է

²³ ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 51-րդ գվարդիական հրաձգային ղիվիզիայի, ց. 1, գ. 212, քք. 77 – 78:

հավաքվում, որոնք չորս մեծ վագոններով դիվիզիայի վետերան, կապիտան Սրապիոն Գրիգորի Վարդանյանի ուղեկցությամբ դեկտեմբերի վերջերին ուղարկվում է ռազմաճակատ, որոնք մարտնչող զինվորների, հրամանատարների ու քաղաշխատողների համար նոր տարվա հաճելի անակնկալ են հանդիսանում:

Նվերների հետ միասին դիվիզիայի հրամանատարը ստանում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի ստորագրությամբ նամակ, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Թանկագին ընկերներ, խփեցեք, ոչնչացրեք և կործանեք մեր հողը սողոսկած զգվելի ֆաշիստներին... Գիտցեք, որ ամբողջ հայ ժողովրդի մտքերն ու զգացմունքները ձեզ հետ են, որ նա պատրաստ է իր հերոս պաշտպաններին տալ ոչ միայն այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ է, այլ ամեն ինչ պատրաստ է համալրելու ձեր շարքերը...»²⁴:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը գործնական մասնակցություն է ունեցել նաև 1942թ. հունվար-փետրվարին Կերչում ձևավորվող Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան քաղաքական աշխատողներով ապահովելու գործում: Այդ հարցով ՀԿԿ Կենտկոմ դիմեց Ղրիմում Գերագույն գլխավոր հրամանատարության Ջորակայանի ներկայացուցիչ, 1-ին կարգի կոմիսար Լև Զախարովիչ Մեխլիսը:

Գ.Ա.Հարությունյանի ստորագրած 1942թ. հունվարի 25-ի թվակիր հեռագրից, որն ուղղված էր Ղրիմի ռազմաճակատի քաղվարչության պետ Սոլոմկոյին, երևում է, որ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի մոբիլիզացիայով ռազմաճակատի քաղվարչության տրամադրության տակ են ուղարկվել կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող 50 պատասխանատու գործիչներ:

Ղրիմի ռազմաճակատում կազմակերպվեց «Մարտական Ղրիմյան» թերթի հայերեն հրատարակությունը²⁵:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 219, թթ. 14 – 17, «Բանքեր Հայաստանի արխիվների» 1973թ. թիվ 2, էջ 77 – 78, 85 – 87:

²⁵ Թերթը հրատարակվում էր նաև ռուսերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով:

Գ.Ա.Յարությունյանի նախաձեռնությամբ Կերչում տեղի ունեցող թեժ մարտերի ընթացքում երկու անգամ դիվիզիայի մարտական դիրքեր ժամանեցին Հայաստանի կառավարական պատվիրակությունները: Առաջին պատվիրակությունը դիվիզիա ժամանեց 1942թ. ապրիլի 1-ին՝ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պապյանի ղեկավարությամբ: Մերձակատային գոտում հանդիսավոր պայմաններում նա մարտական դրոշներ հանձնեց դիվիզիայի զորամասերին: Դիվիզիայի անձնակազմը երդվեց արդարացնել Հայաստանի աշխատավորության վստահությունը՝ մինչև արյան վերջին կաթիլը մարտնչել ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Երկրորդ պատվիրակությունը դիվիզիա ժամանեց 1942թ. ապրիլի վերջին: Այդ մասին իմանում ենք ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Յարությունյանի 1942թ. ապրիլի 23-ի հեռագրից՝ ուղղված Լ.Զ.Մելիքիսին. «Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ, մայիսյան օրերին Հայկական դիվիզիայի զորամասերում քաղաքական աշխատանքներ տանելու համար, դիվիզիա են գործուղվում Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Աղասի Սողոմոնի Սարգսյանը, Երևանի քաղկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Զավեն Տիգրանի Գրիգորյանը և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամ, Սննդարդյունաբերության նախարար ընկ. Գուրգեն Արզումանյանը, – նշված էր հեռագրում, – ընկերներին հանձնարարված է Հայկական դիվիզիայի զորամասերում անցկացնել զրույցներ և ժողովներ, մարտիկներին ծանոթացնել երկրի պաշտպանության ամրապնդման գործին հանրապետության աշխատավորության ակտիվ մասնակցության, արդյունաբերական ձեռնարկություններում և կոլտնտեսություններում տիրող աշխատանքային էնտուզիազմի հետ»²⁶: Մայիսմեկյան տոնակատարության օրերին դիվիզիա ժամանեց նաև Մեղրու շրջանի կոլտնտեսականների պատվիրակությունը, որի անդամները իրենց հետ բերած մեկ վագոն մվերները (մրգեր, գինի, հագուստ) դիրքերում բաժանեցին զինվորներին²⁷: Դիվիզիայի անձնակազմի անունից հրամանատար, գնդապետ Յնայակ Գրիգորի Բաբայանը, կոմիսար, ավագ գումարտակային

²⁶ ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 304, ք. 191:

²⁷ Նույն տեղում, ք. 190:

կոմիսար Թորգոմ Շահինյանը և քաղբաժնի պետ, ավագ գումարտակային կոմիսար Սուրեն Հակոբի Թովմասյանը Հայաստանի պատվիրակների հետ զեկուցագիր ուղարկեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1-ին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանի, ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Ս.Փիրուզյանի և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մ.Պ.Պապյանի անուններով, որտեղ շնորհակալություն էին հայտնում իրենց նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարության համար և հավաստիացնում, որ հայ ռազմիկները պատվով կկատարեն հրամանատարության բոլոր առաջադրանքները, կջախջախեն ֆաշիստական զավթիչներին ու տուն կվերադառնան հաղթանակով²⁸:

Հիշատակության արժանի է և գնդապետ Սիմեոն Ջաքիյանի՝ 1942թ. մարտի 31-ին իր հրամանատարական կետում դիվիզիայի գործողությունները ղեկավարելիս թշնամու ռումբի բեկորներից մահացու վիրավորվելու և ապրիլի 2-ին ստացած վերքերից զոհվելու մասին Լ.Ջ.Մելիքիսի ապրիլի 3-ի հեռագիրը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանին: «Հայ ժողովրդի և խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդների թշնամիների դեմ մղվող մարտերում քաջի մահով ընկավ գնդապետ Սիմեոն Գևորգի Ջաքիյանը: Ջաքիյանի ղեկավարությամբ հայկական զորամասերը տոկունությամբ կռվում էին գերմանական զավթիչների դեմ՝ մարտի 20-ին ետ մղելով գերմանական 22-րդ տանկային դիվիզիայի գրոհը, որի ժամանակ հակառակորդը հսկայական կորուստներ կրեց: Բանակի մյուս զորամասերի հետ միասին հայ մարտիկներն այնպես ջախջախեցին հակառակորդին, որ նա կռվի դաշտում թողեց 47 տանկ: Ցավակցություն են հայտնում հայ ժողովրդի՝ Կարմիր բանակի ականավոր հրամանատար Սիմեոն Գևորգի Ջաքիյանի մահվան առթիվ: Հավատացած են, որ հայ ժողովրդին՝ հավատարիմ զավակ Ջաքիյանին փոխարինելու համար ոտքի կելնի խիզախների մի ամբողջ բանակ և վրեժ կլուծի թշնամուց»²⁹: Գրիգոր Արտեմիչի միջնորդությամբ Ղրիմի ռազմաճակատի հրամանատարությունը թույլատրեց հերոս

²⁸ Նույն տեղում, գ. 302, թ. 136:

²⁹ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաթինետի արխիվ, ֆ. 3, գ. 1, թթ. 1 – 2:

գնդապետի աճյունը փոխադրել էրևան³⁰։ Հանրապետական կենտրոնական թերթերում տպագրվեց «Հայ ժողովրդի խիզախ զավակ Ս.Գ.Ջաքիյանի վառ հիշատակին» մահախոսականը, որի տակ առաջինը դրված էր Գ.Ա.Հարությունյանի ստորագրությունը³¹։

Նման վերաբերմունք ցուցաբերվեց նաև 1943թ. փետրվարի 10-ին Կրասնոդարի երկրամասի Նովո-Ջիրալևկայի մոտ հերոսաբար զոհված գնդապետ Արտաշես Վասիլյանի հանդեպ, որի աճյունը փոխադրվեց Լենինական (Գյումրի) և թաղվեց քաղաքային գերսայգում³²։

Պատերազմի առաջին շրջանում Հայաստանում կազմավորված Հայկական 408-րդ, 409-րդ և 261-րդ հրաձգային դիվիզիաները նույնպես գտնվում էին Գրիգոր Արտեմիչի ուշադրության կենտրոնում։ Երբ 1941թ. օգոստոսին սկսվեցին առաջին երկու դիվիզիաների կազմավորման աշխատանքները, Կենտկոմի առաջին քարտուղարի անմիջական կարգադրությամբ լուծվեցին այդ դիվիզիաներին շինությունների հատկացման խնդիրները³³։ 408-րդ դիվիզիայի համար՝ Երևանում, 409-րդ դիվիզիայի համար՝ Ստեփանավանում և Լենինականում։ 261-րդ դիվիզիան կազմավորվեց ավելի ուշ՝ 1942թ. աշնանը, որին հանձնվեցին ռազմաճակատ մեկնած 408-րդ և 89-րդ հրաձգային դիվիզիաների զորանոցներն ու այլ շինությունները։

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ուղեգրերով այդ դիվիզիաներ իսկական զինվորական ծառայության ուղարկվեցին հանրապետությունում ճանաչված կադրերը։ Այսպես, օրինակ, 408-րդ դիվիզիայի շտաբի կոմիսար նշանակվեց Երևանի ռուսաց լեզվի և գրականության ինստիտուտի տնօրեն, ավագ քաղղեկ Անդրանիկ Արմենակի Իսահակյանը, քաղբաժնի պետի տեղակալ՝ Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր, ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, ավագ քաղղեկ Գարեգին Բախչիի Պետրոսյանը, քաղբաժնի պրոպագանդիստներ՝ Արմֆանի և համալսարանի գիտաշխատողներ ու դասախոսներ, ավագ քաղղեկներ Մկրտիչ

³⁰ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 24, գ. 276, թ. 1, գ. 278, թ. 1:

³¹ «Սովետական Հայաստան», «Коммунист», 5 ապրիլի 1942:

³² Նույն տեղում, 25 փետրվարի 1943:

³³ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 26, գ. 174, թ. 1:

Գեղամի Ներսիսյանը (հետագայում Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր, ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի փոխպրեզիդենտ, ակադեմիկոս), Սմբատ Բաղալյանը, Գևորգ Քացախյանը, Իշխան Բաղդասարյանը, Միքայել Մարկոսյանը: 1942թ. մարտի 15-ից հայերեն լեզվով սկսեց լույս տեսնել 408-րդ դիվիզիայի «Հանուն Հայրենիքի» պաշտոնաթերթը, որի խմբագիր է նշանակվում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պրոպագանդիստ, Արմֆանի պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող, ավագ քաղդեկ Արշավիր Մնացականի Հակոբյանը (հետագայում պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր): Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան ռազմաճակատ է մեկնել 1942թ. սեպտեմբերի 11-ին և նույն ամսվա 18-ից մինչև նոյեմբեր մարտերի մեջ մտել Տուապսեի պաշտպանական շրջանում՝ ծանր կորուստներով թույլ չտալով թշնամուն գրավելու Անդրկովկաս տանող լեռնանցքները: Հենց այդ դժվարին օրերին դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Պավել Նիկոլաևիչ Կիցուկը հեռագրով խնդրում է Գրիգոր Արտեմիչից շտապ կարգով իրենց մոտ գործուղել կուսակցական աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող կադրեր՝ փոխարինելու մարտերում ընկածներին: Գ.Հարությունյանի հոկտեմբերի 2-ի և 9-ի հեռագրերից երևում է, որ «Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ 408-րդ հրաձգային դիվիզիա է գործուղվել կուսակցական-խորհրդային ակտիվից՝ 39 մարդ մեկ ամիս ժամանակով 408-րդ հրաձգային դիվիզիայում կուսակցական-քաղաքական աշխատանքներ տանելու համար»³⁴: Խմբերը իրենց հետ ռազմաճակատ էին տարել նաև թերթեր, գրքույկներ, հանդեսներ, 1942թ. օգոստոսի 23-ին Թբիլիսիում կայացած Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգի դիմում-կոչի 2000 օրինակ և այլ քարոզչական նյութեր:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և անձամբ նրա առաջին քարտուղարի անմիջական ուշադրության կենտրոնում են եղել նաև Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիայի կազմավորման, համալրման, մարտական պատրաստության աշխատանքները: Կենտկոմը հատկապես զգալի գործ կատարեց դիվիզիան փորձված քաղաշխատողներով համալրելու հարցում՝ կուսակցական մոբիլիզացիայով այնտեղ ուղարկելով իր լավագույն կադրերին:

³⁴ ՀՀ ՀԲԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 306, ք. 229:

1942թ. փետրվարի 23-ին հայերեն լեզվով լույս տեսավ դիվիզիայի «Մարտական դրոշ» թերթի առաջին համարը: Մինչև 1942թ. դեկտեմբերի սկիզբը Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիան տեղավորված էր Խորհրդային Հայաստանի տարածքում և մարտական պատրաստության հետ մեկտեղ պաշտպանում էր Խորհրդաթուրքական սահմանը Ախուրյան գետի տեղամասում, կառուցում պաշտպանական ամրություններ: Այդ աշխատանքները հաջողությամբ կատարելու համար դիվիզիան արժանացավ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի փոխանցիկ Կարմիր դրոշին³⁵: 1942թ. դեկտեմբերի 2-ին դիվիզիան Լենինականից 17 զնացքակազմերով մեկնեց գործող բանակ: Դիվիզիան ռազմաճակատ ճանապարհողների թվում էին Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական, պետական պատասխանատու աշխատողներ՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանի գլխավորությամբ³⁶:

գ) ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՍԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿԱՊԸ

Ռազմաճակատ մեկնելուց հետո էլ հայկական դիվիզիաները ոչ միայն մշտական կապ էին պահպանում Խորհրդային Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և կառավարության հետ, այլև հրատապ շատ հարցերի լուծման համար անմիջականորեն դիմում էին Գրիգոր Արտեմիչին: Հատկապես հայկական, ինչպես նաև ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող բազմաթիվ միավորումների համար, որոնց շարքերում ծառայում էին հազարավոր հայեր, խիստ պահանջ էր զգացվում հայ ժողովրդի հերոսական անցյալն ու ներկան պատկերող համրամատչելի գրականության: Գրիգոր Արտեմիչի նախաձեռնությամբ 1943թ. մարտի 3-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն որոշում ընդունեց Կենտկոմին կից «Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության ուսումնասիրության հանձնաժողով» ստեղծելու մասին, որի հիմնական խնդիրն էր գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ Խորհրդային ժողովրդի ազատագրական պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության վերաբերյալ նյութերի հավաքումը, մշակումը, գիտահանրա-

³⁵ ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 409-րդ հրաձգային դիվիզիայի, ց. 1, գ. 1, թթ. 2 – 3:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 20:

մատչելի գրքույկների հրատարակման գործի կազմակերպումը³⁷: Այդ որոշման հիման վրա ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի Արմֆանի նախագահությամբ հանձնարարվեց վերակառուցել պատմության ինստիտուտի աշխատանքը՝ հիմնական խնդիրներից մեկը համարելով Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության, մասնավորապես Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցությամբ վերաբերող նյութերի հավաքումը, ուսումնասիրությունը և հրատարակումը³⁸: Ամրապնդվեց և ընդլայնվեց Արմֆանի նախագահ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու նախաձեռնությամբ, որը միաժամանակ գլխավորում էր պատմության ինստիտուտը, դեռևս 1942թ. ինստիտուտում ստեղծված Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության ուսումնասիրության կաբինետը: Կաբինետում հավաքվեցին հայ ռազմիկների սխրանքների մասին արժեքավոր նյութեր: Ինստիտուտի աշխատակիցների ջանքերով պատերազմի տարիներին հրատարակվեցին ավելի քան 30 անուն գիտահանրամատչելի գրքույկներ, նվիրված ինչպես Հայրենական մեծ պատերազմում աչքի ընկած հայ հերոսների, գեներալների սխրանքներին, այնպես էլ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի, ռուսական բանակի հայ գեներալների կյանքին ու գործունեությանը: Այդ մատենաշարով հրատարակվեցին «Նելսոն Ստեփանյան», «Ավագ լեյտենանտ Պատրիկ Գազազյան», «Սերգեյ Օհանյան», «Ղուկաս Մադոյան», «Մամիկոն Խաչանյան», «Վարդան Մամիկոնյան», «Սմբատ Բագրատունի», «Գեներալ Լուիս-Մելիքով», «Գեներալ Վասիլի Բեհրուտով», «Գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասով», «Գեներալ Իվան Լազարև», «Գեներալ Բ.Մ.Շելկովնիկով», «Հայ քաջորդիներ», «Անմահություն», «Ձանգեզուրի որդին (օդաչու Սամսոն Սկրտունյան)», «Գեներալ Ի.Բ.Բաղդամյան», «Գեներալ Սարգիս Մարտիրոսյան», «Գեներալ Նվեր Սաֆարյան», «Գեներալ Իսահակ Գասպարյան» և բազմաթիվ այլ գրքույկներ, որոնք լայն տարածում գտան ինչպես հանրապետությունում, այնպես էլ ռազմաճակատում: Գրիգոր Հարությունյանի ցուցումով այդ գրքույկներն ուղարկվում

³⁷ ՀՀ ՀԶԿՊ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 23, գ. 98, ք. 21:

³⁸ *Կ.Ա.Հարությունյան, Մ.Գ.Սահակյան*, Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի, Ե., 1988, էջ 23:

էին Անդրկովկասյան, Հյուսիս-Կովկասյան, Ղրիմի, Հարավ-արևմտյան, Ստալինգրադյան և այլ ռազմաճակատներ, որտեղ քաղաշխատողները դրանք օգտագործում էին որպես ազիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքի նյութ: Բացի այդ, Կենտկոմին կից ստեղծվեց Հայաստանի պատմաբաններից բաղկացած դասախոսական խումբ, որը դրվեց Անդրկովկասյան ռազմաճակատի քաղվարչության տրամադրության տակ³⁹:

Պատերազմի ամենաթեժ պահերին անգամ երբեք չէր ընդհատվում Գ.Ա.Հարությունյանի կապը ոչ միայն Անդրկովկասյան ռազմաճակատի, այլև Կովկասի սահմաններից բավականաչափ հեռու մարտնչող այլ ռազմաճակատների հրամանատարությունների հետ: Այնքան մեծ էր նրա հեղինակությունը, որ տարբեր ռազմաճակատներից, բանակներից ու զորամիավորումներից մշտապես նամակներ ու հեռագրեր էին ստացվում Գ.Ա.Հարությունյանի անունով, որոնց մեջ տեղյակ էր պահվում հայկական դիվիզիաների, մարտերում իրենց սխրանքներով աչքի ընկած հայ ռազմիկների մասին: Հաճախ այդ նամակներում բարձրացվում էին նաև այնպիսի հարցեր, որոնք կոնկրետ, հրատապ լուծումներ էին պահանջում: Արխիվներում պահպանված այդ փաստաթղթերի վրա Գրիգոր Արտեմիչի կատարած հակիրճ մակագրություններից ավելի է պարզվում նրա պարտաճանաչությունը, ինչու էլ նաև մարդկային բարձր հատկությունները: Այսպես, օրինակ, 1944թ. հունիսի 2-ին Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի քաղբաժնի պետ փոխգնդապետ Հակոբյանը դիմում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին՝ դիվիզիայի 531-րդ հրետանային գնդի կուսկազմակերպիչ կապիտան Արմենակ Կարապետի հառատյանի երևանաբնակ ընտանիքին՝ կնոջը, ուսանող որդուն և մանկապարտեզի հասակ ունեցող երկու տղաներին դրամական և նյութական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով: Գրությունն ստանալուն պես Գրիգոր Արտեմիչը մակագրում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ռազմական բաժնի վարիչ Բաբայանին՝ անմիջապես օգնել ճակատային քաղաշխատողի ընտանիքին և զեկուցել: Որոշ ժամանակ անց Գ.Ա.Հարությունյանին հայտնվում է, որ կապիտան Ա.Կ.հառատյանի ընտանիքին ցույց է տրված

³⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, Ե., 1970, էջ 178:

ինչպես նյութական, այնպես էլ դրամական օգնություն, մասնավորապես հատկացվել է սննդամթերք, մախաճաշի կտրոններ (2 հատ), 50 կգ կարտոֆիլ, 2 խորանարդ մետր վառելափայտ, 10 լիտր նավթ, մի զույգ կոշիկ, երեխայի 4 զույգ նասկի, 600ռ.»⁴⁰։ Այդ օգնությունը ստացած երեխաներից ավագը այժմ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի պատգամավոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ֆրունզե հառատյանն է, միջնեկը՝ ճանաչված մասնագետ ատամնաբույժ-վիրաբույժ Ռազմիկ հառատյանը, կրտսերը՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ու մանուկի պատմության թեմատիկ խմբի ղեկավար, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի գլխավոր խմբագիր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ալբերտ հառատյանը։

Ընդունված ավանդույթ էր դարձել ռազմաճակատում աչքի ընկած հայ ռազմիկների սխրանքների մասին զորամասերի հրամանատարների կողմից ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին զեկուցելը։ Շատ հաճախ նրան էին դիմում նաև ռազմաճակատների, բանակների, կորպուսների, դիվիզիաների հրամանատարներ, որտեղ ոչ միայն պատմում էին հայ ռազմիկների կամ հայկական միավորումների կատարած սխրանքների մասին, այլև շնորհակալություն հայտնում ռազմաճակատին ցույց տված այս կամ այն օգնության համար։ Ռազմաճակատում սխրանք կատարածների մասին ստացված հետաքրքիր նյութերն անմիջապես ուղարկվում էին Կենտկոմի պաշտոնաթերթերին, որոնք տպագրում էին դրանք։ Սխրագործություններ կատարած հայորդիների մասին հաղորդումներ էր տալիս նաև հանրապետական ռադիոն։ Հյուսիս-Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ-գնդապետ Պետրովի 1943թ. հոկտեմբերի 9-ի՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանին ուղղված հեռագրում պատմվում էր Թամանի թերակղզին գերմանաֆաշիստական զավթիչներից լրիվ ազատագրելու մարտերին Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի գործում մասնակցության և դիվիզիան Գերագույն գլխավոր հրամանատար հորհրդային Միության

⁴⁰ ՀՀ ՀԲԿՓ, ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 377, թթ. 145 – 146։

մարշալ Ի.Վ.Ստալինի՝ 1943թ. հոկտեմբերի 9-ի հրամանով «Թամանյան» պատվավոր անվանման արժանանալու մասին⁴¹:

Հոկտեմբերի 10-ին Գ.Ա.Հարությունյանն իր հերթին և շնորհավորում է այդ առթիվ գեներալ-գնդապետ Ի.Վ.Պետրովին և հավաստիացնում, որ Հայաստանի աշխատավորությունը, ոգևորված հայկական դիվիզիայի մարտական հաջողություններից, աշխատանքային նորանոր սխրանքներով կնշի այդ հաղթանակը⁴²:

Մարտերում աչքի ընկած հայ մարտիկների սխրանքների մասին Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմ 1942թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղեկացնում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հյուսիսային զորախմբի քաղբաժնի պետ բրիգադային կոմիսար Նադորշինը⁴³:

Գ.Ա.Հարությունյանի անունով ռազմաճակատում մարտընչող հայ ռազմիկների ու սպաների կողմից ուղարկվող նամակներն ու հեռագրերն ավելի շատացան, երբ Կովկասյան ռազմաճակատի ամենալարված շրջանում՝ 1943թ. փետրվարին հայ ժողովուրդը հայրենասիրական նամակ-կոչով դիմեց ռազմաճակատում մարտնչող իր զավակներին: Նամակը ստորագրել էին 335.316 մարդ, որոնց թվում նաև ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարը: Նամակը հստակ արտահայտում էր հայ ժողովրդի ջերմ հայրենասիրությունը, հիշեցնում նրա մարտական հարուստ ավանդույթների մասին, կոչ անում տուն վերադառնալ միայն հաղթանակով⁴⁴: Նամակը հրատարակվեց հազարավոր օրինակներով՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով ու տարածվեց բոլոր ռազմաճակատներում: Այն հրապարակվեց նաև «Правда», «Известия», «Комсомольская Правда», հանրապետական ու ռազմաճակատային թերթերում: Նամակը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն Կովկասյան, այլև մյուս ռազմաճակատներում մարտնչող հայ ռազմիկների սրտերում, որոնք իրենց պատասխան նամակներում երդվում էին՝ տուն վերադառնալ միայն հաղթանակով: Այդ առումով հատկանշական է 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար

⁴¹ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ ՀՄՊԴԿԱ, ֆ. 52, գ. 1, թ. 5:

⁴² «Սովետական Հայաստան», 10 հոկտեմբերի 1943թ.:

⁴³ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ ՊԴԿԱ, ֆ. 52, գ. 1, թ. 4:

⁴⁴ Հայ ժողովրդի խոսքը ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին, Ե., 1943:

գեներալ-մայոր Անդրանիկ Աբրահամի Ղազարյանի 1943թ. ապրիլի 5-ի նամակը՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Չարությունյանին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ռազմաճակատում մարտնչող յուրաքանչյուր հայ զինվոր հուզմունքով կարդալով հայ ժողովրդի կոչը, պարտավոր է երդվել իր ժողովրդին, որ ավելի մեծ ուժով կհարվածի թշնամուն և վրեժխնդիր կլինի նրանից կատարած ոճրագործությունների համար... Ես անձամբ երդվում եմ մինչև արյանս վերջին կաթիլը մարտնչել թշնամու դեմ և չարատավորել իմ Հայրենիքի պատիվը: Մինչև վերջ հավատարիմ կլինեմ մեր ժողովրդին, հերոս Գևորգ Սարգսյանին խոսքերին՝ «երդվում եմ իմ հայրենիքի արևով, որ ես այլևս չեմ վերադառնա իմ ընտանիքի գիրկը, չեմ մտնի իմ հարկի տակ, մինչև վերջին թշնամուն դուրս չվռնդեմ հայրենի սահմաններից»⁴⁵: Գրիգոր Արտեմիչը այդ նամակի վրա մակագրել է. «Ընկեր Ջ.Տ.Գրիգորյանին, տպագրել թերթերում»: Ավելի ուշ՝ 1943թ. հոկտեմբերի 21-ին Հայկական 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիայի անձնակազմը նամակ-գեկույց ուղարկեց Գ.Ա.Չարությունյանին, որտեղ տրված էին հայ ժողովրդի նամակը ստանալուց հետո, անցած յոթ ամիսների ընթացքում դիվիզիայի մարտական գործողությունների արդյունքները: «Յոթ ամիս է անցել այն օրից, երբ մենք ձեզանից ստացանք հայ ժողովրդի նամակ-նակազը՝ ուղղված հայ ռազմիկներին: Այդ նամակն ամբողջությամբ բխում էր մեր եղբայրների, քույրերի, մայրերի, հայրերի ու երեխաների սրտից ու հոգուց և այն անցնելով խրամատից-խրամատ, բլինդաժից-բլինդաժ, գերեց ռազմաճակատում գտնվող յուրաքանչյուր հայ ռազմիկի սիրտն ու հոգին: Ստանալով ձեր նակազը, մենք երդվեցինք պատասխանել ձեր նամակին հերոսական սխրագործություններով և այսօր գեկուցում ենք ձեզ, թե ինչպես գնդապետ Նվեր Սաֆարյանի դիվիզիայի անձնակազմը, իրագործելով ձեր նակազը, կատարեց իր պարտքը հզոր խորհրդային Միության հանդեպ, Հայրենիքի հանդեպ, – նշված էր նամակում, – մենք գեկուցում ենք ձեզ, որ ձեր պատգամները կատարված են... Սակայն մենք չենք բավարարվում ձեռք բերած մեր նվաճումներով, որովհետև

⁴⁵ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ ՀՄՊՊԿԱ, ֆ. 52, գ. 1, ք. 7:

գերմանական զավթիչների լծի տակ գտնվող դեռ շատ գյուղեր ու քաղաքներ կան: Թշնամին դեռ ուժեղ է և խարդախ: Մենք մեր առջև դնում ենք սրբազան խնդիր՝ գալիք ճակատամարտերում հասնել էլ ավելի մեծ հաղթանակների...»⁴⁶: Նամակը ստորագրել էր դիվիզիայի լրիվ անձնակազմը: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի ցուցումով այն հրատարակվեց հանրապետական թերթերում, ինչպես նաև տպագրվեց առանձին գրքույկով⁴⁷:

Հայտնի է, որ պատերազմի տարիներին ընդունված ավանդույթ էր դարձել ոչ միայն թիկունքից ռազմաճակատ, այլև հակառակը՝ ռազմաճակատի թիկունք, պատվիրակությունների կամ առանձին պատվիրակների ուղարկումը, որոնց հանդիպումները, որպես կանոն, վեր էին ածվում բանակի և ժողովրդի միասնության տոնախմբությունների, ամրապնդում թիկունքի և ռազմաճակատի անխախտ կապը: Գ.Հարությունյանն անձամբ այդ կարևոր միջոցառումների ջատագովմ էր: Չնայած իր մեծ զբաղվածությանը, նա, այնուամենայնիվ, ժամանակ էր գտնում ընդունելու հանրապետություն ժամանած պատվիրակություններին: Իսկ Հայաստան ժամանեցին ավելի քան 15 պաշտոնական պատվիրակություններ: Գրեթե նույնքան պատվիրակություններ էլ Հայաստանից են մեկնել ռազմաճակատ: Միայն 51-րդ գվարդիական (նախկին Հայկական 76-րդ) հրաձգային դիվիզիան պատերազմի տարիներին Հայաստան ուղարկեց 6, Հայկական 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան՝ 7, Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիան՝ 2 պատվիրակություն: Որպես կանոն այդ պատվիրակությունները Հայաստան էին բերում նաև իրենց միավորումների անձնակազմերի զեկույց-նամակները՝ ուղղված հայ ժողովրդին, հաճախ նաև հրատապ լուծում պահանջող խնդրագրեր, որոնք անձամբ ուղղված էին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանին: Այդ պահանջները միշտ էլ ստանում էին անհապաղ լուծում: Օրինակ, 1943թ. նոյեմբերին Հայաստան ժամանեց Հայկական 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիայի հերթական պատվիրակությունը, որն իր հետ բերել էր դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Նվեր

⁴⁶ «Կարմիր զինվոր», 21 հոկտեմբերի 1943թ.:

⁴⁷ Հայ մարտիկների պատասխանը հայ ժողովրդին, Ե., 1944:

Սաֆարյանի և քաղբաժնի պետ Գրիգոր Հակոբյանի նամակը՝ ուղղված Գրիգոր Հարությունյանին: Նամակում նախ շնորհակալություն էր հայտնվում դիվիզիա ուղարկված Հայաստանի պատվիրակությանը, որը մեծ դեր կատարեց միավորման անձնակազմի հետ սերտ կապերի ամրապնդման ուղղությամբ: Սակայն այդ կապերն ավելի ամրապնդելու համար դիվիզիայի հրամանատարությունը խնդրում է Գրիգոր Արտեմիչին աջակցել դիվիզիայում մշտապես հանրապետական մամուլի («Սովետական Հայաստան» և «Коммунист» թերթերի) մշտական թղթակից և լուսանկարիչ ունենալու, գրելու թուղթ, տետր, ծրարներ, ծոցատետրեր, մատիտներ ձեռք բերելու հարցում: Միաժամանակ խնդրվում էր անձնակազմի համար ձեռք բերել սափրվելու պարագաներ, թել ու ասեղ, գինվորական վերնաշապիկի օձիքներ, կոճակներ, օճառ, արևելյան նվազախմբի գործիքներ, քաղբաժնի համար մեկ գրամեքենա, գրականություն և այլն: Նոյեմբերի 23-ին ստանալով նամակը Գրիգոր Արտեմիչը հակիրճ մակագրել է՝ բավարարել բոլոր պահանջները⁴⁸: Փաստերը ցույց են տալիս, որ դիվիզիայի պատվիրակությունը ռազմաճակատ վերադարձավ իր հետ տանելով ոչ միայն նամակում թվարկված բոլոր պարագաները, այլև զանազան այլ նվերներ⁴⁹:

Հայտնի է, որ պատերազմի տարիներին Հայաստանից ռազմաճակատ էին մեկնում նաև համերգային խմբեր, որոնք հաճախ ելույթներ էին ունենում նաև առաջավոր գծում, ոգևորում մարտիկներին: 1944թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Առաջին մերձբալթյան ռազմաճակատում 100-ից ավելի համերգներ տվեց Հայաստանի երգի ու պարի անսամբլը՝ Թաթուլ Ալթունյանի ղեկավարությամբ: Անսամբլի համերգները մեծ ընդունելություն գտան ռազմաճակատում մարտնչող ոչ միայն հայ, այլև ռուս, ուկրաինացի, բելոռուս, վրացի և այլ ազգության պատկանող ռազմիկների շրջանում: Անսամբլի ելույթները բարձր են գնահատվել ռազմաճակատի տարբեր միավորումների հրամանատարների կողմից: Շյաուլյայ քաղաքում (Լիտվա) տեղաբաշխված թիվ 64339 ավիացիոն զորամիավորման հրա-

⁴⁸ ՀՀ ՀԲԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 403, թ. 36:

⁴⁹ Նույն տեղում:

մանատար, քաղաքի կայագործի պետ գվարդիայի գնդապետ Վասիլի Ստալինը, իր 1944թ. հոկտեմբերի 17-ի թվակիր նամակում՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանին, գրել է. «Կարմիր բանակի հարձակողական մարտերի պատմական օրերին ռազմական հնչեղությամբ տեղի ունեցան հայկական ժողովրդական երգի ու պարի անսամբլի ճակատային բրիգադի հիասքանչ համերգները՝ գործող բանակի մեր միավորման օդաչուների համար՝ մղելով նրանց մարտական նոր սխրանքների գերմանաֆաշիստական զազանի դեմ մղվող պայքարում: Արևավառ Հայաստանի բազմաշնորհ արվեստը համընդհանուր հիացմունք առաջացրեց մեր միավորման անձնակազմի և ազատագրված Շյաուլյայ քաղաքի բնակչության մեջ, որոնք անկեղծ շնորհակալություն են հայտնում հայ ժողովրդին՝ անսամբլի սքանչելի համերգների համար»⁵⁰:

Նման բովանդակությամբ հեռագիր Գ.Ա.Հարությունյանի անունով ավելի վաղ ուղարկվել էր Թավրիզից՝ 15-րդ հեծյալ կորպուսի հրամանատար գեներալ-մայոր Մելնիկի կողմից: Հեռագրում շնորհակալություն էր հայտնվում Իրանում տեղաբաշխված զորամասերում Հայաստանի պետական ջազ-նվագախմբի (ղեկավար՝ Արտեմի Այվազյան) տված 30 համերգների համար, որոնք մեծ ընդունելություն էին գտել խորհրդային զինվորների շրջանում⁵¹: Բացի այդ, Հայաստանի պետական ջազ-նվագախումբը մեծ հաջողությամբ 14 համերգ էր տվել Թեհրանում, քաղաքի բնակչության և խորհրդային դիվանագիտական ներկայացուցչության համար, արժանացել ջերմ ընդունելության: Այդ մասին մեկ այլ գրությամբ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին էր հայտնում Իրանում ԽՍՀՄ դեսպան Ա.Ա.Սմիռնովը, նշելով, որ համերգները մեծ ոգևորություն առաջացրեցին իրանահայության, հատկապես հայ երիտասարդության շրջանում: Յուրաքանչյուր համերգի ավարտից հետո բազմաթիվ հայ երիտասարդներ դիմում էին խորհրդային

⁵⁰ ՀՀ ՀԶԿԳ, ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 337, թ. 102:

⁵¹ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 304, թ. 194:

դեսպանատուն՝ իրենց խորհրդային Հայաստան մշտական բնակության ուղարկելու խնդրանքով⁵²:

Մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը Լենինականում էր տեղաբաշխված Վրացական 349-րդ հրաձգային դիվիզիան: Պատերազմն ավարտվելուց որոշ ժամանակ անց այն վերադարձավ Վրաստան: Դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Սիլադաձեն և քաղբաժնի պետ փոխգնդապետ Ուրուշաձեն այդ առթիվ մամակ են գրել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին, որտեղ խորին շնորհակալություն են հայտնել երեք տարվա ընթացքում հայ ժողովրդի և անձամբ Գրիգոր Արտեմիչի կողմից դիվիզիային ցույց տված անշահախնդիր օգնության և հոգատար վերաբերմունքի համար⁵³:

Կարելի է բերել նման շատ օրինակներ, որոնք բացահայտում են պատերազմի տարիներին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանի՝ ռազմաճակատում մարտնչող ինչպես հայկական զորամիավորումների, այնպես էլ Հայաստանի տարածքում տեղավորված զորամասերի ու ամրացված շրջանների անձնակազմերի հետ ունեցած սերտ կապը: Չնայած իր աշխատանքային ծանրաբեռնվածությանը, նա երբեք աչքաթող չէր անում ռազմաճակատից ստացված մամակները, գրությունները, հեռագրերը, զեկույցները:

դ) Ի.Վ.ՍՏԱԼԻՆԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ և
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Գրիգոր Արտեմիչ կուսակցական-պետական-ազգային գործչի կերպարն ավելի ցայտուն է դրսևորվում, երբ ծանոթանում ենք Ի.Վ.Ստալինին ուղարկած նրա դիմումների, մամակների և պաշտոնական գրությունների հետ: Նա չէր երկյուղում այն տարիներին արգելված թեմաների վրա առաջնորդի ուշադրությունը գրավելու, Ստալինի միջոցով հայ ժողովրդի համար կարևոր, ճակատագրական հարցեր լուծելու նպատակով համարձակ դիմումներ ուղարկելուց: Այդ դիմումներից մի քանիսը դրական ընթացք էին ստանում:

⁵² Նույն տեղում, թթ. 195 – 196:

⁵³ Նույն տեղում, ց. 34, գ. 387, թ. 10:

Այսպես, օրինակ, պատերազմի հաղթական ավարտից հետո՝ 1945թ. մայիսի վերջերին, Բեռլինից մի քանի կիլոմետր արևմուտք տեղակայված Հայկական 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան, երբ հաղթողի իրավունքով, կազմ ու պատրաստ, իր սպառազինությամբ և ձեռք բերած հարուստ ավարով սրտատրոփ պատրաստվում էր Հայաստան վերադառնալու, ստացվեց Գլխավոր շտաբի չարագույժ հրամանը՝ Բեռլին հասած միակ ազգային զորամիավորումը կազմացրելու մասին: Բնական է, որ այդ անարդարացի հրամանը մեծ վրդովմունք պատճառեց ինչպես դիվիզիայի հրամանատարությանը, այնպես էլ նրա ողջ անձնակազմին:

Չարագույժ հրամանը ստանալուց հետո դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանն անմիջապես պետ գեներալ-լեյտենանտ Սերգեյ Թեոդորոսի Գալաջևին՝ խնդրելով նրան օգնել հրամանը փոխելու հարցում: Քաղվարչության պետը դիմեց ռազմաճակատի հրամանատարությանը՝ հաշվի առնել ազգային դիվիզիայի առանձնահատկությունները և չցրել այն: Գալաջևը Նվեր Սաֆարյանին խորհուրդ տվեց այդ հարցով անմիջապես դիմել Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանին: Դիվիզիայի հրամանատարությունը կատարեց հայազգի զորավարի խորհուրդը և հունիսի 2-ին հեռագրեց Երևան՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին:

Պատասխանը չուշացավ: 1945թ. հունիսի 4-ին Գ.Ա.Հարությունյանը հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիր ուղարկեց դիվիզիայի հրամանատարությանը. «Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը ԽՍՀՄ Պաշտպանության ժողկոմատի առջև հանդես է եկել Ձեր դիվիզիան պահպանելու և այն Հայաստանում վերատեղաբաշխելու միջնորդությամբ»⁵⁴:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի միջնորդությունը դիվիզիան չցրելու և այն Հայաստանում վերատեղաբաշխելու վերաբերյալ դրական լուծում ստացավ

⁵⁴ ՀՀ ՀԲԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 385, թ. 169:

Ի.Վ.Ստալինի⁵⁵ կողմից: Այդ լուրը ցնծությամբ ընդունվեց հայկական դիվիզիայի կողմից: 1945թ. օգոստոսի 8-ից Հայկական Թամանյան փառապանծ դիվիզիայի զորամասերը, ամբողջ սպառազինությամբ և հարուստ ավարով, երկներ երկաթուղային կայարանից (8կմ հարավ-արևելք Բեռլինից) սկսում են փոխադրվել Հայաստան և տեղաբաշխվել Երևանում և Էջմիածնում: Հայ ժողովուրդը ցնծությամբ է դիմավորում իր հերոսներին: Երևանի երկաթուղային կայարանում դիվիզիայի անձնակազմին դիմավորողների մեջ էին նաև Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և կառավարության անդամները՝ Գրիգոր Հարությունյանի գլխավորությամբ:

Հարկ է նշել, որ Գրիգոր Արտեմիչը մեկ անգամ չէր, որ հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող հարցերով համարձակորեն դիմել էր Ի.Վ.Ստալինին և համոզել, փաստերով նրա ուշադրությունը գրավել այդ հիմնահարցերի վրա: Դրանց թվում էին՝ թուրքերի կողմից զավթված Արևմտահայաստանի և Արևելահայաստանի որոշ մարզեր Հայաստանին միացնելու, Լեռնային Ղարաբաղը մայր հայրենիքին վերադարձնելու, ինչպես նաև արտասահմանում սփռված բազմահազար հայերի հայրենադարձության հարցերը:

1944թ. սեպտեմբերի 16-ին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ի.Վ.Ստալինին ուղարկած գրության մեջ Գրիգոր Արտեմիչը նշում է, որ պատերազմի տարիներին արտասահմանում ապրող հայերը ստեղծել են մի շարք առաջադեմ կազմակերպություններ ու միություններ՝ մայր հայրենիքին օժանդակելու ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում: Այդպիսի կազմակերպություններից էին՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ապրող հայերի «Հայկական առաջադիմական լիգան» և «Ամերիկահայերի ազգային խորհուրդը», Սիրիայում, Լիբանանում և Իրանում ապրող հայերի կազմակերպած խորհրդային Միության բարեկամների միությունները, որոնք հետևողական քաղաքականություն են վարում ԽՍՀՄ հանդեպ: Այդ առաջադեմ կազմակերպությունները կանոնավոր կերպով դիմում են Հայաստանի տարբեր կազմակերպություններին ու անձանց՝

⁵⁵ Մինչև 1947թ. Ի.Վ.Ստալինը միաժամանակ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարն էր:

խորհրդային Հայաստանի առօրյա կյանքի ու ձեռք բերած հաջողությունների մասին փաստեր ուղարկելու խնդրանքով, որպեսզի դրանք տպագրեն արտասահմանում: «Որպեսզի արտասահմանյան հայերի հետ մշակութային կապերն ունենան կազմակերպված և նպատակային բնույթ, — մշված է Ի.Վ.Ստալինին ուղղված գրության մեջ, — Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն նպատակահարմար է գտնում խնդրել ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմին թույլատրել Հայաստանում կազմակերպել Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապերի հայկական ընկերություն»⁵⁶: Ի.Վ.Ստալինը տվեց իր համաձայնությունը: Նույն թվականի սեպտեմբերին Հայաստանում կազմակերպվեց «Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապերի հայկական ընկերություն», որը 1957թ. վերանվանվեց «Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և կուլտուրական կապերի հայկական ընկերություն»⁵⁷: Նույն ձևով 1945թ. դեկտեմբերին Հայկական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդին կից ստեղծվեց «Արտասահմանյան հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե», որը գոյատևեց մինչև 1949 թվականը և մեծ դեր խաղաց ավելի քան 100.000 հայերի հայրենադարձության գործում⁵⁸:

Ի.Վ.Ստալինին 1944թ. սեպտեմբերի 6-ին ուղղված դիմումում Գ.Հարությունյանը խնդրում էր իրավունք տալ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությանը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության անունից կատարել «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով պարգևատրումներ⁵⁹: Հարցը նրանում էր, որ երբ 1944թ. մայիսի 1-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հիմնադրել էր վերոհիշյալ մեդալը, ապա դրանով պարգևատրելու իրավունք էր տրված միայն Վրաստանին ու Ադրբեյջանին: Գ.Ա.Հարությունյանի դիմումը ստանալուց հետո Ստալինի ցուցումով Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը ևս իրավունք ստացավ «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով պարգևատրելու: Ավելի ուշ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությանը իրավունք

⁵⁶ ՀՀ ՀԶԿԳ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 41, թ. 460:

⁵⁷ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 709, պատմական տեղեկանք, թ. 1:

⁵⁸ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 362, պատմական տեղեկանք, թ. 1:

⁵⁹ Նույն տեղում, ց. 33, գ. 41, թթ. 423 — 424:

տրվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության անունից կատարել պարգևատրում նաև «1941 – 1945թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում աշխատանքային արիության համար» մեդալով: Հանրապետության թիկունքի աշխատավորներից ավելի քան 361.000 մարդ պարգևատրվեց վերոհիշյալ երկու մեդալներով⁶⁰:

Գրիգոր Արտեմիչի կողմից Ստալինին ուղարկված գրություններից հիշատակենք 1945թ. ապրիլի 6-ին ուղարկված գրությունը, որը վերաբերում էր հայ անվանի գրողներ Ավետիք Իսահակյանի և Դերենիկ Դեմիրճյանի պարգևատրմանը⁶¹:

Ի.Վ.Ստալինը հարգեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանի միջնորդությունը. Ավետիք Իսահակյանը պարգևատրվեց Լենինի, իսկ Դերենիկ Դեմիրճյանը՝ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշաններով⁶²:

2. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ՊԱՏԵՐԱԶՍԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ

Հայրենական մեծ պատերազմի հենց առաջին օրվանից Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը՝ Գ.Ա.Հարությունյանի ղեկավարությամբ, հսկայական աշխատանք կատարեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերը պատերազմական պայմաններին համապատասխան վերակառուցելու, ռազմաճակատի կարիքների համար զենք ու զինամթերքի թողարկումը յուրացնելու, գործող բանակի համար տաք հագուստ արտադրելու ուղղությամբ: Շնորհիվ ձեռք առնված համապատասխան միջոցառումների, կարճ ժամանակամիջոցում լուծվեց ռազմաճակատ մեկնած բանվորների ու գյուղական աշխատավորների փոխարինման հարցը՝ կանանց, մեծահասակների, հաշմանդամների, Հայաստան էվակուացվածների, ուսանողների և նույնիսկ դպրոցականների հաշվին: Շնորհիվ նրանց հերոսական աշխատանքի, հանրապետությունը վերածվեց ռազմական ճամբարի, Կարմիր բանակի մարտական

⁶⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, էջ 146:

⁶¹ ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 27, թ. 11:

⁶² Գրական տեղեկատու, Ե., 1986, էջ 152, 209:

զինամոցի, որտեղից «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով ամեն օր տասնյակ գնացքակազմեր էին մեկնում՝ գործող բանակի համար տանելով զենք, զինամթերք, հանդերձանք, սնունդ, մարդկային համալրումներ և այլն:

ա) ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների ռազմատնտեսական գործունեությունն առաջին հերթին նպատակաուղղեց արդյունաբերական բոլոր ձեռնարկությունների աշխատանքը պատերազմական պայմաններին համապատասխան վերակառուցելուն: Այս հիմնահարցը հրատապ էր նաև նրանով, որ պատերազմի առաջին շրջանում հակառակորդը զավթել էր ԽՍՀՄ զգալի տարածքներ (Ուկրաինա, Բելոռուսիա, Մոլդովա, մերձբալթյան հանրապետություններ, Ռուսաստանի արևմտյան, կենտրոնական և հարավային մարզեր), որտեղ մինչև պատերազմը բնակվում էր երկրի բնակչության 40 %-ը, արտադրվում էր ածխի 63, չուգունի՝ 71, պողպատի՝ 57, ալյումինի՝ 60 տոկոսը և այլն⁶³: Հայաստանում առաջինը ռազմական արտադրանք սկսեցին թողարկել Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական և արհեստական կաուչուկի գործարանները, ձեթ-օճառի կոմբինատը: Պատերազմի առաջին ամիսներին ամբողջությամբ պաշտպանական արտադրանք սկսեցին թողարկել քիմիական արդյունաբերության բոլոր ձեռնարկությունները, պղնձածուլական և փայտամշակման կոմբինատները, տեքստիլ, կարի և կաշվի ֆաբրիկաները, մեխանիկական գործարանը և այլ ձեռնարկություններ: Առաջինների թվում վերակառուցեցին իրենց աշխատանքները Հայաստանի տրանսպորտի աշխատողները:

Հանրապետության արդյունաբերության վերակառուցման բոլոր հանգուցային հարցերը մշտապես գտնվում էին Գրիգոր Հարությունյանի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Նրա

⁶³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, с. 288.

ղեկավարությամբ գումարվեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի բազմաթիվ նիստեր, որոնք հիմնականում նվիրված էին արդյունաբերությունը շտապ ռազմական ռելսերի վրա փոխադրելու հիմնահարցին: Այդ հիմնահարցին էր նվիրված պատերազմական պայմաններում առաջին անգամ հրավիրված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 8-րդ պլենումը, որը տեղի ունեցավ 1941թ. հոկտեմբերին: Ելույթ ունենալով պլենումում, Գրիգոր Արտեմիչը պահանջեց կուսակցական կազմակերպություններից ամենակարճ ժամկետում ավարտել բոլոր խորհրդային ու տնտեսական մարմինների գործունեության վերակառուցումը պատերազմական պայմաններին համապատասխան, անշեղորեն բարձրացնել տնտեսական ղեկավարների դերն ու պատասխանատվությունը ռազմական պատվերների բոլոր պետական առաջադրանքների կատարման գործում⁶⁴: Պլենումը հատուկ որոշում ընդունեց «Տեղական արդյունաբերության արտադրանքի վիճակի և արտադրական նոր ֆոնդեր ստեղծելու մասին»⁶⁵:

1941թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսին տեղի ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 9-րդ պլենումը, որտեղ զեկուցումով հանդես եկավ Գ.Ա.Հարությունյանը⁶⁶: Նա հանգամանորեն վերլուծեց պատերազմի առաջին 5 ամիսների ընթացքում ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի՝ պատերազմական պայմաններին համապատասխան վերակառուցելու գործընթացը, նշեց այն գործնական միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին հետագայում էլ ավելի բարձրացնելու ռազմաճակատին ցույց տրվող համաժողովրդական օգնությունը: Գրիգոր Արտեմիչի զեկուցումից հստակ երևում էր, որ հանրապետությունում ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումն ընթացել է բարձր տեմպերով և ամսեամիս ավելի են մեծացել ռազմական պատվերների ընդհանուր ծավալները՝ համախառն արտադրության մեջ: Այսպես, օրինակ, ռազմական պատվերների տեսակարար կշիռը թեթև արդյունաբերության ժողկոմատի ձեռնարկություններում եթե 1941թ. հուլիսին կազմել է 8 տոկոս, ապա օգոստոսին այն կազմել է 12, սեպտեմբերին՝ 28, հոկտեմբերին՝ 32, նոյեմբերին՝

⁶⁴ ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 17, թ. 8:

⁶⁵ Նույն տեղում, թ. 13:

⁶⁶ Նույն տեղում, գ. 30, թթ. 17 – 19:

53 տոկոս: Տեքստիլ արդյունաբերության մեջ ռազմական պատվերների ծավալը հուլիսին կազմել է 12, իսկ նոյեմբերին՝ 28 տոկոս: Տեղական արդյունաբերության մեջ այն կազմել է՝ հուլիսին 0,5 տոկոս, իսկ նոյեմբերին՝ 40 տոկոս, անտառարդյունաբերության բնագավառում՝ հուլիսին 25, իսկ նոյեմբերին՝ 88 տոկոս, տնայնագործական կոոպերացիայի համակարգում՝ հուլիսին՝ 0,8 տոկոս, իսկ նոյեմբերին՝ 38 և այլն: Գ.Հարությունյանի զեկուցումից երևաց, որ նոյեմբերին հանրապետության արդյունաբերական այնպիսի ձեռնարկություններում, ինչպիսիք են Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանը, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը, Ալավերդու պղնձաձուլական կոմբինատը, Երևանի 1-ին և 3-րդ կարի ֆաբրիկաները, կաշվի գործարանը, Կիրովականի, Լենինականի մի շարք գործարաններ ու փայտամշակման կոմբինատներ արդեն ամբողջովին կամ 80 տոկոսով անցել են ռազմական պատվերների կատարմանը: Պլենումը մեծ ուշադրություն դարձրեց պղնձի և քիմիական արդյունաբերության, մեքենաշինական ձեռնարկությունների հետագա զարգացման, ռազմավարական անհրաժեշտ արտադրանքի թողարկման ապահովման վրա:

Պլենումի որոշումների կատարումը մշտապես գտնվում էր կոմկուսի առաջին քարտուղարի անմիջական տեսադաշտում: 1942թ. հունվարի 20-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն անդրադարձավ Երևանի մեխանիկական գործարանում, նույն թվականի փետրվարին՝ Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում, ապրիլի 21-ին՝ հանրապետության պահածոների գործարաններում, մայիսի 12-ին թեթև արդյունաբերության նախարարության համակարգի կարի ֆաբրիկաներում ռազմական պատվերների կատարման հարցերին, ընդունվեցին համապատասխան որոշումներ, որոնք մեծ չափով նպաստեցին նկատված թերությունների վերացմանը, ռազմաճակատի համար անհրաժեշտ ռազմավարական արտադրանքի թողարկմանը:

Բացի գործող ձեռնարկություններից, որոնք պատերազմի առաջին տարվա վերջում արդեն հիմնականում փոխադրվել էին ռազմական ռելսերի վրա, հանրապետությունում արագ թափով սկսվեցին կառուցվել նոր գործարաններ և արտադրամասեր: Այդ գործընթացը նույնպես գտնվում էր Կենտկոմի առաջին քարտուղարի անմեծօրյա տեսադաշտում և հսկողության տակ:

Պատերազմի տարիներին շահագործման հանձնվեցին 30 նոր ձեռնարկություններ, այդ թվում Երևանի ավիացիոն, կոմպրեսորային, ժամացույցի, շարժիչավերամորոգման, ավտոդողերի, Ալավերդու ծծմբաթվի, ցեմենտի (ԱՄԻ), Երևանի սոսնձի, Հոկտեմբերյանի պահածոների գործարանները և այլն, Երևանի գորգի (մակաշերտավոր բրդե գործվածքի), Խարբերդի մանվածքային, սայլաշինական, թամբագործական ֆաբրիկաները և այլն: Բացի դրանից, շահագործման հանձնվեցին 110 նոր արտադրամասեր, որոնց թվում՝ ապակու, ավտոկորդի, ձեռքի օճառի, լվացքի փոշու, կրկնակոշիկների արտադրամասերը:

Յուրացվեց 300 նոր տեսակի ապրանքների, այդ թվում 10 տեսակ զինամթերքի, 2 տեսակ զենքի, 6 տեսակ կապի միջոցների, 47 տեսակ սայլագումակային, տնտեսական և ուսապարկերի, 20 տեսակ քիմիական նյութերի, 3 տեսակ ինժեներական և 6 տեսակ հրետանային զույքի, հրակայուն աղյուսի, ցեմենտի փոխակերպիչի, էլեկտրահալման եղանակով ստացվող ապակյա իրերի, ռետինատեխնիկական իրերի արտադրությունը⁶⁷: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանում արտադրվեց 233.000 հատ 82 միլիմետրանոց բեկորային ական, 203.000 հատ ավիացիոն ռումբի պատյան, 167.000 հատ ձեռքի նռնակի պատյան, 150.000 հակատանկային ականի պատյան, 90.000 հատ դյուրավառ հեղուկով լցված շիշ և այլն⁶⁸:

ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի թիվ 447 գործարանը (հետագայում՝ Հայէլեկտրամեքենաշինական գործարան) սկզբում կատարում էր մարտերում վնասված ինքնաթիռների վերամորոգման աշխատանքներ, ապա ձեռնամուխ եղավ արտադրելու «Յակ-3» կործանիչի թևեր և գետնի վրա շարժվելու անվահամակարգ, որոնք այնուհետև ուղարկվում էին Թբիլիսիի ինքնաթիռաշինական գործարան՝ վերջնական հավաքման համար: Պատերազմի վերջին տարում Երևանի թիվ 447 գործարանը սկսեց արտադրել «ՈՒՏ-2Ս» թեթև ինքնաթիռներ,

⁶⁷ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թթ. 33 – 34:

⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 3:

որոնք տեղում փորձարկվելուց հետո ուղարկվում էին ռազմաճակատ⁶⁹:

Պատերազմի առաջին տարում Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում սկսվեց 50 միլիմետրանոց վաշտային ականանետի սերիական արտադրությունը⁷⁰:

Երկրի պաշտպանության գործի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայաստանի գունավոր մետաղագործության արդյունավետ զարգացումը: Հայաստանում պատերազմի տարիներին տարեկան արդյունահանվում էր 450.000 տոննա պղնձի հանքանյութ, արտադրվում 8.000 տոննա պղինձ⁷¹:

Բացի այդ, պատերազմի տարիներին Հայաստանում տարեկան արտադրվում էր շուրջ 100.000 տոննա ցեմենտ, 90.000 տոննա կարբիդ, 5.000 տոննա կաուչուկ, 15.000 լրակազմ ավտոդող և ավտոկամերա, 800.000 զույգ կոշիկ, 25 միլիոն մետր գործվածք, 20 միլիոն տուփ պահածո, 40.000 դեկալիտր կոնյակ, 600.000 դեկալիտր գինի, 3.000 տոննա ծխախոտ, 75.000 տոննա միս ու երշիկեղեն, շուրջ 60.000 տոննա քարածուխ և այլն⁷²:

Արդյունաբերական գործող ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունների մեծացման, ռազմական արտադրանքի թողարկման, նոր գործարանների կառուցման և արտադրամասերի շահագործման գործընթացը մշտապես գտնվում էր Գրիգոր Արտեմիչի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում և հատուկ հսկողության տակ: Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձվում քիմիական արդյունաբերության զարգացմանը: Այսպես, օրինակ, 1942թ. մարտին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը հատուկ պլենում հրավիրեց՝ նվիրված Ս.Մ.Կիրովի անվան քիմիական կոմբինատի աշխատանքին⁷³: Մեկ ամիս անց Կենտկոմը որոշում ընդունեց ռեզինատեխնիկական արտադրանքի թողարկումն ապահովելու և «Արդտեխռեզին» գործարանի շինարարական և մոնտաժային աշխատանքներն ավարտելու միջոցառումների վերաբերյալ⁷⁴: Մինչ այդ՝ 1942թ. փետրվարի 2-ին ՀԿ(Բ)Կ

⁶⁹ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 8, թթ. 103 – 104:

⁷⁰ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, թ. 8:

⁷¹ Նույն տեղում, գ. 75, թթ. 32 – 33:

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 3, թ. 17:

⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 5, թթ. 94 – 95:

Կենտկոմը հատուկ որոշում էր ընդունել Ալավերդու և Ղափանի լեռնահանքային ձեռնարկությունների մասին⁷⁵:

1942թ. սեպտեմբերի 16-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմում կայացավ Երևան քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների տնօրենների, տեխնիկական ղեկավարների և սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների քարտուղարների խորհրդակցություն՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ժողկոմատների, ժողկոմների և տրեստների ղեկավարների մասնակցությամբ՝ նվիրված արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողմից արտադրական պլանների կատարման հարցերին: Արտադրական պլանների կատարման վիճակի մասին վերլուծական զեկուցումով հանդես եկավ Գ.Հարությունյանը:

Նա վերլուծեց նաև Հայրենական պատերազմի ընթացքը, բացահայտեց օրհասական վտանգի հեռանկարը, որը կապված էր թշնամու՝ դեպի Ստալինգրադ ու Կովկաս առաջացումով: Կենտկոմի առաջին քարտուղարը արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավարների առջև խնդիր դրեց՝ էլ ավելի ուժեղացնել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունը և կենտրոնացնել բոլոր հնարավորությունները՝ առավելագույն չափով ավելացնելու ռազմամթերքի, զենքի, հանդերձանքի, թշնամու վերջնական ջախջախման գործն արագացնելու համար անհրաժեշտ ամեն ինչի արտադրությունը: Նա ժողկոմատների, ձեռնարկությունների վարչատեխնիկական ղեկավարների և մասնավորապես Հայաստանի Պետպլանի անհետաձգելի խնդիրն էր համարում կարճ ժամանակամիջոցում արդյունաբերության համար վառելիքի հայթայթման հարցը, անհրաժեշտ համարելով մի շարք ձեռնարկություններում էլեկտրաէներգիայի փոխարեն կարծր վառելանյութի տեղական հումքի օգտագործումը⁷⁶:

Խորհրդակցությունից երկու շաբաթ անց՝ սեպտեմբերի 28-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն որոշում ընդունեց Ջաջուռի ածխահանքի և Բասարզեչարի (այժմ՝ Վարդենիսի) տորֆային կոքսի հանույթն ավելացնելու վերաբերյալ⁷⁷: Այդ միջոցա-

⁷⁵ Նույն տեղում, գ. 25, թ. 31:

⁷⁶ «Սովետական Հայաստան», 17 սեպտեմբերի 1942թ.:

⁷⁷ ՀՀ ՀԶԿԺ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 26, թթ. 117 – 118:

ռումները շուտով տվեցին իրենց դրական արդյունքները: Երևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները սկսեցին ավելի շատ տեղական վառելիք ստանալ, որը մեծ չափով բարելավեց դրանց արտադրողականությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Գրիգոր Հարությունյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում մասնադրկովկասյան հանրապետությունների միջև արտադրական կոոպերացիայի ուժեղացման և դրա էլ ավելի ընդլայնման հիմնահարցին: Նա լավ էր հասկանում, որ պատերազմի հետևանքով անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ կենտրոնի հետ տնտեսական կապերի խզման պայմաններում խիստ անհրաժեշտ ու հրատապ էր դարձել երկրամասի արդյունաբերական ձեռնարկությունների միջև ավելի հստակ ու նպատակաուղղված համագործակցություն հաստատելը, որից կշահեր ընդհանուր գործը: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, հանրապետության կառավարությունը Վրաստանից ու Ադրբեջանից ստացված բոլոր պահանջագրերը քննարկում էին օպերատիվ կարգով, դրանք լուծում ժամանակին:

Այսպես, օրինակ, 1942թ. մարտի 30-ին Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Միրջաֆար Բադիրովը դիմեց Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանին՝ խնդրելով Ադրբեջանի նավթարդյունաբերությանը օգնություն ցույց տալ Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության համապատասխան արտադրանքով. առանց դրանց կիրառման կղադարեր ռազմավարական կարևոր հումքի՝ կերոսինի արդյունահանման, բենզինի (հատկապես ավիաբենզինի) ու կերոսինի ստացման գործը: Իր հերթին Ադրբեջանը պարտավորվում էր Հայաստանին առավելագույն չափով օգնել վառելանյութով և այլ նավթամթերքներով⁷⁸:

Ապրիլի 10-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն հատուկ քննարկեց այդ նամակը և ընդունեց դրական որոշում⁷⁹:

Հայաստանի քիմիական արդյունաբերությունը կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ անցել նավթարդյունաբերության

⁷⁸ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 26, թթ. 75 – 77:

⁷⁹ Նույն տեղում, գ. 33, թ. 80:

պահանջված բոլոր արտադրատեսակների թողարկմանը և ժամանակին դրանք ուղարկել պատվիրատուին:

Պատերազմի տարիներին աշխատանքային համագործակցության նման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել նաև Հայաստանի ու Վրաստանի միջև եղած արտադրական կոոպերացիայի վերաբերյալ:

Այսպես, օրինակ, 1942թ. փետրվարի 21-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանը Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ.Չարկվիանուն ուղարկած հեռագրում նշում է, որ փետրվարի 12-ից Տղվիբուլին դադարեցրել է Երևանի «Սովպրեն» կոմբինատի համար քարածխի մատակարարումը, որը սպառնում է ռազմավարական արտադրանք թողարկող այդ կարևոր ձեռնարկության հետագա աշխատանքներին: Խնդրվում էր օգնել այդ հարցում: Փետրվարի 22-ին Կ.Չարկվիանին՝ Գրիգոր Արտեմիչին ուղարկած հեռագրում պատասխանում է, որ հարցը կարգավորված է⁸⁰:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի արդյունաբերության ավանդը հայրենիքի պաշտպանության գործում, ամփոփ գրված է Հայաստանի Կ(Բ)Կ 14-րդ համագումարում Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանի հաշվետու զեկուցման մեջ: Հստակ երևում է, որ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, առաջին իսկ օրվանից, կուսակցական կազմակերպությունների ողջ ուշադրությունն ուղղված էր հանրապետության արդյունաբերության վերակառուցմանը, պատերազմի կարիքները բարելավելուն: Հանրապետության ձեռնարկությունները ռազմաճակատի համար արտադրում էին ականանետներ, ականներ և արկեր, նռնակներ և զինամթերքի ու հանդերձանքի այլ տեսակներ: Թեթև, տեքստիլ, տեղական արդյունաբերության միմիաստությունների և արհեստագործական կոոպերացիայի ձեռնարկություններն սկսեցին զանգվածաբար արտադրել շինելներ, կիսամուշտակներ, տելոգրեյկաներ, զինվորական կոշիկեղեն, սպիտակեղեն ու այլ հագուստ:

Հատուկ ծառայություններ մատուցեցին հանրապետության կարբիդի գործարանների կոլեկտիվները, որոնք երկրի ռազմա-

⁸⁰ В.А.Мурадян, Компартия Армении в годы Великой Отечественной войны, Е., 1984, с. 171 – 172.

կան արդյունաբերությանն անընդհատ մատակարարում էին կարբիդ-կալցիում: Պատերազմի տարիներին ավելացրեցին պղնձի հանքաքարի հանույթը և պղնձի մատակարարումը ռազմական արդյունաբերության կարիքների համար:

1942 և 1943 թվականներին համախառն արտադրանքի թողարկման որոշ նվազումից հետո, 1944 թվականին հանրապետության արդյունաբերությունը նորից բարձրացրեց արտադրանքի թողարկումը և 1943 թվականի համեմատությամբ այն աճեց 14,4 տոկոսով, իսկ բանվորների աշխատանքի արտադրողականությունը՝ 7,3 տոկոսով:

Ամբողջապես կամ մասնավորապես շահագործման հանձնվեցին էլեկտրամեքենաշինական, երևանի ավտոդղերի, երևանի կոմպրեսորների և ժամացույցի, գյուղգործիքների, Յոկտեմբերյանի պահածոների, Ալավերդու քիմիական գործարանները, Ստեփանավանի գուլպայի, գուլպայի-տրիկոտաժի, Կիրովականի մորթեղենի-մուշտակեղենի ֆաբրիկաները: Հանրապետության շրջաններում կազմակերպվեցին տեղական և սննդի արդյունաբերության միմիատրությունների շրջանային արտադրական կոմբինատներ:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին արդյունաբերության հիմնական արտադրական ֆոնդերն աճեցին 31,4 տոկոսով: Միաժամանակ վերսկսվեցին աշխատանքները Սևան-շինում, Ալյումինշինում և արդյունաբերական այլ շինարարություններում:

Կուսակցական կազմակերպությունները հաջողությամբ կատարեցին արդյունաբերության մեջ կանանց ներգրավելու գործը: Եթե 1941 թվականին կանայք կազմում էին արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների և ծառայողների թվի 37,3 տոկոսը, ապա արդեն 1942 թվականին կանանց թիվը կազմում էր բոլոր բանվորների 54,4 տոկոսը: Արդյունաբերության մեջ ներգրավված կանայք ոչ միայն արագությամբ յուրացրին արտադրական մասնագիտությունները, այլև թիկունքի վճռական

ուժը հանդիսացան ռազմաճակատի կարիքներն անհրաժեշտ ամեն ինչով ապահովելու գործում⁸¹:

բ) ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը և նրա առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանը մշտապես իրենց տեսադաշտում էին պահում նաև հանրապետության գյուղատնտեսությունը պատերազմական պայմաններում ղեկավարելու, ռազմաճակատի համար գյուղատնտեսական կարևոր ապրանքների արտադրությունը կազմակերպելու, ինչպես նաև հանրապետության բնակչությանը հացով ու անհրաժեշտ այլ գյուղատնտեսական մթերքներով ապահովելու հիմնահարցերը: Ռազմաճակատի աճող պահանջները բավարարելու համար հարկավոր էր կտրուկ բարձրացնել գյուղատնտեսական մթերքների և հումքի արտադրությունը: Պատերազմական պայմանները պահանջում էին, որ Հայաստանը, բացի ավանդական գյուղատնտեսական կուլտուրաներից, մեծ չափով մշակեր բամբակ, ճակնդեղ, ծխախոտ և այլ տեխնիկական կուլտուրաներ, կարտոֆիլ, զգալի չափով զարգացներ անասնապահությունը, որոնք խիստ անհրաժեշտ էին ռազմաճակատի և բնակչության կարիքները հոգալու համար: Բացի այդ, մեծ դժվարություններ էին ստեղծվել տրակտորների, ավտոմեքենաների, ձիերի զգալի մասը բանակի կարիքների համար մոբիլիզացնելու, ինչպես նաև գոյություն ունեցած մեքենատրակտորային պարկը կենտրոնից ստացող պահեստամասերի մատակարարման խզման հետևանքով:

Այդպիսի ծանր պայմաններում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը Գ.Հարությունյանի ղեկավարությամբ իրականացրեց մի շարք կարևոր միջոցառումներ, որոնք նպաստելու էին բանակը և բնակչությանը սննդամթերքով, իսկ արդյունաբերությանը՝ հումքով ապահովելուն: Ամենից առաջ մեծ ուշադրություն դարձվեց գյուղական կուսակցական և խորհրդային մարմինների ամրապնդմանը,

⁸¹ Գ.Ա.Հարությունյան, Հաշվետու զեկուցում Հայաստանի Կ(Բ)Պ 14-րդ համագումարում ՀԿ(Բ)Պ Կենտրոնական կոմիտեի աշխատանքի մասին, Ե., 1948, էջ 17 – 20:

նրանց իրավունքների ընդլայնմանը: Վար ու ցանքի, բերքահավաքի, պետական մթերումների պլանների կատարման, գյուղի աշխատավորի կուլտուր-կենցաղային պահանջների բավարարման և կենսական կարևորություն ունեցող շատ հարցեր դարձան այդ մարմինների ուշադրության հիմնական առարկան:

Պատերազմի պայմաններում հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման ծրագրային որոշումներ ընդունվեցին 1941թ. նոյեմբերի 20-ին կայացած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումում⁸²: 1941թ. դեկտեմբերի սկզբին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ ժողկոմխորիը որոշում ընդունեցին՝ «1942թ. գյուղատնտեսական աշխատանքների պլանի մասին»⁸³, 1942թ. մարտին տեղի ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը, որը քննարկեց «Գարնանային գյուղատնտեսական աշխատանքների նախապատրաստման վիճակի մասին»⁸⁴, նույն թվականի նոյեմբերի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ ժողկոմխորիը կարևոր որոշում ընդունեցին Կարմիր բանակի համար մսամթերքի առանձին ֆոնդ ստեղծելու մասին: Այդ որոշումները կենսագործելու նպատակով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ ՀԽՍՀ ժողկոմխորիին կից ստեղծվեց աշխատունակ բնակչությանը գյուղատնտեսական աշխատանքների համար մոբիլիզացնելու հատուկ բաժին, նման բաժիններ ստեղծվեցին նաև շրջանային խորհուրդների գործադիր կոմիտեներում: Հանրապետության քաղաքներում և շրջկենտրոններում կազմակերպվեցին գյուղատնտեսական ուսուցման դասընթացներ, որոնց շրջանավարտները ուղարկվում էին կոլտնտեսություններում, պետտնտեսություններում և մեքենատրակտորային կայաններում աշխատելու⁸⁵: Վերոհիշյալ որոշման հիման վրա գյուղական և քաղաքային դպրոցների 6 – 10 դասարանների աշակերտները, ինչպես նաև բուհերի ու տեխնիկումների ուսանողները ամառային արձակուրդների շրջանում մոբիլիզացիոն կարգով

⁸² ՀՀ ՀԶԿԳ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 20, թ. 18:

⁸³ «Սովետական Հայաստան», 10 դեկտեմբերի 1941:

⁸⁴ «Коммунист». 21 марта 1942.

⁸⁵ Միայն 1943 – 1944թթ. պատրաստվեցին և վերապատրաստվեցին 29.210 մեխանիզատորներ, վեցամսյա դասընթացներով անցան 565 կոլտնտեսության նախագահներ, 350 կուսակցական քարտուղարներ և այլն:

օգտագործվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներում: Գյուղատնտեսական աշխատանքի մեջ մոբիլիզացվեց նաև աշխատունակ բնակչության այն մասը, որը չէր աշխատում արդյունաբերության և տրանսպորտի բնագավառում, ինչպես նաև պետական հիմնարկներում ծառայողների մի մասը: Գյուղերում տասնյակ հազարավոր կանայք դարձան կոլտնտեսային արտադրության վճռական ուժը:

Գյուղատնտեսության զարգացման հարցերը պարբերաբար քննարկվում էին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումներում, նրա բյուրոյի նիստերում: 1943թ. հուլիսին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 15-րդ պլենումը քննարկեց «Բերքահավաքի և գյուղատնտեսական մթերքների մթերման մասին» և «Կոլտնտեսություններում և սովխոզներում անասունների գլխաքանակի ավելացման և նրանց մթերատվության բարձրացման ընթացքի մասին» հարցերը, ընդունվեցին համապատասխան որոշումներ, որոնց իրականացումը մեծ չափով դրական ազդեցություն ունեցավ հատկապես անասնապահության զարգացման վրա: 1944թ. փետրվարի 4-ին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը ընդունված որոշման մեջ նշեց, որ Հայաստանի կոլտնտեսությունները հաջողությամբ են հաղթահարել պատերազմական շրջանի դժվարությունները, ժամանակին ու լրիվ կատարել պետությանը գյուղատնտեսական մթերքների հանձնման իրենց պարտավորությունները: Հանրապետության գյուղատնտեսության հետագա զարգացման նպատակով ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը առաջարկում էր ավելացնել տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունները ի հաշիվ նոր հողերի յուրացման, վերսկսել պատերազմի հետևանքով դադարեցված ոռոգման համակարգի շինարարական աշխատանքները⁸⁶:

Առաջադրված հարցերը քննարկվեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի՝ 1944թ. փետրվարի վերջին – մարտի սկզբին տեղի ունեցած 17-րդ պլենումում: Որոշվեց վերականգնել ոռոգման ցանցի շինարարական աշխատանքները, որոնք կանգ էին առել պատերազմի սկզբին: 1944թ. սկսվեց ստորին Զանգվի, Գառնիի, Ադիանանի (այժմ՝ Գառնովիտ, Թալինի շրջան), Ուզունլարի

⁸⁶ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, էջ 543:

(այժմ՝ Օծուհ, Թուրքիայի շրջան) ոռոգման ցանցի, ինչպես նաև Կոտայքի ջրի մեջ կայանի շինարարությունը: Ջրանցքների կառուցման աշխատանքներին ամեն օր մասնակցում էին հազարավոր աշխատողներ⁸⁷:

Ձեռք առնված միջոցառումների շնորհիվ Հայաստանի գյուղատնտեսությունը կարողացավ պատերազմի տարիներին իր միջոցներով կատարել ոչ միայն ռազմաճակատին անհրաժեշտ պետական մթերումների պլանները, այլև հանրապետության բնակչությանը ապահովել հացով և մյուս սննդամթերքներով: Այդ ամենը կատարվեց գյուղի աշխատողների ամենօրյա հերոսական աշխատանքի շնորհիվ, որոնք, չնայած գյուղական աշխատանքին յուրահատուկ ծանր պայմաններին, ռազմաճակատից ստացվող չարագուշակ «սև թղթերին», վաղ ծեփից մինչև ուշ մայրամուտ անընդհատ աշխատում էին հանրային դաշտերում և կատարում հայրենիքի հանդեպ ունեցած իրենց սրբազան պարտքը:

Ամփոփելով Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գյուղատնտեսության բնագավառում կատարված աշխատանքների արդյունքները ՀԿ(Բ)Կ 14-րդ համագումարում տված իր հաշվետու զեկուցման մեջ Գ.Հարությունյանը բերել է այնպիսի թվեր ու փաստեր, որոնք հստակ ապացուցում են պատերազմի դժվարին տարիներին հանրապետության գյուղի աշխատավորների ձեռք բերած հաջողությունները՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանը իրագործելու ասպարեզում: Այդ փաստերից երևում է, որ պատերազմի տարիներին ոչ միայն չնվազեցին հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունները, այլև ավելացան:

Հացահատիկային, տեխնիկական, բանջարանոցային կուլտուրաների ցանքատարածությունների աճման հետ միասին, ընդարձակվեցին նաև խաղողի և պտղատու այգիների տարածությունները:

Ցանքատարածությունների ընդարձակմանը զուգընթաց պատերազմի տարիներին աճեց նաև հացահատիկի, կարտոֆիլի, շաքարի ճակնդեղի և այլ կուլտուրաների բերքատվությունը:

⁸⁷ Նույն տեղում:

Պատերազմի տարիներին հանրապետությունում շարունակում էր զարգանալ նաև համայնական անասնապահությունը, աճել անասունների գլխաքանակը և մթերատվությունը: Ամրապնդվեցին և կոլեկտիվ տնտեսությունները:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին խորհրդային Հայաստանում գոյություն ունեին 1035 կոլտնտեսություններ, 15 սովխոզներ և մեքենատրակտորային կայաններ, որոնք դժվարին պայմաններում ոչ միայն հաջողությամբ կատարեցին ռազմաճակատին անհրաժեշտ գյուղատնտեսական ապրանքների մթերման պլանները, հանրապետության բնակչությանը ապահովեցին հացամթերքներով, կաթնամթերքով, մսով, բանջարաբուստանային կուլտուրաներով, զանազան պտուղներով և այլն, այլև պլանից դուրս իրենց խնայողությունների հաշվին միլիոնավոր ռուբլիներ, հազարավոր լրացուցիչ ցեմտներ հացահատիկ ու միս տվեցին հայրենիքին: Այսպես, օրինակ, հանրապետության գյուղատնտեսության աշխատողները «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյուն կառուցելու համար հատկացրին 46 միլիոն ռուբլի, իսկ «խորհրդային Հայաստան» ավիաեկադրիլիայի համար՝ 21 միլիոն ռուբլի: Բոլոր տեսակի պետական պարտավորությունները 100 տոկոսով կատարելուց հետո նրանք միայն 1943թ. երկրի պաշտպանության ֆոնդին հատկացրին 130.000 փութ հացահատիկ, մեծ քանակությամբ միս ու գյուղատնտեսական այլ մթերքներ: Իսկ ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի աշխատավորները պատերազմի տարիներին պաշտպանության ֆոնդի համար հավաքեցին 45.206.000 ռուբլի, Կարմիր բանակի ֆոնդի համար՝ 85.941.000 ռուբլի, ռազմաճակատ ուղարկեցին 1.136.000 տաք հագուստ, 206.323 անհատական ծանրոց, 45 վագոն զանազան մթերքներ և այլն, որոնց զգալի մասը հանդիսանում էր գյուղի աշխատավորների խնայողությունները⁸⁸: Արձագանքելով գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրված Ուկրաինայի գյուղի աշխատավորների հայրենասիրական կոչին, Հայաստանի կոլտնտեսականներն ու կոլտնտեսուհիները 1944թ. պլանից դուրս Կարմիր բանակի ֆոնդ մուծեցին 200.000 փութ հացահատիկ: Բացի այդ

⁸⁸ Советская Армения в годы Великой отечественной войны (1941 – 1945). Сборник документов и материалов, с. 311 – 312.

նրանք՝ հսկայական միջոցներ հատկացրին ավերակների վերածված Ստալինգրադի, Օդեսայի, ինչպես նաև թշնամու շրջափակումից ազատագրված Լենինգրադի և այլ քաղաքների ու շրջանների վերականգնման ֆոնդի համար:

Խոսելով պատերազմի տարիներին հանրապետության գյուղատնտեսության բնագավառում ձեռք բերված հաջողությունների մասին, հնարավոր չէ չնշել այդ գործում Գրիգոր Զարոբյունյանի ներդրած անձնական ավանդը: Գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենաթեժ պահերին նա ոչ միայն օպերատիվ հսկողության տակ էր վերցնում իրավիճակը, այլև գործնական անմիջական օգնություն կազմակերպում այս կամ այն շրջանին, կամ նույնիսկ առանձին կոլտնտեսությանը: Երբ 1941թ. վերջերին մեքենատրակտորային կայաններում ստեղծվեցին քաղբաժիններ, Գրիգորի Արտեմիչը անձամբ էր ծանոթանում և ընտրում կադրերին, որոնք պետք է պատասխանատու աշխատանք տանեին գյուղատնտեսության ճակատում: Նրա նախաձեռնությամբ 1943 – 1944թթ. հանրապետության կուսակցական մարմինները մի շարք կարևոր միջոցառումներ ձեռնարկեցին կոլտնտեսություններն ու սովխոզները մասնագետներով և ղեկավար աշխատողներով ամրապնդելու համար: 1944թ. հունիսի 8 – 9-ը կայացած ՀԿ(Բ)Կ 18-րդ պլենումը հատուկ որոշում ընդունեց կադրերի հետ տարվող աշխատանքի վերաբերյալ, խստացվեց կադրերի անհարկի տեղափոխությունները, մեծ տեղ տրվեց կանանց ղեկավար աշխատանքի մեջ ներգրավելուն: 700 մարդ առաջ քաշվեցին որպես կոլտնտեսությունների նախագահներ, որոնց մի զգալի մասին անձամբ գիտեր Կենտկոմի առաջին քարտուղարը: Գյուղ ուղարկվեցին 214 մասնագետներ՝ գյուղատնտեսներ, զոոտեխնիկներ, անասնաբույժներ, ինչպես նաև զգալի թվով որակյալ բանվորներ⁸⁹: Գրիգոր Զարոբյունյանի նախաձեռնությամբ էր, որ հանրապետության կոլտնտեսություններում կազմակերպվեցին պաշտպանական հեկտարներ, որտեղից ստացվող ամբողջ բերքը հատկացվում էր միայն պաշտպանության ֆոնդին:

⁸⁹ ՀՀ ՀԲԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 8, թթ. 23 – 24:

Առաջին քարտուղարի սուր աչքից չէին վրիպում համայնական դաշտերում իրենց հերոսական աշխատանքով աչքի ընկած մարդիկ: Նա բարձր էր գնահատում հողի աշխատավորի դժվարին աշխատանքը, հոգ տանում նրանց կուլտուրկենցադային պահանջների բավարարման, գյուղում առողջապահական հիմնարկների և դպրոցների անխափան գործունեությանը և այլն:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներում առավել աչքի ընկած շրջաններ ու կոլտնտեսություններ պարգևատրվում էին ինչպես հանրապետական, այնպես էլ միութենական փոխանցիկ դրոշներով, դրամական պարգևներով: Շատերը պարգևատրվեցին ԽՍՀՄ բարձր շքանշաններով՝ միայն ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ 1944թ. փետրվարի 8-ի հրամանագրով՝ 388 հոգի⁹⁰:

Արժանվում գնահատվեց նաև ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանի ավանդը Հայաստանի գյուղատնտեսության բնագավառի աշխատանքները հստակորեն ղեկավարելու, պետական պլանների կատարման ասպարեզում ձեռք բերած նվաճումների գործում⁹¹:

3. ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Հայրենական մեծ պատերազմում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև հանրապետության մտավորականությունը: Նրանց մի զգալի մասը մեկնել էր ռազմաճակատ և զենքը ձեռքին պայքարում էր թշնամու դեմ, իսկ թիկունքում մնացած նրանց ընկերները ամենօրյա եռանդուն աշխատանքով նպաստում էին Հայաստանի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության հաջողություններին, գիտության, մշակույթի, կրթության, առողջա-

⁹⁰ "Коммунист", 11 февраля 1944.

⁹¹ "Известия", 9 февраля 1945.

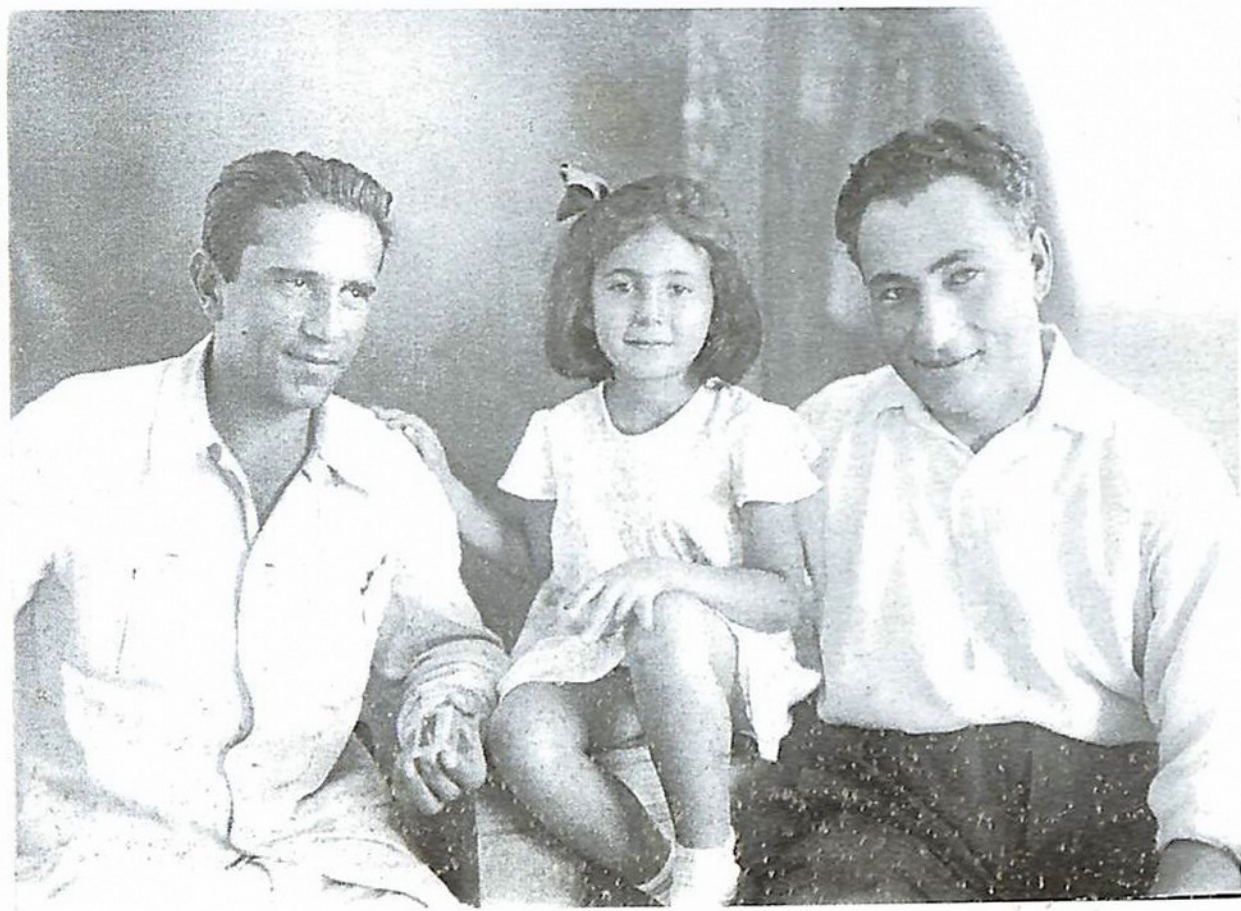
Նինա Գրիգորևնա Հարությունյան, 1925թ.

Գր.Հարությունյանը կնոջ եղբոր՝ Արտաշես Գևորկովի հետ

Գրիգոր Ջարուբյունյան, Թբիլիսի, 1936թ.

Գրիգոր Հարությունյանը Նամիի հետ

Համ Կ(Բ)Կ 17-րդ համագումարի (1934 թ.) մի խումբ պատգամավորներ Անդրկովկասից
(վերևից՝ աջից չորրորդը՝ Գրիգոր Հարությունյան, հինգերորդը՝ Եղբայրը՝ Սերգեյ Հարությունյան)

Գրիգոր Ջարությունյանը Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի
հրամանատարության հետ, 1940 թ.

Նամի Հարությունյանը և Նինա Գրիգորյանը, 1949 թ.

Գրիգոր Հարությունյան

Սերգեյ Արտեմի Հարությունովը
(Գրիգոր Հարությունյանի եղբայրը)

Մոսկվա. Ա.Միկոյանի ամառանոցում:
Նինա Գրիգորևնա և Գրիգոր Հարությունյան, 1950 թ.

Լ.Շահումյանը, Նինա Գրիգորևնան, Գրիգոր Զարուբյունյանը,
 Զ.Թումանյանը և Նամի Զարուբյունյանը (Գ.Զարուբյունյանի դուստրը)

Գրիգոր Զարուբյունյանը Անաստաս Միկոյանի հետ

Գրիգոր Զարուբյունյան
1949 թ.

Գրիգոր Զարուբյունյան
1950 թ.

Լ.Շահումյանը, Նինա Գրիգորյան, Գրիգոր Հարությունյանը,
 Զ.Թումանյանը և Նամի Հարությունյանը (Գ.Հարությունյանի դուստրը)

Գրիգոր Հարությունյանը Անաստաս Միկոյանի հետ

Գրիգոր Չարուքյունյան
1949 թ.

Գրիգոր Չարուքյունյան
1950 թ.

Հայաստանից խՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորները Մոսկվայում
կուսակցության և կառավարության ղեկավարների հետ

Մայիսմեկյան շքերթի ամբիոնում
Գրիգոր Զարուբյունյանը իր ուսուցիչ Սիմակ Սահակյանի հետ:

Գրիգոր Չարությանյանը խորհրդակցում է Ջերմուկի առողջարանի տեղը որոշելու համար, 1944 թ.

Գրիգոր Չարությանյանը Չայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների հետ

Գրիգոր Ջարուսթյունյանը զինվորականների հետ

Նոյեմբերյան շքերթի տոնակատարության ժամանակ

Հանրապետության ղեկավարները շքերթի ժամանակ

Գրիգոր Զարուքյունյանը և Անաստաս Միկոյանը Երևան քաղաքի ընտրողների հետ
հանդիպման հանդիսավոր նիստում

պահության նվաճումներն ի նպաստ դնում ռազմաճակատին համաժողովրդական օգնություն ցույց տալու գործին:

ա) ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, նրա առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանը, հանրապետության կառավարությունը միջոցառումներ ձեռնարկեցին մոբիլիզացնելու թիկունքում մնացած գիտնականների աշխատանքը՝ ապահովելու պատերազմական իրադրության մեջ ժողովրդական տնտեսության գիտական սպասարկումը, բնակչության և զինվորական շրջաններում տարվող ռազմահայրենասիրական, դաստիարակչական, քաղաքական-բացատրական աշխատանքին մտավորականության գործուն մասնակցությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբում Արմֆանի կազմում հաշվվում էին 11 գիտահետազոտական հիմնարկներ, որոնցում աշխատում էին 180 գիտական աշխատողներ⁹²: Նրանք իրենց ընդհանուր ժողովում և հակաֆաշիստական միտինգներում երդվեցին ողջ գիտելիքներն ու ուժերը առանց խնայելու ներդնել գերմանաֆաշիստական զավթիչների ջախջախման գործին⁹³:

Առաջին իսկ օրերին հայ քիմիկոսների ջանքերով ստեղծվեց երկու տիպի դյուրավառ հեղուկների խառնուրդ, որը լցնելով շշերի մեջ կարելի էր օգտագործել թշնամու տանկերը այրելու համար: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարը անձամբ էր հետևում այդ աշխատանքներին: Երբ փորձնական մոլշները պատրաստ էին, նա դիմեց Անդրկովկասյան ռազմաճակատի գործերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Դ.Տ.Կոզլովին՝ հայտնելով, որ գործող բանակի կարիքների համար անհրաժեշտության դեպքում Երևանի «Սովպրեն» քիմիական գործարանը Արմֆանի գիտնականների օգնությամբ կարող է պատրաստել շուրջ 100.000 դյուրավառ հեղուկով լցված շշեր: Այդ շշերով կարելի է զինել նաև ժողովրդական աշխարհազորի և

⁹² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Ե., 1967, էջ 450:

⁹³ «Սովետական Հայաստան», 2 հուլիսի, 4 հուլիսի, 16 հոկտեմբերի 1941 և այլն:

հակատանկային կործանիչ գունարտակների մարտիկներին⁹⁴: 1941թ. նոյեմբերի 13-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն որոշում ընդունեց դյուրավառ հեղուկով լցված շշերի պատրաստման մասին և համձնարարեց «Սովպրեն» գործարանի տնօրեն Ղազարյանին մինչև դեկտեմբերի 10-ը պատրաստել 80.000 շիշ⁹⁵:

Անդրադառնալով Արմֆանի աշխատանքները պատերազմական պահանջներին համապատասխան կազմակերպելու խնդրին, Գ.Հարությունյանը 1941թ. նոյեմբերի 19-ին, ՀԿ(Բ)Կ պլենումում նշել է. «Հանրապետության գիտական կազմակերպությունների և Արմֆանի առջև խնդիր է դրվում գիտահետազոտական աշխատանքները ամբողջությամբ փոխադրել ռազմաճակատին սպասարկելու ուղղությամբ: Կարմիր բանակի հզորության ուժեղացման նպատակով նոր տեսակի արտադրանք թողարկելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ձեռնարկությունների կարողությունները, գտնել նրանց աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման ուղիներ: Ուսումնասիրություններ կատարել տեղական հումքի նոր տեսակների հայտնաբերման ուղղությամբ, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի դրանք օգտագործել նախկինում դրսից ներմուծվող թանկարժեք հումքի փոխարեն: Անհրաժեշտ է հետազոտություններ կատարել երկրի պաշտպանական կարիքների համար արդյունաբերական և գյուղատնտեսական երկրորդական հումքից նոր տեսակի արտադրանք ստանալու ուղղությամբ: Գիտական աշխատողների ուշադրությունը պետք է կենտրոնացվի տեխնիկական և հացահատիկային կուլտուրաների բերքատվության բարձրացման, նոր տիպի պարարտանյութերի ստացման վրա, ամեն կերպ խթանել արդյունաբերական ձեռնարկությունների ինժեներատեխնիկական աշխատողների նորարարական և գյուտարարական նախաձեռնությունները, աշխատանք տանել արդյունաբերական ագրեգատների հզորության ավելացման և Կարմիր բանակի համար անհրաժեշտ նոր տեսակի արտադրանքի թողարկման ուղղությամբ»⁹⁶: Այդ ոգով էլ

⁹⁴ ՀՀ ՀԶԿԾ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 60, ք. 19 – 20:

⁹⁵ Նույն տեղում, ց. 21, գ. 41, ք. 169:

⁹⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 21, գ. 16, ք. 37:

պլենումն ընդունեց համապատասխան որոշում, որը իրականացվեց կյանքում:

1942թ. օգոստոսին, երբ գերմանաֆաշիստական զորքերը համառ մարտերով սողում էին դեպի Ստալինգրադ և Կովկաս, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և հանրապետության կառավարության անմիջական օգնությամբ ու օժանդակությամբ հայ ֆիզիկոսները Արագածի բարձր փեշերին, ծովի մակերևույթից 3200մ բարձրության վրա ստեղծեցին տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրության կայան: Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյան եղբայրների կողմից այդ կայանում կատարած փորձերը տվեցին այնպիսի արդյունքներ, որոնք իրենց հաստատում տեղը գրավեցին ֆիզիկա գիտության գանձարանում, հիմք հանդիսացան միջուկային էներգիան խաղաղ և ռազմական բնագավառներում օգտագործելու համար:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը և նրա առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանը մեծ նախաձեռնություն ցուցաբերեցին ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ստեղծման հարցում: 1943թ. հոկտեմբերին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Ժողկոմխորից, հաշվի առնելով հանրապետությունում գիտահետազոտական հիմնարկների զարգացումը, գիտական կադրերի բեղմնավոր աշխատանքը՝ Հայաստանի տնտեսության և մշակույթի զարգացման և երկրի պաշտպանության ամրապնդման գործում, որոշում ընդունեցին ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիա ստեղծելու մասին և այդ հարցով դիմեցին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորի: Ստանալով միութենական կառավարության համաձայնությունը, ՀԽՍՀ Ժողկոմխորից 1943թ. նոյեմբերի 10-ին ընդունեց թիվ 702 որոշումը՝ ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի հիման վրա Երևան քաղաքում Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիա կազմակերպելու մասին⁹⁷:

ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1943թ. նոյեմբերի 29-ին՝ Խորհրդային Հայաստանի 23-րդ տարեդարձի օրը: Հիմնադիր նիստի աշխատանքներին մասնակցում էին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանը և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի ղեկավարությունը: ՀԽՍՀ ԳԱ առաջին պրեզիդենտ

⁹⁷ Նույն տեղում, ց. 32, գ. 27, թ. 69:

ընտրվեց ակադեմիկոս Յովսեփ Օրբելին, փոխարեզիդենտներ՝ ակադեմիկոսներ Վիկտոր Յամբարձումյանը և Վարդան Գուլքանյանը:

Ստանալով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և կառավարության աջակցությունը ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի աշխատակիցները Յայրենական մեծ պատերազմի տարիներին առաջնակարգ հետազոտություններ կատարեցին և ծանրակշիռ արդյունքների հասան հիմնարար և կիրառական գիտությունների մի շարք բնագավառներում, որոնք հիմնականում ուղղված էին ռազմա-ճակատի պահանջները բարելավելուն:

Հայ գիտնականների այդ հիմնարար ուսումնասիրություններից ամենից առաջ պետք է նշել պոտոր միջավայրում լույսի ցրման տեսությունը, որը մշակեց Վիկտոր Յամբարձումյանն իր առաջարկած ինվարիանտության սկզբունքի հիման վրա: Այդ տեսությունն արագորեն ներդրվեց արտադրության մեջ՝ լայն կիրառություն գտնելով գիտության ու տեխնիկայի տարբեր ճյուղերում, հատկապես ռազմական նպատակներով օգտագործվելով գիշերային նշանացույցների թողարկման ասպարեզում:

Ֆիզիկայի ասպարեզում, մասնավորապես տիեզերական ճառագայթների բնույթը, ատոմի կառուցվածքը ուսումնասիրելու և միջուկային էներգիան օգտագործելու առումով արտակարգ կարևոր հետազոտություններ կատարեցին Ալիխանյան եղբայրները: Բացի այդ, Արտեմ Ալիխանյանի՝ պատերազմի սկզբին Լենինգրադում ստեղծած ծովային մագնիսական ականները ամբողջ պատերազմի ընթացքում հզոր զենք էին Բալթյան նավատորմի համար:

Թերմոդինամիկայի ասպարեզում հետաքրքիր արդյունքներ ստացավ Ալեքսանդր Հակոբյանը, կիրառական նշանակություն ունեցան հեղուկի և գազերի խառնուրդների թերմոդինամիկական հատկություններին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները:

Բանակի և ռազմածովային նավատորմի պատվերների կատարման գործում Երևանի մի շարք ձեռնարկությունների կոլեկտիվներին զգալի օգնություն ցույց տվեցին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի մի խումբ ֆիզիկոսներ՝ Նորայր Քոչարյանի ղեկավարությամբ:

Կիրառական կարևոր նշանակություն ունեցան քիմիկոսների հետազոտությունները: Արաքսյա Բաբայանի և Արծրուն Գասպարյանի աջակցությունն վերաբերող հետազոտությունների արդյունքները արագորեն ներդրվեցին կաուչուկի արտադրության մեջ: Կարբիդ ստանալու արդյունավետ եղանակ մշակեց քիմիկոս Վաչե Իսազուլյանցը, որը նույնպես ներդրվեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հումքի արտադրության մեջ: Հայ քիմիկոս գիտնականների անձնվեր աշխատանքի գլխավոր արդյունքը եղավ այն, որ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում ոչ միայն չդադարեցվեց սինթետիկ կաուչուկի արտադրությունը, այլև տարեցտարի այդ արտադրանքը ավելի մեծ չափերով էր կիրառություն գտնում ինչպես ռազմաճակատի, այնպես էլ թիկունքի կարիքների համար⁹⁸:

Ռազմապաշտպանական և ժողովրդատնտեսական առաջնահերթ նշանակություն ունեցավ երկրաբանների աշխատանքը, որոնց ստացած արդյունքների հիման վրա ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1943թ. հուլիսի 13-ին որոշում ընդունեց Քաջարանի պղնձամոլիբդենային հանքանյութի հարստացման փորձնական ձեռնարկություն կառուցելու մասին: Այդ նպատակով Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի կազմում ստեղծվեց «Քաջարանշին» վարչություն⁹⁹:

Հայ գիտնականները զգալի արդյունքների հասան նաև գյուղատնտեսական և բժշկական գիտությունների բնագավառում:

Ընդհանրացվեց հանրապետության տարածքում գործող ավելի քան 50 գինվորական հոսպիտալներում վիրավոր զինվորների բուժման փորձը, որն արագորեն տարածվեց մյուս բուժական հիմնարկներում, գիտականորեն հիմնավորվում էր կոնկրետ կանխարգելիչ միջոցների անհրաժեշտությունը՝ հաշվի առնելով առկա պայմանները: Հատկապես մեծ է բժշկ-գիտնականների ավանդն այն բանում, որ պատերազմի ամբողջ ընթացքում հանրապետության բնակչությունը զերծ մնաց

⁹⁸ Կ.Ա.Հարությունյան, Մ.Գ.Սահակյան, Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի, էջ 16 – 18:

⁹⁹ ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 20, ք. 90:

համաճարակներից, որոնք անցյալում բռնկված բոլոր պատերազմների ժամանակ սոսկալի աղետ էին հանդիսանում: Արմենակ Մնջոյանի ստեղծած ցավագրկող դեղամիջոցները լայն կիրառում գտան դաշտային վիրաբուժության մեջ:

Հատուկ ուշադրություն դարձվեց հանրապետության հանքային ջրերը առողջապահական նպատակներով օգտագործելու խնդրին: 1943թ. օգոստոսի 21-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց «Հայրենական մեծ պատերազմի հաշմանդամների բուժման համար Ջերմուկի հանքային ջրերի օգտագործման մասին»¹⁰⁰: Մեծ նշանակություն տալով Ջերմուկի հանքային ջրերը ինչպես բուժական, այնպես էլ արդյունատնտեսական նպատակով օգտագործմանը, Գ.Հարությունյանը անձամբ եղավ տեղում և արեց ամեն ինչ Ջերմուկի առողջարանային համալիրի զարգացման համար:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին մեծարժեք գործեր ստեղծեցին Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Հակոբ Մանանդյանը, Արսեն Տերտերյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը և այլ հայագետներ: Գիտության զարգացման և գիտական կարգերի պատրաստման նկատմամբ Գ.Հարությունյանի ցուցաբերած հոգատարությունը արժանացավ հայ գիտնականների երախտագիտությանը: Այն արտահայտվեց 1945թ. օգոստոսի 4-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Ա.Հարությունյանին գրած նամակում, որը ստորագրել էին ակադեմիայի իսկական անդամներ Վիկտոր Համբարձումյանը, Արտեմ Ալիխանյանը, Լևոն Հովհաննիսյանը, Վարդան Գուլքանյանը, Միքայել Թումանյանը, Իվան Եղիազարյանը, Հակոբ Մանանդյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Սահակ Կարապետյանը, Կոստանդին Պաֆենհոլցը¹⁰¹:

բ) ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Չնայած պատերազմի հետևանքով առաջացած օբյեկտիվ դժվարություններին (ուսուցիչների զգալի մասը մեկնել էր ռազմաճակատ, դպրոցական շենքերի մի մասը հատկացվել էր

¹⁰⁰ ՀՀ ՀԹԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 22, թթ. 73 – 74:

¹⁰¹ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 34, գ. 382, թ. 82:

զինվորական հոսպիտալներին, բարձր դասարանցիների զգալի մասը աշխատանքի էր անցել արտադրության մեջ՝ փոխարինելով իրենց հայրերին ու ավագ եղբայրներին), կրթության համակարգը ոչ միայն դիմացավ այդ լուրջ փորձություններին և կարողացավ ապահովել ընդհանուր պարտադիր ուսուցման բնագավառում նախապատերազմյան շրջանում ձեռք բերած նվաճումները, այլև ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի բովանդակությունը վերակառուցելով պատերազմական պահանջներին համապատասխան, զգալի հաջողությունների հասավ սովորողների ռազմահայրենասիրական դաստիարակության բնագավառում:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և կառավարության որոշմամբ՝ դպրոցական տարիքի բոլոր երեխաներին ուսուցման ցանցում ընդգրկելու նպատակով ծնողազուրկ երեխաների համար բացվեցին մանկատներ և պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններ: Սովորողների մաղումները կանխելու, պարտադիր ուսուցումն իրականացնելու նպատակով քաղաքային ու շրջանային խորհուրդների գործկոմները, կոլտնտեսությունները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, հիմնարկները ստեղծեցին զինծառայողների երեխաներին հագուստով, սննդամթերքով, դասագրքերով ու գրենական պիտույքներով օգնելու ֆոնդ: Շնորհիվ այդ մարմինների ու հասարակության ամենօրյա հոգատարության, ուսումը թողած հազարավոր երեխաներ վերադարձան դպրոց, ապահովվեցին անհրաժեշտ դասագրքերով ու գրենական պիտույքներով: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դպրոցական հասակի երեխաների մի մասը զբաղված է արտադրության մեջ, 1943 – 1944թթ. ուսումնական տարվանից սկսած ստեղծվեցին բաներիտ և գյուղերիտ դպրոցներ: Չնայած պատերազմական դժվարին պայմաններին, Հայաստանում շահագործման հանձնվեց դպրոցական 12 շենք, 40 – 50 տոկոսով բարձրացվեց ուսուցիչների աշխատավարձը, սահմանվեց դպրոցներում երեխաների ընդունում 7 տարեկանից, մտցվեց աշակերտների առաջադիմության և վարքի գնահատման հինգբայան համակարգ, սահմանվեցին հասունության ատեստատի քննություններ, գերազանց առաջադիմության և օրինակելի վարքի համար՝ ոսկե և արծաթե մեդալներ: Պատերազմի հենց առաջին ուսումնական տարում հանրապետության

դպրոցներում մտցվեց պարտադիր զինվորական ուսուցում: Այդ նպատակով 1941թ. սեպտեմբերի 8-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը ընդունեց համապատասխան որոշում¹⁰²: Մեկ տարի անց՝ 1942թ. նոյեմբերի 12-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը մի նոր որոշում ընդունեց՝ դպրոցներում և տեխնիկումներում սովորողների ռազմաֆիզիկական պատրաստության բարելավման միջոցառումների մասին¹⁰³:

Պատերազմի տարիներին հանրապետությունում գործել է 2123 թիմուրական ջոկատ, որտեղ ընդգրկված էին 22.777 պիոներ-դպրոցականներ, որոնք օգնություն ցույց տվեցին 7.088 ճակատայինի ընտանիքի¹⁰⁴: Հանրապետությունում լայն տարածում ստացավ թիմուրական շարժումը: Թիմուրական խմբակները ստանձնում էին ռազմաճակատայինների ընտանիքների շեֆությունը, օգնում նրանց տնտեսական գործերում: ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գեղամ Ալեքյանին 1943թ. մայիսի 27-ին թիմուրական շարժման մասին ուղարկած հաշվետվության մեջ Ղափանի ՀԼԿԵՄ շրջկոմի առաջին քարտուղար Ամասիա Հարությունյանը նշում է, որ շրջկենտրոնում և բոլոր գյուղերում գործում են 85 թիմուրական ջոկատներ, որտեղ ընդգրկված են 1350 պիոներ-դպրոցական, որոնք հատկապես մեծ օգնություն էին ցույց տալիս ճակատայինների ընտանիքներին¹⁰⁵:

Դպրոցականները շեֆական օգնություն էին ցույց տալիս նաև գերմանացիների կողմից գրավված տարածքներից Հայաստան էվակուացվածներին: Նամի Միկոյանի վկայությամբ, Երևան էին էվակուացրել պաշարված Լենինգրադից երեխաներ, որոնց համար ստեղծվել էր մանկատուն: Մանկատան երեխաների օգնության հարցերով զբաղվում էր նաև Նամիի հորաքույր Նինան՝ Գրիգորի Արտեմիչի կինը: «Հորաքույրս մեզ՝ աշակերտներիս հրավիրեց, — գրում է նա, — որպեսզի օգնենք իրենց: Երեխաների գալու համար պատրաստում էինք շենքը, հագուստ էինք բերում, սպիտակեղեն, մթերքներ, ով ինչ կարող էր»¹⁰⁶:

¹⁰² ՀՀ ՀԶԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 33, թ. 14:

¹⁰³ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 21, թթ. 36 – 37:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, ֆ. 48, ց. 18, գ. 297, թթ. 14 – 16:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, գ. 416, թ. 22:

¹⁰⁶ Նամի Միկոյան, Սիրով ու թախիծով, էջ 89:

Հանրապետության դպրոցների աշակերտների զգալի մասը ամառային արձակուրդների ժամանակ մասնակցում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Միայն կոլտնտեսային դաշտերում աշխատեցին 305.360 պիոներ-դպրոցականներ, նրանք վաստակեցին 1.543.617 աշխօր և հավաքեցին 80.382,4 կգ հացահատիկ: Ստացած աշխատավարձը ամբողջությամբ տրամադրվեց պաշտպանության ֆոնդին¹⁰⁷:

Գրիգոր Հարությունյանը հատուկ նշանակություն էր տալիս նաև հանրապետությունում զինվորական մասնագետ կադրերի պատրաստման գործին: Դեռևս 1939թ. սեպտեմբերին, նրա ցուցումով, Երևանում բացվեց թիվ 17 հրետանային դպրոցը, որտեղ 1941թ. սովորում էին 630 կուրսանտներ¹⁰⁸: Դպրոցն իր առաջին շրջանավարտները տվեց Կովկասի պաշտպանության ծանր օրերին: Գ.Հարությունյանի ցուցումով 1940թ. Երևանում բացվեց նաև ռազմաօդային ուժերի միջնակարգ դպրոց, որտեղ սովորում էին 600 կուրսանտներ¹⁰⁹: Դպրոցը իր առաջին շրջանավարտները տվեց 1942 թվականին: Օդաչուական կադրեր էին պատրաստվում նաև Երևանի և Լենինականի ակերականներում¹¹⁰:

Պատերազմի տարիներին իրենց աշխատանքը շարունակում էին հանրապետության բուհերը: Նրանք ժողովրդական տնտեսության համար պատրաստեցին 3800 բժիշկ, ինժեներ, գյուղատնտես, անասնաբույժ, ուսուցիչ և այլ մասնագետներ: Այդ նույն ժամանակաշրջանում հանրապետության տեխնիկոններն ու միջնակարգ մասնագիտական մյուս հաստատություններն ավարտեցին 8.400 մասնագետներ, որոնք հաջողությամբ աշխատում էին արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկություններում: Պատերազմի տարիներին ոչ միայն չփակվեց որևէ բուհ, այլև բացվեցին նորերը: 1941թ. Հայաստանում գործող 9 բուհի փոխարեն պատերազմի վերջին՝ 1945թ. գործում էր 12-ը: Բացվել էին ռուսական մանկավարժական, գեղարվեստաթատերական և

107 Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). Сборник документов и материалов, с. 323.

108 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 8, գ. 11, թթ. 33 – 35:

109 Նույն տեղում, թ. 39:

110 Նույն տեղում, ց. 26, գ. 138, թթ. 1 – 15:

Ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտները: Պետությունը, չնայած պատերազմական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ դժվարություններին, մշտապես հոգ էր տանում բուհերի և տեխնիկումների դասախոսական կադրերի, ինչպես նաև ուսանողության մասին: Բուհերի աշխատողների վրա տարածվեց արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների մատակարարման կարգը, նրանց նույնպես տրվեցին մի շարք արտոնություններ, մի շարք բուհերում, պետական քննություններին զուգահեռ, մտցվեց դիպլոմային աշխատանքների պարտադիր պաշտպանություն:

գ) ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍՏ, ԱՌՈՂՋԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Պատերազմը նոր խնդիրներ դրեց գրողների առաջ: Անհրաժեշտ էր կատարել շրջադարձ դեպի հայրենասիրական թեմատիկան, գեղարվեստական երկերի մեջ պատկերել հայրենիքի ազատության և անկախության համար մղվող մարտերի հերոսներին, հայ ժողովրդի հերոսական պատմական անցյալը: Այդ խնդիրը հայ գրողները կատարեցին հաջողությամբ՝ ստեղծելով արվեստի չափանիշներին բավարարող մնայուն արժեքներ: Այդպիսի արժեքներից էին Ավետիք Իսահակյանի ռազմաշունչ բանաստեղծություններն ու հրապարակախոսությունը, Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք», Ստեփան Զորյանի «Պապ թագավոր» պատմավեպերը, Նաիրի Զարյանի «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» ողբերգությունը և «Ձայն հայրենական» պոեմը, Զրաչյա Քոչարի պատմվածքներն ու ակնարկները, Մովսես Արագու արձակ պոեմներն ու պատմվածքները, Գեղամ Սարյանի, Ազատ Վշտունու, Համո Սահյանի, Հովհաննես Շիրազի և Սիլվա Կապուտիկյանի քնարերգությունը: Գրականագետ Արսեն Տերտերյանը հրատարակեց «Հայ հայրենասեր գրողները. Ղազարոս Աղայան և Հովհաննես Թումանյան», «Ղևոնդ Ալիշանը և հայրենասիրությունը», Հովսեփ Կուսիկյանը՝ «Հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը հայոց հին գրականության մեջ», Արամ Ղանալանյանը՝ «Հայրենական կռիվները և ֆոլկլորի հերոսները» արժեքավոր ուսումնասիրությունները: Գրիգոր Հարությունյանի հովանավորությամբ 1944թ. լույս տեսավ բազմալատակ հայագետ, ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» առաջին հատորը,

1944 – 1945 թվականներին՝ ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանի «Հայերեն բացատրական բառարանի» չորս հատորները: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ 1944թ. ՀԽՍՀ ԳԱ գրականության ինստիտուտը կոչվեց Մանուկ Աբեղյանի անունով: Կուսակցությունն ու կառավարությունը ըստ արժանվույն գնահատեցին նաև Ստեփան Մալխասյանի վաստակը՝ նրան պարգևատրելով Լենինի շքանշանով և ԽՍՀՄ պետական մրցանակ շնորհելով: Պատերազմական թեմատիկայով արժեքավոր ստեղծագործություններ ստեղծեցին ռազմաճակատային գրողներ Հրաչյա Քոչարը, Վախթանգ Անանյանը, Հմայակ Սիրասը, Հարություն Մկրտչյանը, Ստեփան Կուրտիկյանը, Գարեգին Բեսը, Բաբկեն Շահումյանը, Սերո Խանգադյանը, բանաստեղծներ Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Արշավիր Սարոյանը, Ղևոնդ Կոմունին, Գուրգեն Բորյանը, Գևորգ Էմինը, Թաթուլ Հուրյանը և շատ ուրիշներ:

Անուրանալի է Գրիգորի Արտեմիչի օժանդակությունը արվեստի բոլոր բնագավառների աշխատողների նկատմամբ: Այդ մասին են վկայում Մարտիրոս Սարյանի, Արամ Խաչատրյանի, Թամարա Դեմուրյանի և շատ ուրիշների հուշերը:

Պատերազմի տարիներին, չնայած տնտեսական սուղ պայմաններին, ոչ միայն չդադարեց գոյություն ունեցող արվեստի օջախների գործունեությունը, այլև հիմնադրվեցին նորերը: 1942թ. Երևանում բացվեց երաժշտական կոմեդիայի թատրոնը, որը հետագայում կոչվեց Հակոբ Պարոնյանի անունով, շատ շնորհալի երիտասարդներ ուսանեցին Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտում: Հանրապետության կառավարության աջակցությամբ 1944թ. Հայաստանում տեղի ունեցավ Շեքսպիրի ծննդյան 380-ամյակին նվիրված համամիութենական 4-րդ փառատոնը և գիտահետազոտական կոնֆերանս, որոնք խոշոր իրադարձություն էին երկրի գեղարվեստական կյանքում: ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններից Երևան ժամանեցին շեքսպիրագիտական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներ: Հայկական իրականության մեջ Շեքսպիրի ժողովրդականության լավագույն ապացույցն էր Հայաստանի հինգ թատրոնների մասնակցությունը փառատոնին: Շեքսպիրը հնչեց ոչ միայն ռուսերեն, այլև հայերեն, բեմադրվեց նաև օպերայի թատրոնում: Գիտաժողովը բարձր գնահատեց Երևանի Գաբրիել Սունդուկյանի անվան թատրոնի «Օթելլո» և «Համլետ», Լենինականի

թատրոնի՝ «Տասներկուերորդ գիշեր», Երևանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնի՝ «Ամառային գիշերվա երազ» ներկայացումները, հայ դերասանների և բեմադրիչների վարպետությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հիմնականում բեմադրվեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ խորհրդային մարդկանց հերոսական պայքարը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը վեր հանող գործեր: Պատերազմական թեմային էին նվիրված Նաիրի Ջարյանի «Վրեժ», Ալեքսանդր Արաքսմանյանի «Հրաբխի վրա», Գեղամ Սարյանի «Ամտառի խորքում», Արմեն Գուլակյանի «Ցասում», Գրիգոր Յաղջյանի «Զոյա», Աշոտ Շալբոնի «Թիկունքում», Կոստանդին Սիմոնովի «Ռուս մարդիկ», Լ.Լեոնովի «Արշավանք», Ալեքսանդր Կորնեյչուկի «Ռազմաճակատ» և այլ պիեսներ: Հայ բեմում պատերազմի տարիներին մեծ հաջողությամբ բեմադրվում էին Մուրացյանի «Ռուզան» և «Գևորգ Մարգարետունի», Րաֆֆու «Սամվել», Դերենիկ Դեմիրճյանի «Երկիր հայրենի» և «Դրաստամատ» երկերը, որոնք նվիրված էին հայ ժողովրդի հերոսական պատմական անցյալին:

Պատերազմի պայմաններում, երբ օրվա հիմնական նշանաբանն էր «Ամեն ինչ ռազմաճակատի, ամեն ինչ հաղթանակի համար», հիրավի հայրենասիրական շնորհակալ աշխատանք կատարեցին հայկական կինոյի աշխատողները: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ցուցումով, նրանք պատերազմի առաջին շրջանում զգալի աշխատանք կատարեցին վավերագրական կինոֆիլմեր ստեղծելու ուղղությամբ: Կինոօպերատորների և կինոռեժիսորների հատուկ խմբեր մեկնեցին ռազմաճակատ: Նրանք եղան Կերչում, Թամանում, Սևաստոպոլում, Մերձբալթիկայում, Լեհաստանում, Օդերի ափին, Բեռլինում, վավերագրական ֆիլմեր նկարեցին հայկական 390-րդ և 89-րդ հրաձգային դիվիզիաների, բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանի, Լեգենդար օդաչու, ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի մարտական ուղիների, հանրապետության թիկունքի աշխատողների հերոսական առօրյայի վերաբերյալ և այլն: 1943 – 1944թթ. Հայկինոն նկարահանեց «Դավիթ Բեկ» գեղարվեստական լիամետրաժ կինոնկարը՝ Համո Բեկ-Նազարյանի բեմադրությամբ:

Շնորհիվ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և կառավարության հոգատարության, պատերազմի տարիներին զարգացավ նաև

հայ երաժշտական արվեստը: Պատերազմի տարիներին փայլուն հաջողություններով նշանավորվեց Երևանի Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի թատրոնի գործունեությունը՝ ակամավոր դիրիժոր Միքայել Թավրիզյանի ղեկավարությամբ: Արամ Խաչատրյանի վկայությամբ, այդ հաջողությունների գործում իր արժանի ավանդն ուներ Գրիգոր Հարությունյանը: Նրա առաջարկությամբ էր, որ կազմակերպվեց Հայկական ԽՍՀ պետական հիմնի ստեղծման մրցանակաբաշխությունը: Առաջին մրցանակը շահեց Արամ Խաչատրյանը (խոսք՝ Սարմենի): Նրա երաժշտությամբ Հայկական ԽՍՀ պետական հիմնը առաջին անգամ հանդիսավոր կերպով հնչեց 1944թ. օգոստոսի 12-ին¹¹¹:

Պատերազմի տարիներին զգալի հաջողությունների հասան հայ նկարիչները: Այդ ժամը տարիներին Մարտիրոս Սարյանի, մեծանուն վարպետի նշանակալից գործերն են «Ինքնանկարը», ծովակալ Հովհաննես Իսակովի, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու դիմանկարները, «Պայծառ ծաղիկներ», «Նվեր ռազմաճակատից վերադարձողներին» մեծածավալ նատյուրմորտները և այլն: Մեծարժեք գործեր ստեղծեց Դիմիտրի Նալբանդյանը: Նրա «Գնդապետ Զաքիյանի վերջին հրամանը» մեծակտավ պատկերը, «Նամակ ռազմաճակատից», «Նվեր ռազմաճակատին» ժանրային բնույթի պատկերումները այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գեղարվեստական արժանիքները: Պատերազմի տարիներին Դիմիտրի Նալբանդյանի ղեկավարությամբ Երևանում գործում էր երիտասարդ նկարիչների մի խումբ, որը «ՏԱՍՍ-ի պատուհանի» օրինակով, Խորհրդային ինֆորմբյուրոյի հաղորդագրությունների և ՏԱՍՍ-ի նյութերի հիման վրա ստեղծեց հակաֆաշիստական ծաղրանկարներ ու պլակատներ:

Հայտնի է, որ Գրիգորի Արտեմիչը անձամբ հովանավորել է Դիմիտրի Նալբանդյանին, 1943 թվականին նրան Թբիլիսիից հրավիրել Երևան և ստեղծագործելու բարենպաստ պայմաններ ստեղծել: Պատերազմի տարիներին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի անձնական աջակցությունն էին վայելում Գաբրիել Գյուրջյանը, Հակոբ Կոջոյանը, Էդուարդ Իսաբեկյանը, Մարիամ Ասլամազյանը, քանդակագործներ Արա Սարգսյանը, Սուրեն

¹¹¹ «Սովետական Հայաստան», 13 օգոստոսի 1944:

Ստեփանյանը, Այծեմնիկ Ուրարտուն, Նիկողոս Նիկողոսյանը և ուրիշներ:

Չնայած պատերազմի տարիներին թուլացավ ճարտարապետության բուռն զարգացումը ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում, այնուամենայնիվ պատերազմի առաջին շրջանում հանրապետության ճարտարապետները զգալի աշխատանք կատարեցին ռազմապաշտպանական շինարարության, ինչպես նաև աղբյուր-հուշարձանների կառուցման բնագավառում: Պատերազմի տարիներին մայրաքաղաքի կառուցապատման աշխատանքները հմտորեն ղեկավարելու համար Երևանի գլխավոր ճարտարապետ Մարկ Վլադիմիրի Գրիգորյանը Գրիգորի Արտեմիչի միջնորդությամբ պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով¹¹²:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Գրիգոր Հարությունյանի տեսադաշտում էր գտնվում նաև Հայաստանի առողջապահության բնագավառը: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը պատերազմի տարիներին բազմաթիվ որոշումներ ընդունեց հանրապետությունում գործող առողջապահական հիմնարկների աշխատանքի, բժիշկների և բուժաշխատողների սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավման ուղղությամբ: Գործող 94 հիվանդանոցներում և 50 հոսպիտալներում բուժվեցին ավելի քան 120 հազար վիրավոր զինվորներ ու սպաներ, որոնց զգալի մասը կրկին համալրեց գործող բանակի շարքերը, իսկ մյուս մասը աշխատանքի անցավ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառներում, ժողովրդական կրթության, գիտության, մշակույթի հիմնարկներում:

*

* *

Այսպիսով, ամփոփելով Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանի մասին մեր ուսումնասիրությունը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ, չնայած պատերազմի հետևանքով առաջացած օբյեկտիվ դժվարություններին, նա կարողացավ հմտորեն կազմակերպել և

¹¹² "Правда", 25 ноября 1945.

ղեկավարել ռազմամոբիլիզացիոն և ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի ռազմական ռելսերի վրա արագորեն փոխադրելու ամենաառաջնահերթ և կարևոր աշխատանքները: Գ.Ա.Յարությունյանի ղեկավարությամբ Յայաստանի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության արտադրանքի մակարդակը պատերազմի ամենածանր տարիներին անգամ, ոչ միայն չնվազեց, այլ, ընդհակառակը, աճեց: Պատերազմի տարիներին շարունակվում էր խոշոր գործարանների ու ֆաբրիկաների կառուցումը, չէին դադարում քաղաքների բարեկարգման աշխատանքները: Պատերազմի ծանր տարիներին Յարությունյանը մշտական ուշադրություն է նվիրել հանրապետության գիտության, կրթության, գրականության, արվեստի, առողջապահության բնագավառների զարգացմանը:

Գ.Ա.Յարությունյանը որպես ՅԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Ռազմական խորհրդի անդամ, անմիջականորեն մասնակցել է Կովկասի պաշտպանության գործին և իր արժանի ավանդը ներդրել գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ տարած հաղթանակում, արժանացել «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալի: Յայրենական մեծ պատերազմի տարիներին՝ հանրապետության արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության, մշակույթի, արվեստի, կրթության, առողջապահության բնագավառների աշխատանքները հմտորեն կազմակերպելու, ղեկավարելու և այդ ասպարեզում իր արժանի ավանդը ներդնելու համար ՅԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Արտեմի Յարությունյանը պարգևատրվեց նաև Լենինի երկու (1944թ., 1945թ.) և Յայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշաններով:

**ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

ա) ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԲՈՆԱԳՐԱՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհը բաժանվեց երկու հակադիր քաղաքական բևեռների, որոնցում հայտնվեցին հակահիտլերյան կոալիցիայի երկրները: Նրանցից մեկում խորհրդային Միությունն էր և այն երկրները, որոնք պատերազմից հետո ստացան «ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրներ» անունը, մյուսը ներկայացնում էին ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և մյուս երկրները:

Այդ հակասությունների բովում նորից հայտնվեց Հայկական հարցը, որ ներկայացավ որպես հայկական տարածքների խնդիր:

1945թ. սկզբներին արդեն պարզ էր հակահիտլերյան դաշինքի մոտալուտ հաղթանակը, և ճիշտ օգտագործելով պահը, խորհրդային Միությունը մարտի 19-ին Թուրքիային տեղեկացրեց 1925թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության մասին պայմանագրի ժամկետը լրանալու կապակցությամբ դրա դեմոնստացիայի մասին:

Այդ պայմաններում ձևավորվեց նաև խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հիմնական դիրքորոշումը խնդրի առարկա հարցում: Դրա էությունը հետևյալն էր.

1. Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիան ակտիվորեն օժանդակում էր Գերմանիային և նույնիսկ պատրաստվում էր պատերազմի մեջ մտնել նրա կողմից, բարձրացնել Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքների՝ խորհրդային Հայաստանին վերադարձման հարցը:

2. Կազմակերպել աշխարհով մեկ սփռված հայերի հայրենադարձությունը պատմական հայրենիք:

3. 1921թ. անարդարացիորեն Խորհրդային Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքների միացումը Խորհրդային Հայաստանին:

Ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացման հարցերի լուծման հետ միաժամանակ այս խնդիրների առաջ քաշմանը ձեռնամուխ եղավ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանը, որի հեղինակությունը պատերազմի տարիներին մեծապես աճել էր:

1945թ. ապրիլի սկզբներին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղարը արդեն մի քանի գրություններ է ուղարկում Մոսկվա՝ Ստալինին, սփյուռքահայության շրջանում աշխատանքներ սկսելու, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի՝ 1944թ. փետրվարի 1-ի որոշման համաձայն Խորհրդային Հայաստանի և Իրանի, Սիրիայի ու Լիբանանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու, ԱՄՆ-ի, Եգիպտոսի ու Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանատներում հայկական գաղութների գծով խորհրդականի պաշտոն ստեղծելու, գաղութների կյանքը ուսումնասիրելու համար Հայաստանի ժողովուրդի ներկայացուցիչներին Իրան, Սիրիա, Լիբանան, Ռումինիա և Բուլղարիա գործուղելու, սփյուռքահայությանը Խորհրդային Հայաստանի նվաճումներին ծանոթացնելու համար «Սովետական Հայաստան» ամսուկով ամսագիր հրատարակելու մասին¹:

Մայիսի 15-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ, Ստալինին ուղարկվում է նոր գրություն՝ լայնամասշտաբ հայրենադարձություն կազմակերպելու խնդրանքով: Հուլիսի 6-ին Հարությունովը Ստալինին տեղյակ է պահում Թուրքիայի հետ պայմանագրի դեմոնստրացիայից հետո հանրապետության բնակչության, մասնավորապես մտավորականության շրջանում տիրող տրամադրության մասին: Մասնավորապես նշում է, որ բնակչության շրջանում «Խոսակցությունները Թուրքիայի կողմից բռնագրավված տարածքների վերադարձի մասին ամենուր ներշնչված են վստահությամբ, որ Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակից հետո Խորհրդային կառավարությունը հանդես կգա հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությամբ»: Այնուհետև դիվանագիտորեն շարունակում է, որ «Հատկապես աշխույժ խոսակցություն է ընթանում մտավորականության շրջանում, որոնք սկսել են բացահայտ արտա-

¹ Տե՛ս սույն գրքում, էջ 160-162:

հայտվել այն մասին, որ ուկրաինական, բելոռուսական և այլ ժողովուրդների միավորումից հետո խորհրդային կառավարությունը մեծ տերությունների երեք ղեկավարների հանդիպման ժամանակ կոնի Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիային անցած տարածքների խորհրդային Հայաստանի հետ միավորման հարցը»²:

Ինչպես հայտնի է, խորհրդային կառավարությունը մեծ տերությունների՝ Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում արժարժեց հայկական տարածքների հարցը, սակայն հանդիպեց Անգլիայի և ԱՄՆ-ի դիմադրությանը³:

Սակայն հայկական տարածքների պահանջը շարունակում էր մնալ խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության և սփյուռքահայության ուշադրության կենտրոնում:

1945թ. նոյեմբերի 25-ին «Պրավդայում» հրապարակվում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանի «խորհրդային Հայաստանի 25 տարին» հոդվածը, որտեղ վերստին նշվում է, որ 1920թ., օգտվելով Հայաստանի անօգնական դրությունից, թուրքական զորքերը զավթեցին Հայաստանի տարածքի զգալի մասը՝ Կարս, Արդահան, Սարիղամիշ և Կաղզվան քաղաքներով:

1946թ. խորհրդային Սիւրբունը թևակոխում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների նախապատրաստական եռուն շրջան: Մեկը մյուսի հետևից ընտրողների առջև ելույթ էին ունենում ԽՍՀՄ-ի և նրա մաս կազմող հանրապետությունների ղեկավարները:

1946թ. փետրվարի 1-ին կայացավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորության թեկնածու, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ.Հարությունյանի հանդիպումը ընտրողների ներկայացուցիչների հետ: Հանդես գալով ընտրողների առաջ Գ.Հարությունյանը հիմնականում խոսեց «Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերի» հարցի մասին: Հանգամանորեն ներկայացնելով հայկական մարզերի՝ Թուր-

² ՀՀ ՀԲԿ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 40 – 41:

³ Տե՛ս դաշնակից երեք տերությունների՝ ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների ելույթը Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում 1945թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2, Երևան, 1989թ., էջ 44, 168, 284, 591:

քիային բռնակցման պատճառները, Կենտկոմի քարտուղարը նշեց նրանց Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու արդարացիության մասին, հայտարարեց, որ «մենք հաստատականորեն կգտնենք մեր առաջադրած հարցի դրական լուծումը»:

Այնուհետև, հայտնելով, որ հայկական մարզերը վերադարձնելու հարցը դրված է ամբողջ հայ ժողովրդի կողմից, նա շարունակեց, որ «այդ պահանջները պաշտպանվում են Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից, որ գտնում է, որ Թուրքիայի կողմից հայկական հողերը նրանց իսկական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելը արդարացի է, և որ այդ հարցը խիստ կենսական նշանակություն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար»⁴:

Հայկոմկուսի ղեկավարը իր ելույթը ավարտեց «Մենք կհասնենք մեր օրինական պահանջների բավարարմանը» խոսքերով:

Մայր հայրենիքում Հայկական հարցի արդարացի լուծման հարցադրումները գտնում էին սփյուռքահայության բոլոր պաշտպանությունը: Նրանք հանդես էին գալիս թե՛ Թուրքիային բռնակցված հայկական հողերը սեփական տիրոջը վերադարձնելու, և թե՛ հայրենադարձության օգտին: Սակայն Թուրքիան այս անգամ արդեն գտնում էր ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի աջակցությունը, որոնք հայերի արդարացի պահանջը դիտում էին որպես «կոմունիզմի ծավալում»:

բ) ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԸ

Թուրքիային բռնակցված հայկական հողերը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը չլուծվեց: Շուտով սկսվելու էր ներգաղթը, հայրենադարձներին անհրաժեշտ էր տեղավորել, իսկ Խորհրդային Հայաստանի հնարավորությունները սակավ էին: Գ.Հարությունյանը դիմում է Ստալինին՝ Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միավորելու համար: Ադրբեջանի կազմում գտնվող այդ երկրամասերի հնարավորությունները չէին օգտագործվում, հայ բնակչությունը օրեցօր պակասում էր, իսկ

⁴ Տե՛ս սույն գրքում, էջ 175:

Հայաստանին միավորելու դեպքում դրանք կդառնային ծաղկուն այգեստաններ, ինչպես Արարատյան դաշտավայրը:

Ղարաբաղի վերաբերյալ Ստալինին գրած նամակը հայտնի է: Այն գետեղված է նաև սույն գրքում: Նախիջևանի պահանջի մասին փաստաթուղթ հայտնի չէ, սակայն այդ մասին վկայում է Անտոն Քոչինյանը. «Գրիգոր Հարությունյանն իրոք վատ գիտեր մայրենի լեզուն, իհարկե, դա նրա մեղքը չէր, այլ դժբախտությունը: Բայց նա հայրենասեր էր: Այդ է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ Ստալինի կենդանության, Բաղիրովի առկայության պայմաններում, 1945թ. նա համարձակորեն Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը բարձրացրեց»⁵:

Այդ հարցը արծարծվել է նաև ՀԿԿ 1953թ. նոյեմբերյան պլենումում, երբ Գ.Հարությունյանին ազատում էին քարտուղարի պաշտոնից: Գյուղատնտեսության նախարար Ս.Ղազարյանը դիմելով Հարությունյանին, ասում է. «Դուք մի անգամ հայտարարեցիք, որ խոսել եք ընկ. Ստալինի հետ, և նա Ձեզ խորհուրդ է տվել դնել Նախիջևանի և Ղարաբաղի վերաբերյալ հարց, և որ Դուք դիմել եք նրան: Դուք այն ժամանակ ասացիք, որ այդ նամակը ընկ. Ստալինին ուղարկել եք»⁶:

Ահա թե ինչ է վկայում Կենտկոմի այդ ժամանակվա քարտուղար Ջավեն Գրիգորյանը. «Գրիգոր Հարությունյանը բոլոր կռվանների ապացուցումով, ընդհուպ Ղարաբաղի ժողովրդի ցանկությունը, ներկայացրեց հարցը Ստալինին: «Ստալինը ինձ ուշադիր լսեց, ասելով, թե ձեր պահանջը կարելի է քննության առարկա դարձնել, բայց պայմանով, որ միութենական կառավարություն մտնենք Բաղիրովի հետ»: Սա իհարկե, արդեն մերժում էր, և Հարությունյանը դա իսկույն հասկացել էր: Կրեմլը Բաղիրովին տեղեկացրեց Հարությունյանի «արարքի» մասին, միաժամանակ հուշելով նրան պատասխան հակաառաջարկը: Եվ իսկապես, այդ իրադարձությունից քիչ անց Գր.Հարությունյանը Թիֆլիսում հանդիպում է Բաղիրովին: Վերջինս նրան անակնկալ էր մատուցել, ասելով. «Ես Հայաստանից կտանեմ 120 հազար

⁵ «Գարուն», 1990, № 7, էջ 53:

⁶ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 11, ք. 59 – 60:

ադրբեջանցի, իսկ դուք ընդունեք ձեր 100 հազար հայերին»⁷։
Գրիգոր Չարությունյանին այլ ելք չէր մնում, քան համաձայնվել
այդ առաջարկին, և 1947թ. դեկտեմբերի 3-ին երկու քարտու-
ղարների ստորագրությամբ նամակ է ուղարկվում Ստալինին⁸։

1947թ. դեկտեմբերի 23-ին ԽՍՀՄ նախարարների խոր-
հուրդը կայացրեց թիվ 4083 հատուկ որոշումը՝ նամակում
բարձրացված խնդրի լուծման նպատակով, որը անվանվեց
«Հայկական ԽՍՀ-ից դեպի ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Քուռ-Արաքսի
ցածրավայր կոլտնտեսականների և այլ ադրբեջանական
բնակչության վերաբնակեցման մասին»։ Երեք ամիս անց
միութենական կառավարությունը ընդունում է մի նոր որոշում,
որը ավելի է կոնկրետացնում նախորդ որոշումը։

Ադրբեջանում այդ որոշումները ընդունվեցին որպես
չափազանց կարևոր փաստաթղթեր, որոնք նպատակ ունեին
լուծելու այդ հանրապետության առջև ծառացած շատ կարևոր
խնդիրներ։ Այդ է վկայում մասնավորապես Ադրբեջանի կոմկուսի
Կենտկոմի բյուրոյի 1948թ. ապրիլի 13-ի «Կոլտնտեսականների
ու այլ ադրբեջանական բնակչության Հայկական ԽՍՀ-ից
Ադրբեջանական ԽՍՀ վերաբնակվելու կապակցությամբ տարվող
զանգվածային բացատրական աշխատանքների մասին»
որոշումը⁹։

Հարկ է նշել, որ հայկական կողմը մեծ ուշադրություն էր
դարձնում ադրբեջանական բնակչության՝ Հայաստանից
մեկնման իրագործման կամավորության սկզբունքին։ Չորս տար-
վա ընթացքում, 1948-ից մինչև 1952թ. հունվարի 1-ը Հայաստա-
նից Ադրբեջան տեղափոխվեց 39370 մարդ։ Վերաբնակները
իրենց հետ տարան մեծ քանակությամբ ունեցվածք։ Սակայն
1950թ. սկսվեց վերաբնակների ինքնական վերադարձը Հայաս-
տան, սովորաբար, առանց որևէ պաշարի և ունեցվածքի։ 1952թ.
հունվարի 1-ի տվյալներով հետ էին վերադարձել 500 ընտանիք,
այսինքն ավելի քան 3000 մարդ։ Այդ պայմաններում Կենտկոմի
քարտուղարը 1952թ. միջնորդում է վերաբնակեցումը դադա-
րեցնելու մասին, որովհետև ադրբեջանցիները իրենց հետ

⁷ «Ազգ», 1998, 3 ապրիլի։

⁸ Տե՛ս սույն գրքում, էջ 172-173։

⁹ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 130, ք. 24 – 25։

տանում էին ողջ ունեցվածքը, իսկ այնտեղից վերադառնում դատարկաձեռն:

գ) ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Սփյուռքահայության զանգվածային ներգաղթի կազմակերպման ծրագիրը սերտորեն առնչվում էր Թուրքիայից հայկական տարածքների ազատագրման իրական թվացող հեռանկարի հետ: Այդ հարցը դրվեց և 1945թ. ապրիլին Սան-Ֆրանցիսկոյում բացված Միավորված ազգերի կոնֆերանսի առաջ՝ Ամերիկայի հայկական ազգային խորհրդի կողմից հանձնաժողովում: Պահանջվում էր «հայկական հողերի միացումը ազատ, անկախ Հայաստանի գոյություն ունեցող պետությանը և արտասահմանում ապրող ու Հայաստան մեկնելու ցանկություն ունեցող բոլոր հայերի վերադարձը այնտեղ»¹⁰: Արևմուտքը լռում էր, իսկ Մոսկվան դեռ չէր պատրաստվում պատասխանել Գ.Հարությունյանի բարձրացրած հարցերին: Իսկ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը առանց միութենական կառավարության որոշման ոչինչ չէր կարող ձեռնարկել: Մինչդեռ արտասահմանից ստացվում էին հազարավոր դիմումներ, մեկը մյուսից հուզական: Նոյեմբերի սկզբներին Հարությունյանը նոր նամակով դիմում է Ստալինին, հայտնում, որ «հայկական գաղթօջախներում թշնամաբար տրամադրված խմբերը տարածում են լուրեր սփյուռքահայության շրջանում այն մասին, որ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը չի պատասխանում այդ դիմումներին այն պատճառով, որ խորհրդային իշխանությունը բացասաբար է վերաբերվում հայերի վերադարձին հայրենիք»¹¹:

Դիվանագիտորեն գրված նամակը իր դերը կատարում է: ԽՍՀՄ կառավարությունը 1945թ. նոյեմբերի 21-ին ընդունում է սփյուռքահայության ներգաղթը խորհրդային Հայաստան իրականացնելու մասին որոշումը, որի նախագիծը ուղարկել էր Գ.Հարությունյանը, առանց որևիցե փոփոխության:

¹⁰ «Սովետական Հայաստան», 1945, 13 հունիսի:

¹¹ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 66:

1946թ. առաջին կեսը անցավ լարված նախապատրաստական աշխատանքների մեջ: Կենտկոմի քարտուղարը այդ ընթացքում երեք անգամ դիմում է Մոսկվա, գործնական հարցերում անհրաժեշտ օգնություն հայցելով: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1946 թ. փետրվարին կայացած պլենումը քննարկեց ներգաղթի հաջող իրագործելու համար անհրաժեշտ գործնական քայլերի ծրագիրը: Այդտեղ մատնանշվեց այն հանգամանքը, որ միայն Հայրենական պատերազմում ծեռք բերված հաղթանակը և Խորհրդային Հայաստանի 25 տարվա խոշոր նվաճումները հնարավոր դարձրին ներգաղթը¹²:

ԽՍՀՄ Ժողկոմխորիը 1946թ. փետրվարի 22-ին և հունիսի 21-ին ընդունեց սփյուռքահայության ներգաղթի հետ կապված գործնական միջոցառումների մասին որոշումներ, որոնց նախագծերը ևս գրված էին Գ.Հարությունյանի ձեռքով¹³:

1946թ. հուլիսին ներգաղթողների առաջին զննցքները ժամանում են Հայաստան: Կարճ ժամկետում, մինչև հոկտեմբերի կեսերը հայրենիք ժամանեցին մոտ 50 հազար հայեր՝ նախատեսված 30 – 35 հազարի փոխարեն: Եվ ծագեցին առաջին դժվարությունները: Հոկտեմբերի 8-ին Ստալինին գրած զեկուցագրում Գրիգոր Հարությունյանը ներկայացնում է պատկերը.

1. Բնակարանների պակասի պատճառով ժամանողներին հաճախ տեղավորում էին բնակության համար ոչ պիտանի շինություններում, որը առաջ էր բերում արդարացի դժգոհություն, իսկ բնակարանների կառուցումը դանդաղում էր, որովհետև պակասում էր փայտը:

2. Ժամանող բնակչության հիմնական զանգվածը արհեստավորներ էին, և երբ նրանց տեղավորում են գյուղական վայրերում, նրանք դժգոհում են և ցանկանում բնակվել քաղաքներում:

3. Իրանից, Սիրիայից և Լիբանանից ժամանածները վատ են հագնված և մոտակա ձմռանը նրանք պատրաստ չեն, իսկ խանութներում հագուստ չկա:

¹² Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 26, գ. 3:

¹³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 26, գ. 44, ք. 175 – 177, գ. 45, ք. 407 – 410:

4. Ժամանողները թեյ են խմում, իսկ խանութներում շաքար չկա:

Նամակի վերջում խնդրում է առաջնորդին Հայաստանին բաց թողնել հագուստ, կոշիկ և շաքար՝ հայրենադարձներին մատակարարելու համար¹⁴:

Նույն օրը նույնպիսի բովանդակությամբ նամակներ է առաքվում Ա.Միկոյանին, Լ.Բերիային և Ա.Ժդանովին, իսկ Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Վոզնեսենսկուն ներկայացվում են ճշտված տվյալներ՝ ինչից ինչքան է անհրաժեշտ¹⁵: Միաժամանակ պատրաստվում է առաջին հայրենադարձների ողջույնի ստվարածավալ նամակը՝ կարճ ժամանակում «հարազատ հայր և մեծ առաջնորդ» դարձած Ստալինին:

Մոտենում էր 1947 թվականը, միութենական կառավարություն է ներկայացվում հայրենադարձների հերթական խմբաքանակը ընդունելու մասին որոշման նախագիծ: Իսկ դժվարությունները և դժգոհությունները աճում էին: Կենտկոմի քարտուղարը հայրենադարձների շրջանում աշխատանքները ուժեղացնելու համար Կենտկոմում ստեղծում է հատուկ բաժին՝ հինգ աշխատողներից բաղկացած: Սակայն տնտեսական ծանր պայմանների պատճառով սկսվում են նկատվել արտագաղթի տրամադրություններ: Մեկ տարվա ընթացքում Թուրքիայի սահմանը անցավ 21 մարդ, 110-ը բռնվեց սահմանն անցնելու փորձ կատարելիս¹⁶: Եվ տնտեսական լծակների (սեփական տների կառուցում, դրամական օգնություն) հետ օգտագործվում են վարչական մեթոդներ, սահմանամերձ շրջաններում բնակեցված ներգաղթողներին սկսում են տեղափոխել հանրապետության այլ տարածքներ:

Սակայն Գրիգոր Հարությունյանը լավ էր հասկանում, որ վարչական մեթոդով ոչնչի հասնել հնարավոր չէ, ուստի նա մտածում է ներգաղթած որակյալ մասնագետներին օգտագործելու համար Հայաստանում հիմնել էլեկտրատեխնիկական և ռադիոարդյունաբերություն: Այդպիսի խնդրանքով նա դիմում է Ստալինին, որի արդյունքում Երևանում սկսվում է կառուցվել

¹⁴ ՀՀ ՀԶԿԾ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 100, թ. 71 – 74:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 91:

¹⁶ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 47, թ. 57:

լուսատեխնիկական գործարան: Հետզհետե պարզ է դառնում, որ հնարավոր չէ կատարել 1947թ. համար նախատեսված հայրենադարձության ծրագրերը: Նախատեսված 63 հազար մարդու փոխարեն հաջողվում է ընդունել ընդամենը 35 հազար հայրենադարձ: Ուստի պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ կառավարությունը 1947թ. դեկտեմբերի 10-ին որոշեց 1948թ. ընդունել ընդամենը 10 հազար հայրենադարձ¹⁷: Դժվարությունները հնարավոր չէր հաղթահարել նույնիսկ Ստալինի ստորագրությամբ ընդունած որոշումներից հետո:

Հատկանշական է Կենտկոմի քարտուղարին ուղղված «Հայրենադարձ հայերի քաղաքական-քարոյական վիճակի մասին» զեկուցագիրը՝ կազմված 1947թ. սեպտեմբերի 27-ին¹⁸:

Մի քանի մեջբերում այդ փաստաթղթից.

«Այդ թերությունները երևում են սկսած Բաթումի ընդունման կետից, որտեղ հաճախակի, քարավանի ժամանումից հետո, մարդիկ մի քանի օր մնում են շոգենավի մեջ: Օրինակ, նավը հայրենադարձներով Սիրիայից և Եգիպտոսից ժամանեց սեպտեմբերի 14-ին, սակայն նրանք նավում մնացին 8 – 12 օր: Բաթումից Հայաստան են ուղարկում ապրանքատար վագոններով, որտեղ չեն ստեղծվում ամենափոքր պայմաններ, ուղևորները երեխաների հետ մեկնում են երկու օր առանց ջրի և էլեկտրականության:

Գնացքները շարժվում են առանց որոշակի չվացուցակի, որի պատճառով ուղևորները չգիտեն, երբ և որտեղ ինչքան են կանգնելու:

Գնացքները կանգնում են դատարկ կայարաններում 5 – 6 ժամ, իսկ մեծ կայարաններում, որտեղ կարելի է ձեռք բերել սննդամթերք և այլն, գնացքները չեն կանգնում»:

Այդ թերությունները առիթ դարձան Ֆրանսիայից մի քանի հայրենադարձների հայտարարելու. «Ժամանեցինք մեծ դժվարություններով, առանց ջրի և լույսի, ուստի խնդրում ենք ստեղծել տարրական պայմաններ հաջորդ քարավանների համար»:

Դժվարությունները քիչ չէին և քարավանների Հայաստան հասնելուց հետո.

¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 27, գ. 53, թ. 786:

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 47, թ. 96 – 100:

«Հայրենադարձների շատ ընտանիքներ Երևանում, Լենինականում, շրջաններում, սովխոզներում ապրում են ծանր բնակարանային պայմաններում:

Հիմնական դժգոհությունների պատճառը հանդիսանում է այն, որ քաղաքաբնակներին ուղարկում են գյուղ, – ասում է քարավանի ղեկավար Դևեջյանը, – որտեղ նրանք հայտնվում են դժվար դրության մեջ, որովհետև աշխօրից առայժմ ոչինչ չեն ստանում, իսկ հաց և մթերք չեն կարող գնել, որովհետև չունեն փող»¹⁹:

Գրիգոր Հարությունյանը հասկացավ, թե ինչ դժվար կացության առաջ է կանգնել, և երբ միութենական կառավարությունը 1948թ. դադարեցրեց հայրենադարձությունը²⁰, նա ոչ մի անգամ այլևս չդիմեց կենտրոն. անհրաժեշտ էր հոգալ ժամանածների մասին: Սակայն խորհրդային երկրում ոչինչ կանխատեսելի չէր: Հեռու չէր այն օրը, երբ երազանքով հայրենիք վերադարձած շատ հայեր 1949թ. կբռնեին հեռավոր Ալթայի ճանապարհը:

Բայց կարևորը մնալունն էր: Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը 1946 – 1948թթ. ավելացավ 100 հազար մարդով: Հայրենադարձների ճնշող մասը ակտիվորեն ներգրավվեց Հայաստանի հասարակական, տնտեսական, մշակութային կյանքում, դարձավ մայր հայրենիքի իրավահավասար քաղաքացին: Այստեղ մեծ էր Գրիգոր Հարությունյանի վաստակը:

դ) 1949 ԹՎԱԿԱՆ. ԱՔՍՈՐ

1949թ. հունվարին ԽՍՀՄ պետական անվտանգության նախարարության հանձնարարությամբ Անդրկովկասի հանրապետություններում և Սև ծովի առափնյա շրջաններում սկսում են կազմվել նախկին դաշնակցականների և հայ լեզգեռնականների ու նրանց ընտանիքների ցուցակներ: Նախապատրաստվում էր հայ բնակչության մի հոծ զանգվածի մշտական արտաքսում երկրի հեռավոր շրջաններ:

Նախապատրաստական աշխատանքները իրականացվում էին խիստ գաղտնի պայմաններում: Պետանվտանգության շրջա-

¹⁹ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 27, գ. 47, ք.96 – 100:

²⁰ Տե՛ս սույն գրքում, էջ 9:

նային բաժանմունքների պետերի համար, որոնք նախապատրաստում էին նյութեր և կազմում տեղեկանքներ, անհայտ էր իրականացվող միջոցառման նպատակը: Նրանց չէր տրվել գրավոր ոչ մի հրահանգ, պետանվտանգության նախարարությունից տեղեկանքների կազմման մասին նրանց տրվել էին միայն բանավոր ցուցումներ²¹:

1949թ. մայիսի 28-ին ԽՍՀՄ պետական անվտանգության նախարարությունը ընդունել է հրահանգ, իսկ հաջորդ օրը՝ ԽՍՀՄ նախարարությունների խորհուրդը Ստալինի ստորագրությամբ թիվ 2214 – 856 խիստ գաղտնի որոշումը՝ «Վրացական, Հայկական և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից, ինչպես նաև Սև ծովի առափնյա տարածքներից արտաքսվածների տեղափոխության, վերաբնակեցման և աշխատանքի տեղավորման ապահովման մասին»²²:

Ինչպես հայտնի է դառնում այդ փաստաթղթերից, պետական անվտանգության մարմինների կողմից անց էր կացվում վերոհիշյալ տարածքներում բնակվող «դաշնակցականների, թուրքահպատակների քաղաքացիների, քաղաքացիություն չունեցող թուրքերի, խորհրդային քաղաքացիություն ընդունած նախկին թուրքական քաղաքացիների, հունահպատակների, քաղաքացիություն չունեցող նախկին հունահպատակների և խորհրդային քաղաքացիություն ընդունած նախկին հունահպատակների» արտաքսում: Որպես վերաբնակեցման վայր «դաշնակցականների», այսինքն հայերի համար, նախատեսված էր Ալթայի երկրամասը, թուրքերի համար՝ Տոմսկի մարզը, իսկ հույների՝ Ղազախական ԽՍՀ Հարավղազախստանյան և Ջամբուլի մարզերը:

Այդ որոշումը և արտաքսումը իրականացնելու համար Երևան են ժամանում պետական անվտանգության նախարարության բարձրաստիճան ղեկավարները Բոգդան (Բախշի) Քոբուլովի գլխավորությամբ:

Հունիսի 11-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմում խիստ գաղտնի պայմաններում տեղի է ունեցել խորհրդակցություն, որին մասնակցել են քաղկոմ-շրջկոմների առաջին քարտուղարներ, ՀԿ(Բ)Կ

²¹ ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 39, գ. 65, թ. 35:

²² Ռուսաստանի Ղաշնության նախագահի արխիվ:

Կենտկոմի և հանրապետության պետական անվտանգության նախարարության պատասխանատու աշխատողներ, Մոսկվայից ժամանածներ: Արձանագրություն չի կազմվել: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարը հաղորդել է հանրապետությունում բնակվող «անբարեհույս տարրերին» Ալթայի երկրամաս արտաքսելու մասին խորհրդային կառավարության որոշման մասին: Կազմված ցուցակների մասին հայտնել է պետական անվտանգության նախարար Ս.Կորիսնազյանը: Նա նշել է նաև «օպերացիայի» սկսման և ավարտման ժամկետները, տրանսպորտի շարժման երթուղիները: Հունիսի 13-ին ուշ երեկոյան նման խորհրդակցություններ տեղի ունեցան Հայաստանի բոլոր քաղաքներում և շրջկենտրոններում, որոնց մասնակցում էին նաև արտաքսման իրականացման համար ընտրված կուսակցական և խորհրդային աշխատողներ: Պետանվտանգության բաժանմունքների աշխատողները կցված ակտիվի հետ արտաքսման «օպերացիան» պետք է իրականացնեին հունիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը:

ՀՀ ներքին գործերի նախարարության արխիվում պահպանվում է արտաքսման ենթակա 2935 մարդու գործ. (ընտանիքի անդամներով 13272 հոգի)²³: Սակայն արտաքսման ընթացքում պարզվեց, որ որոշ մարդկանց զավակներ մասնակցել էին Հայրենական մեծ պատերազմին²⁴ և ունեին կառավարական պարգևներ, իսկ այդպիսիները ենթակա չէին արտաքսման, նրանք հանվեցին ցուցակներից: 1956թ. կազմված մի փաստաթղթում արտաքսվածների թվաքանակը նշվում է 2754 ընտանիք՝ 12316 անդամներով²⁵:

Ինչպիսի՞ն էր Գրիգոր Հարությունյանի վերաբերմունքը այդ եղեռնագործության նկատմամբ: Նրա հետագա գործունեությունից, այդ թվում և 1949 թվականի, կարելի է եզրակացնել՝ խիստ բացասական: Եղեռնագործությունից անմիջապես հետո, նա պետանվտանգության նախարարությանը հանձնարարում է ստուգել Կենտկոմի հասցեով արտաքսվածներից և նրանց

²³ Ա.Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում, 1999, էջ 231:

²⁴ ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 105, թ. 231:

²⁵ Նույն տեղում, ց. 36, գ. 52, թ. 43:

հարազատներից ստացվող դիմումները, յուրաքանչյուր դիմումի վերաբերյալ պահանջում է տեղեկանք, և ինչպես երևում է փաստաթղթերից, մի շարք ընտանիքներ հետ են վերադարձել²⁶:

1953թ. հունիսի 6-ին, Ստալինի մահից հետո, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն ընդունում է խիստ գաղտնի որոշում, որը ստորև բերվում է ամբողջությամբ.

«ԽՍՀՄ Պետական անվտանգության նախարարության 1949թ. մայիսի 28-ի հրահանգի համաձայն Հայկական ԽՍՀ-ի տարածքից Ալթայի երկրամաս արտաքսված անձանց դիմումների մասին.

1. ԽՍՀՄ ՊԱՆ 1949թ. մայիսի 28-ի հրահանգի իրականացման ժամանակ թույլ տված սխալների առկայության պատճառով անհրաժեշտ համարել կատարել այն անձանց գործերի ստուգում, որոնք 1949 թվականին Հայկական ԽՍՀ-ի տարածքից արտաքսվել են Ալթայի երկրամաս:

2. Հանձնարարել Հայկական ԽՍՀ ներքին գործերի նախարար ընկ. Մարտիրոսովին հարց բարձրացնել ԽՍՀՄ ՆԳՆ առջև՝ Հայկական ԽՍՀ-ից արտաքսված անձանց գործերի վերադարձման վերաբերյալ, տեղում ստուգելու համար:

ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գր. Հարութինով

1-ին օր. ԽՍԿԿ Կենտկոմ»²⁷:

Նկատենք, որ ՀԿԿ Կենտկոմի որոշումը ընդունվել է հունիսի 6-ի, Բերիան ձերբակալվել է հունիսի 26-ին: Մեկ ուշագրավ փաստ ևս. երբ Կենտկոմի պլենումում, 1953թ. նոյեմբերին Հարությունովին ազատում էին աշխատանքից, Վրաստանից Հայաստան աշխատանքի տեղափոխված Ս.Իշխանովին հարցնում են, ճիշտ է, որ հայերին Վրաստանից արտաքսել են Ալթայի երկրամաս, վերջինիս պատասխանից հետո, որ Վրաստանից արտաքսել են նախկին դաշնակների և օտարահպատակ հայերի, Գրիգոր Հարությունյանը տեղից բացականչում է. «Այնտեղից ոչ թե դաշնակներ, այլ հայեր են արտաքսվել»²⁸:

²⁶ Նույն տեղում, ց. 29, գ. 89, թթ. 167 – 170:

²⁷ Нами Микоян, С любовью и печалью, Москва, 1998, с. 75.

²⁸ ՀՀ ՀԲԿ ՎՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, թ. 49:

Ե) ԱԳՐՈՔԱՂԱՔՆԵՐ

1946թ. անբերրիության պատճառով խորհրդային կառավարությունը որոշեց գյուղացիությանը նորից «իր բուռը հավաքել», որոնց նկատմամբ հսկողությունը պատերազմի տարիներին որոշակի չափով թուլացել էր: Միաժամանակ 1946թ. սեպտեմբերի 19-ին Ա.Անդրեևի գլխավորությամբ ստեղծված կոլտնտեսությունների գծով հանձնաժողովը հանձնարարություն ստացավ «բոլոր միջոցները ձեռնարկել կոլտնտեսային արտելի կանոնադրության խախտումները վերացնելու» համար: Միայն 1946թ. 4,7 միլիոն հեկտար հող, որը «անօրինականորեն յուրացվել էր կոլտնտեսականների կողմից», վերադարձվեց կոլտնտեսային ֆոնդ:

Հայաստանում նույնպես այդ ուղղությամբ կատարվեց «մեծ աշխատանք», ինչպես նշում է Գրիգոր Հարությունյանը Հայկոմկուսի XIV համագումարում, 1948 թվականին, կոլտնտեսություններին վերադարձվեցին ապօրինի կերպով նրանցից վերցված 5528 հեկտար հող, ինչպես նաև անասուններ, հացահատիկ և այլ մթերքներ²⁹:

1948թ. հունիսի 2-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը ընդունեց «Գյուղատնտեսության մեջ չարամտորեն աշխատանքից խուսափող և հակահասարակական, պարագիտային կյանք վարող մարդկանց հեռավոր շրջաններ աքսորելու մասին» հրամանագիրը: Հրամանագրի կատարման նախապատրաստական և հետագա իրականացման միջոցառումների մասին հարցերը քննարկվեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյում 1948թ. հունիսի 10-ին և 21-ին:

Հայաստանի գյուղերում գումարված կոլտնտեսականների ժողովներում «խանդավառությամբ» ընդունվում էին որոշումներ կոլտնտեսություններից կոլտնտեսականներին հեռացնելու և գյուղից արտաքսելու մասին:

²⁹ Գր.Հարությունյան, Հաշվետու զեկուցում ՀԿ(Բ)Կ XIV համագումարում ՀԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի աշխատանքի մասին, Երևան, 1948, էջ 59:

Ներքին գործերի նախարարության անփոփազրերից երևում է, որ երկրի հեռավոր շրջաններ Հայաստանից արտաքսվել է ավելի քան 1000 մարդ, նրանց մեծ մասը գյուղական արհեստավորությունն էր (դերձակներ, որմնադիրներ, պայտարներ, հյուսներ, դարբիններ), որոնք գյուղից գյուղ էին մեկնում, ուր իրենց կարիքը կար³⁰։ Նրանք դիտվում էին որպես պորտաբույծներ։

Կոլտնտեսությունների տնտեսական և ֆինանսական վիճակի բարելավումը պահանջում էր բարեփոխումների կիրառում։ 1950 – 1951թթ. անցկացվեցին մի շարք բանավեճեր գյուղատնտեսական նոր քաղաքականության շուրջ։ Ագրարային քաղաքականություն իրականացնող Անդրեևին փոխարինեց Ն.Խրուշչովը։

Ն.Խրուշչովի նախաձեռնած բանավեճերին մասնակցեց և Գրիգոր Հարությունյանը, որը նրա համար ունեցավ ճակատագրական նշանակություն։

1950թ. մարտի 8-ին Խրուշչովը «Պրավդայում» հրապարակեց կոլեկտիվ տնտեսությունների խոշորացման ծրագիրը, որը ուներ նույն նպատակը, ինչ որ ներկոլտնտեսային արտադրական կառուցվածքի վերակառուցումը՝ ուժեղացնել տնտեսական և քաղաքական հսկողությունը գյուղում։

Սրան հետևած 1950թ. մայիսի 30-ի որոշումը կոլտնտեսությունների խոշորացման միջոցառումների մասին իրագործվեց շատ արագ։ Կոլտնտեսությունների թիվը Հայաստանում 1948 թվականին եղած 1043-ից 1950թ. վերջին իջավ 666-ի։ Այդ բարեփոխումների հեղինակ Խրուշչովը որոշել էր ավարտել իր սկսած գործը՝ արմատապես փոխելով գյուղացիական կյանքի կենսաձևը։ 1951թ. մարտի 4-ին «Պրավդան» հրապարակեց «ագրոքաղաքների» ստեղծման ծրագիր, որով Խրուշչովը հանդես էր եկել ճառով հունվարին։ Ագրոքաղաքը իսկական քաղաք էր լինելու, ուր գյուղացին բազմահարկ շենքերում պետք է վարեր քաղաքային կյանք։ Դրանով վերջ կդրվեր գյուղացիությանը որպես այդպիսին և վերջապես կլուծվեր քաղաքի և գյուղի միջև եղած տարբերությունը։ Հաջորդ օրը «Պրավդան»

³⁰ ՀՀ ՀԹԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 77, թ. 10:

հանդես եկավ ճշտումով. խոսքը գնում է ոչ թե ծրագրի, այլ բանավեճ սկսելու մասին:

Գրիգոր Հարությունյանը լավ հասկացավ, թե ինչ կլիներ Հայաստանը առանց գյուղերի: Եվ նա վճռականորեն հանդես եկավ այդ ծրագրի դեմ: 1951թ. մարտի 20-ին բացված ՀԿԿ XV համագումարում նա հատուկ արտահայտեց իր միտքը: Մասնավորապես նա ասաց.

«Ամենից առաջ ագրոքաղաքների, այդ հիբրիդների մասին: Առաջարկում են ագրոքաղաքներ կառուցել, բայց չեն բացատրում, թե ինչ տարբերություն պետք է լինի գյուղի ու ագրոքաղաքի կամ ագրոքաղաքի ու քաղաքի միջև:

Ինձ թվում է, որ այդ առաջարկների մեջ կա ավելի շատ ֆանտաստիկա, քան թե տնտեսային գյուղի իրատեսական պահանջները:

Նույնը կարելի է ասել նաև այն մասին, թե իբր բնակավայրերի՝ գյուղի անունը այլևս չի բավարարում տնտեսություններին և հարկավոր է նոր անուն հորինել:

Մանր կոլխոզների բնակչությունը մեկ խոշորացված գյուղում վերաբնակեցնելու կողմնակիցների սխալը, ինչպես էլ նրանք անվանեն այդ խոշոր գյուղը՝ ագրոքաղաք թե կոլխոզային ավան, այն է, որ նրանք մանր կոլխոզները, իբրև արտադրական միավորներ, մեկ խոշոր կոլխոզային տնտեսության մեջ միավորելու պատմական անհրաժեշտությունը մեխանիկորեն նույնացնում են մանր գյուղերը մեկ խոշոր գյուղի մեջ միավորելու հարցի հետ:

Ես կանգ չեմ առնում անընդունելի այլ հարցերի վրա, ինչպես, օրինակ, գյուղերում երեք-չորս բնակարանից բաղկացած երկհարկ շենքերի կառուցումը կամ տնամերձ հողամասերի կրճատումը, գտնելով, որ այդ հարցերը բոլորի համար պարզ են, ըստ էության հակասում են գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությանը և չեն համապատասխանում հանրային կոլխոզային տնտեսության զարգացման շահերին»:

Ինչ իմանար Գր.Հարությունյանը, որ երկու տարի անց հենց Խրուշչովն էր փոխարինելու Ստալինին և իր ճակատագիրը վճռելու էր նա:

Սակայն արդարացիորեն պետք է արձանագրել, որ չնայած այդ բոլոր խտրումներին, Հայաստանում գյուղատնտեսու-

թյունը զարգանում էր արագ տեմպերով: Այդ նկատելի էր գյուղատնտեսության մեքենայացման, էլեկտրիֆիկացման, ջրաշինարարական աշխատանքների, ճահճակալած հողերի յուրացման և այլ բնագավառներում:

Բայց դրա հետ միաժամանակ 1950թ. ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայաստանը հացի սեփական արտադրությամբ ապահովելու մասին: Քանի որ ազատ հողատարածքներ չկային, ապա այն պետք է ապահովվեր խոտհարքների և ամառային արոտավայրերի հաշվին: Կատարելով վերևի ցուցումը, Հարությունյանը ՀԿ(բ)Կ XV համագումարում Հայաստանի գյուղատնտեսության գլխավոր խնդիրը համարում է «պայքար ցորենի համար»³¹:

Դրա իրականացումը, որը լեռնային Հայաստանի համար չէր կարող լինել հացով ապահովման գրավական, մեծ վնաս հասցրեց հանրապետությունում մշակվող գյուղատնտեսական կուլտուրաներին, որոնք դուրս եկան գյուղատնտեսական մթերքների տեսականուց (բրինձ, բամբակ):

գ) ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԿԿ Կենտկոմի 1953թ. նոյեմբերյան պլենումում Գրիգոր Հարությունյանին շատ բաներում մեղադրեցին, բացառությամբ մեկի՝ արդյունաբերության մասին ոչ մի խոսք չեղավ, նույնիսկ ելույթ ունեցողներից ՀԱՄԽ-ի նախագահ Կորյուն Ռուխիկյանը հայտարարեց, որ Հայաստանը 16 տարում հասել է խոշոր հաջողությունների արդյունաբերության բնագավառում և դա կապված է Կենտկոմի գործունեության հետ³²:

Եվ իրոք, եթե մինչև 1937թ. Հայաստանում չկար քիմիական, էլեկտրաշինական, մեքենաշինական արդյունաբերություն, ապա դրանց հայտնվելով ամբողջովին փոխվեց հանրապետության դեմքը, փոխվեց նաև Հայաստանի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ԽՍՀՄ ժողտնտեսության մեջ:

Հայրենական պատերազմից հետո մեծ նշանակություն տրվեց էլեկտրակայանների կառուցմանը: 1948թ. ավարտվեց

³¹ Գ. Հարությունյան, նշված աշխատությունը, էջ 33:

³² ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, թ. 54:

Քանաքեռի ՅԷԿ-ի վերջին ագրեգատի կառուցումը, Ձորահեկ-ի վերակառուցումը, շահագործման հանձնվեց Սևանի ջրամբարող կառույցը, որն ապահովեց Սևան-Հրազդան համակարգի կայանների արդյունավետ աշխատանքը: Հաջորդ տարի՝ Սևանի ստորգետնյա հիդրոկայանը, որով Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի արտադրանքն ավելացավ մոտ 30 տոկոսով: 1945թ. սկսվեց հանրապետության ամենախոշոր՝ Գյումուշի ՅԷԿ-ի շինարարության նախապատրաստումը, որի առաջին հերթի շինարարությունն ավարտվեց 1953թ. ապրիլին: Պահպանվել են Գ.Հարությունյանի մի շարք նամակներ անձամբ Ստալինին, այդ կայանների կառուցման ընթացքում ծագած խնդիրները լուծելու խնդրանքով, որոնց հիման վրա ընդունվում են կառավարության որոշումներ կառույցների նյութատեխնիկական ապահովման, մասնագետների տրամադրման և այլ հարցերով³³:

Վերակառուցվեց և հետագա զարգացում էր ապրում գունավոր մետաղագործությունը: Դրա արտադրանքը երկու տարում, 1948-ից մինչև 1950թ., ավելացավ 80 տոկոսով: Սեծ աշխատանք էր տարվում Քաջարանի մոլիբդենի կոմբինատի առաջին հերթի գործարկման համար:

1946 – 1950թթ. Հայաստանում կառուցվեցին Երևանի կաբելի, էլեկտրամեքենաշինական, ալյումինի, հիդրոտուրբինների, պոլիվինիլացետատ, ավտոմեքանորոգման, ճշգրիտ էլեկտրասարքավորումների և այլ խոշոր գործարաններ: Ընդլայնվեցին կաուչուկի, էլեկտրատեխնիկական գործարանները, սկսվեց էլեկտրալամպերի գործարանի կառուցումը: Նշված հինգ տարիների ընթացքում արդյունաբերության համախառն արտադրանքն աճեց 2,6 անգամ: Հայաստանի արդյունաբերությունը հետագա աննախադեպ աճ ապրեց մաև 1951 – 1953թթ., շահագործման հանձնվեցին Երևանի էլեկտրալամպերի, մուրբ բրոյա գործվածքների գործարանները, Քաջարանի և Դաստակերտի պղնձամոլիբդենային կոմբինատները ու այլ գործարաններ և դրա շնորհիվ էր, որ հնգամյակի խնդիրները կատարվեցին չորս տարուց մի փոքր ավելի ժամանակաշրջանում:

³³ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 27, ք. 64 – 65, 126 – 127:

Գրիգոր Հարությունյանը մեծ ավանդ ուներ այս ամենում, և պատահական չէ, որ 1950թ. նա պարզևատրվեց կառավարական բարձր պարգևով՝ Լենինի շքանշանով Հայաստանի արդյունաբերության բուռն զարգացումը ապահովելու համար:

Է) 10 ՏԱՐԻ ԱՆՑ

Պատերազմից անմիջապես հետո սկսվեց կամպանիա մտավորականության շրջանում պատերազմի տարիներին թուլացած գաղափարական հսկողությունը վերականգնելու համար: 1946թ. օգոստոսի 14-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը ընդունեց «պատմական» որոշում «Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին. վերջինս փակվեց:

Պատճառն այն էր, որ նրանք «հանդիսացել էին կուսակցությանը խորթ գաղափարների» ուղեկիցներ, տպագրելով բանաստեղծուհի Ա.Ախմատովայի և երգիծաբան Մ.Զոշչենկոյի ստեղծագործությունները: «Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշումը սեպտեմբերի 19 – 20-ին քննարկվեց Հայաստանի գրողների ընդհանուր ժողովում, ապա սեպտեմբերի 25-ին բացված համագումարում: Յոթ օր տևած համագումարը ընթացավ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման ոգով: Այն նշեց հայկական գրականության մեջ «վտանգավոր բուրժուա-ազգայնական ավանդույթների հանդես գալը, անցյալի ֆետիշացման, ազգայնական գաղափարներով պարփակման» փաստեր:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քննադատության սլաքը շուտով ուղղվեց փիլիսոփայության, երաժշտության, լեզվաբանության, կենսաբանության բնագավառներ: Կենտրոնի անդրադարձը զգացվեց և Հայաստանում: Հայկոմկուսի Կենտկոմը կրկնում էր Կենտրոնի որոշումները՝ մեղավորներ գտնելով և հանրապետությունում: Դրությունը որոշ չափով փոխվեց 1950թ. Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» հոդվածից հետո: 1950թ. ապրիլի 12-ի որոշումով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն սխալ համարեց Հ.Աճառյանին և Գ.Ղափանցյանին աշխատանքից հեռացնելը և վերականգնեց դասախոսական աշխատանքում: Ղափանցյանը նշանակվեց լեզվի ինստիտուտի տնօրեն,

«միասնական հոսանքի» մեջ մեղադրված Մարտիրոս Սարյանը ընտրվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1947թ. ամռանը Հայաստան գործուղած հատուկ հանձնաժողովի միջոցով ստուգեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի աշխատանքները ղեկավար կուսակցական աշխատողների ընտրության, առաջաշնան և օգտագործման ուղղությամբ: ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղարության 1947թ. օգոստոսի 27-ի նիստում զեկուցումով հանդես եկավ Գ.Հարությունյանը. նիստը ղեկավարում էր Ա.Ժդանովը³⁴: Կուսակցական կադրերի առաջաշնան հարցը Գ.Հարությունյանը իր զեկուցման մեջ բնորոշել է որպես կատարված աշխատանք – «առաջաշնան ռեզերվի բացակայության պայմաններում: Կենտկոմը ստիպված էր ընտրել և առաջադրել կուսակցական ղեկավար աշխատանքի հիմնականում շարքային կոմունիստների, հաճախ անհրաժեշտ քաղաքական պատրաստվածություն և ղեկավար կուսակցական աշխատանքի փորձ չունեցող, բայց կուսակցական գիծը իրականացնել կարողացող»³⁵: Նրանցից մոտ 850-ը տարիների ընթացքում կրթություն ստացան կուսակցական դպրոցներում, որոնցից 96-ը՝ Մոսկվայում:

Հանձնաժողովի նախագահ, ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Լարիոնովի կազմած զեկուցագրի հիման վրա Կենտկոմի քարտուղարությունը քննարկեց Գր.Հարությունյանին աշխատանքից ազատելու հարցը, սակայն քննարկումների ընթացքում որոշվեց նրան թողնել զբաղեցրած պաշտոնում՝ ընդունած որոշումները կատարելու համար:

Գրիգոր Հարությունյանին մեղադրում էին կուսակցական աշխատողների մի մասի մոտ անհրաժեշտ գիտելիքների և բավարար քաղաքական և հանրակրթական պատրաստվածության բացակայության համար, հանգամանք, որը լրջորեն իջեցնում էր կուսակցական աշխատանքի որակը: Շատ ղեկավար աշխատողներ թույլ են ուսումնասիրել բուլճարի կուսակցության պատմությունը և տեսությունը, նրանց մի մասի մոտ նկատվել են մանրբուրժուական տրամադրություններ, որն արտահայտվել է պետության հաշվին առանձնատների

³⁴ ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 27, գ. 47, թ. 34 – 52:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 35:

կառուցումով: Շատ կուսակցական և խորհրդային աշխատողներ չեն գնահատել և ուսումնասիրել ռուսաց լեզուն: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը չի քննադատել գիտությունների ակադեմիայի պատմության, փիլիսոփայության, լեզվի, գրականության ինստիտուտների աշխատանքում տեղ գտած քաղաքական սխալները և ազգայնական խեղաթուրումները, մասնավորապես.

– 1940թ. հրատարակվել է Հ.Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը», հեղինակը պատկանում է լեզվաբանների հնդեվրոպական դպրոցին:

– 1939թ. լույս էր տեսել Ռ.Զարյանի «Խաչատուր Աբովյանի կյանքը» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը «գերագնահատել էր գերմանացի գիտնականների ազդեցությունը Խ.Աբովյանի աշխարհայացքի ձևավորման գործում»:

– Ակադեմիկոս Մ.Աբեղյանը «Հայ հին գրականության պատմություն» աշխատությունում (1944 – 1946թթ.) թույլ էր տվել մեթոդաբանական սխալներ:

– Մարիետա Շահինյանի «Խորհրդային Անդրկովկաս» ակնարկների գրքում (1946թ.) թույլ էին տրվել Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգային ինքնասիրությունը վիրավորող արտահայտություններ:

– Գրող Լյուսի Թարգյուլը 1946թ. Հայաստանի գրողների 2-րդ համագումարում իր ձեռագրերը փոխանցել էր արտասահման, որտեղ դրանք լույս էին տեսել:

– Պրոֆեսոր Վ.Զալոյանը «Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայությունը» գրքում (1946թ.) արհամարհել էր դասակարգային պայքարի դերը Հայաստանում փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում:

Եվ այդպիսի 18 փաստ: ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշումը քննարկվեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի՝ 1947թ. սեպտեմբերյան պլենումում, որտեղ զեկուցումով հանդես եկավ Գրիգոր Հարությունյանը: Կենտկոմի 2-րդ քարտուղարի պաշտոնից ազատվեց Ս.Միքայելյանը: Այս պաշտոնում ընտրվեց Հ.Պողոսովը, Հայաստանից վաղուց հեռացած և Մոսկվայում «աճած» մի մարդ, որի հետագա գործունեության նպատակը Գ.Հարությունյանին հեղինակազրկելն էր: Իրենց պաշտոններից ազատվեցին գրականության ինստիտուտի տնօրեն Խ.Սարգսյանը, փիլիսոփայության սեկտորի վարիչ Ա.Ասլանյանը,

պրոֆեսոր Յայկ Գյուլիքեխյանը, Կարո Մելիք-Օհանջանյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը և ուրիշներ:

Կուսակցական մարմիններից աշխատանքից ազատվեցին 62 շրջկոմ-քաղկոմի աշխատող, Կենտկոմից՝ 15 աշխատող, առևտրի համակարգից 423 հոգի, 5 դատախազ և այլն³⁶:

Պլենումում Գ.Յարությունյանը ևս ենթարկվեց քննադատության. զգացվում էր, որ ղեկավար կադրերի շրջանում հասունանում է ընդդիմադիր մի խումբ:

ՅամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման ոգով ՅԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1947թ. դեկտեմբերի 16-ին ընդունում է «Յայաստանի կուսակցական կազմակերպությունում գաղափարախոսական աշխատանքները ուժեղացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը, որը դարձավ հասարակական գիտությունների, գրականության և արվեստի բնագավառների հետագա տարիների աշխատանքի ծրագիր³⁷: Որոշումը հանրապետության փիլիսոփաներին, պատմաբաններին, բանասերներին, գրողներին, արվեստագետներին դնում էր կոնկրետ շրջանակների մեջ, և ամեն փորձ դուրս գալ այդ շրջանակներից հղի էր ազգայնական պիտակ ստանալու վտանգով:

ը) 1953 ԹՎԱԿԱՆ

1953թ. մարտի 3-ի երեկոյան ՅամԿ(բ)Կ XIX համագումարում (1952թ.) Կենտկոմի ամդամ ընտրված Գրիգոր Յարությունյանը շտապ մեկնում է Մոսկվա: Յանրապետությունների Կենտկոմներին ծանուցվում է Ստալինի հիվանդության մասին. ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահության փակ նամակը ստանալուն պես հետաձգվում է մարտի 4-ին նշանակված Յայաստանը Ռուսաստանին միավորվելու 125-ամյակին նվիրված հանդիսավոր ժողովը: Ստալինի մահվան մասին ՏԱՍՍ-ը հաղորդեց մարտի 6-ին: Երկիրը կանգնեց երկընտրանքի առաջ. կամ շարունակել ստալինիզմի վարչաիրամայական համակարգը, կամ կատարել շրջադարձ նրա արմատական վերացման համար: Սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր ժամանակ: Խոսք կարող էր

³⁶ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 69, ք. 70, 91:

³⁷ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 19, ք. 16 – 26:

գնալ միայն ստալինիզմի արմատական մեղմացման մասին. անօրինական բռնադատվածների ազատում, շրջադարձ դեպի ամենասուր ագրարային խնդիրների լուծում և անցում մի շարք դեմոկրատական վերափոխումների:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի աշխատանքներին քվեարկողի կարգավիճակով մասնակցած Գր.Չարությունյանը վերադառնում է Երևան և ձեռնամուխ լինում վերափոխման առաջին քայլերին:

ՉԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշմամբ մարտի 21-ին միավորվում են պետական անվտանգության և ներքին գործերի նախարարությունները, մարտի 27-ին՝ տասնյակ այլ նախարարություններ և գերատեսչություններ՝ մի քանիսի մեջ, ապրիլի 22-ին տեղի է ունենում Կենտկոմի մի շարք բաժինների միավորում: Չանրապետության քաղաքների և շրջանների ղեկավարումը բարելավելու համար ապրիլի 7-ին որոշվում է լուծարել ընդամենը մեկ տարի առաջ ստեղծված օկրուգները, իսկ մայիսի 4-ին որոշվում է միավորել հանրապետության նմանատիպ տնտեսական և կլիմայական պայմաններ ունեցող շրջանները³⁸:

1953թ. մարտի 27-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած համաներման մասին հրամանագրի համաձայն բանտերից ազատվում են հազարավոր քաղաքացիներ: ՉԿԿ Կենտկոմի բյուրոն հունիսի 6-ին լսում է նախարարների խորհրդի նախագահ Ա.Քոչինյանի հաղորդումը հրամանագրի կատարման ընթացքի մասին: Բանտերից ազատված 5606 քաղաքացիներից աշխատանքով ապահովվել էր 4226-ը՝ (75,4 տոկոս): Բյուրոյում Չարությունյանը պահանջում է 10 օրում լուծել բոլորին աշխատանքով ապահովելու հարցը, միաժամանակ պահանջում ստուգել տեղերից տված տվյալների ճշտությունը³⁹:

Ստալինի մահից հետո ընդունված մի շարք որոշումներ ունեին իշխանության հիմնական ծանրությունը Կենտկոմի տնօրինությունից նախարարների խորհուրդ տեղափոխելու միտում:

³⁸ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 20:

³⁹ Նույն տեղում, գ. 33, թ. 1 – 2:

ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն հունիսի 17-ին քննարկում է ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահի հարցը և որոշում այդ պաշտոնում առաջադրել Գրիգոր Հարությունյանի թեկնածությունը, ազատելով նրան առաջին քարտուղարի պարտականություններից: Առաջին քարտուղարի պաշտոնում առաջադրվում է Անտոն Քոչինյանի թեկնածությունը: Միաժամանակ որոշվում է ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի նիստերի նախագահումը հանձնարարել Գրիգոր Հարությունյանին: Այս բոլորը ներկայացվում է ԽՍՀԿ Կենտկոմի հաստատմանը:

Այդ օրերին սակայն երկրի մայրաքաղաքում նախապատրաստվում էին այլ իրադարձություններ:

Հունիսի 26-ին Բերիան ձերբակալվում է: ԽՍՀԿ Կենտկոմի անդամները այդ մասին իմացան հուլիսի 2-ին, իսկ երկիրը՝ հուլիսի 10-ին⁴⁰:

Հուլիսի 2-ին Մոսկվայում իր աշխատանքները սկսեց ԽՍՀԿ Կենտկոմի պլենումը, որտեղ քննարկվեց «Բերիայի հակակուսակցական և հակապետական հանցագործ գործունեության մասին» հարցը: Մալենկովի հաղորդումից, Կենտկոմի նախագահության անդամների ելույթներից հետո, այլոց թվում, հուլիսի 4-ին ելույթ է ունենում նաև Գրիգոր Հարությունյանը: ԽՍՀԿ Կենտկոմի նախագահության որոշումը Բերիայի ձերբակալման մասին համարելով ճիշտ՝ Հարությունյանը նրան անվանում է «կարիերիստ և ավանտյուրիստ, որը հանուն իշխանության զավթման դիմում էր ցանկացած միջոցի»: Այնուհետև հայտնում է, որ վախ է ապրել, երբ Ստալինի թաղման ժամանակ երկրորդը Մալենկովից հետո կարմիր հրապարակում ելույթ է ունեցել Բերիան: «Այդ ժամանակ ես մտածեցի, որ երբ նա հայտնվի ղեկավար եռյակում, ապա անպայման կձգտի լրիվ իշխանության»:

Ասում է, որ Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների պատմության մասին գիրքը նա չի գրել, որովհետև նա ընդհանրապես ոչ մի գիրք չի կարդացել և կուսակցական արխիվներում չի աշխատել: Գ.Հարությունյանը, որը գրքի հրապարակման ժամանակ Թիֆլիսի քաղկոմի քարտուղարն էր և շատ բան գիտեր, հայտնում է, որ այդ գիրքը գրել են Բեդիան և

⁴⁰«Правда», 1953, 10 июля.

Սակավարլիձեն. այս հայտարարությունը դաիլիճում առաջացնում է աշխուժություն: Ապա, կարծես հիշելով եղբորը՝ Սերգոյին և աներձագին՝ Արտեմ Գեուրկովին, ավելացնում է. «Հայտնի է, ինչքան լավ կուսակցական աշխատողներ են կոտորվել նրա կողմից Վրաստանում 1937 թվականին միայն նրա համար, որովհետև նրանցից շատերը նրան չէին ընդունում»⁴¹:

Հետաքրքիր է, որ ի տարբերություն Բաղիրովի, որի ելույթը ընդհատվեց տասնյակ անգամ, Հարությունյանի ելույթը ընդհատվեց ընդամենը մեկ անգամ:

Հուլիսի 14-ին Երևանում գումարվում է ՀԿԿ Կենտկոմի և Երևանի քաղկոմի միացյալ պլենում, որտեղ ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշման մասին հանդես է գալիս Գ.Հարությունյանը:

Կենտկոմի անդամներին հաղորդելով «միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ» Բերիայի վերաբերյալ ընդունված որոշման մասին, Գ.Հարությունյանը վճռականորեն հանդես է գալիս Հայաստանի կոմկուսի աշխատանքներին անբավարար ծանոթ «մի քանի ընկերների» դեմ, որոնք մտածում են, որ Բերիան ինչ-որ չափով շեփություն է արել Հայաստանի նկատմամբ, այսինքն եղել է միջնորդ այն հարցերի լուծման համար, որոնք դրվել են խորհրդային կառավարության և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առջև. «Շատ ընկերներ տեղյակ են, բայց ես մի անգամ ևս հայտարարում եմ այստեղ, որ Բերիան ոչ մի հարաբերություն չի ունեցել այն հարցերի լուծման հետ, որոնք Հայաստանը դրել էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի առջև, լինեին դրանք կուսակցական հարցեր կամ տնտեսական: Բոլոր իր հարցերը Հայաստանը դրել է անմիջականորեն կուսակցության Կենտկոմ, ընկեր Ստալինի առջև»⁴²:

Սակայն Կենտկոմի պլենումում ելույթ է ունենում ավտոմոբիլային տրանսպորտի նախարար Շ.Առուշանյանը և հայտարարում, որ «Արուտինով-Հարությունով – Հարությունյանը մեզ մոտ հանդիսանում է Բերիայի դրածոն..., որ 17 տարի Արուտինովը աշխատելով Հայաստանում, ամբողջ այդ ժամանակ նա իրականացրել է Բերիայի քաղաքականությունը»⁴³: Չնայած նրան, որ Առուշանյանից հետո բոլոր ելույթ ունեցողները (18 հոգի) հանդես

⁴¹ "Известия ЦК КПСС", 1991, № 2, с. 180 – 182.

⁴² ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 7, թ. 9:

⁴³ Նույն տեղում, թ. 47:

են գալիս այդ հայտարարության դեմ, Գրիգոր Չարությունյանը պլենումի վերջում ստիպված էր ելույթ ունենալ, ապացուցել, որ ինքը Բերիայի դրածոն չէ: Հայաստանում աշխատելու տարիներին նրա հետ կապ չի ունեցել, ինչպես նաև Դեկանոզովի և Քոբուլովի հետ, որ Բերիան հայերին և Հայաստանը չի սիրել, ոչնչացրել է հարազատ եղբորը՝ այն ժամանակ Թիֆլիսի Ստալինյան շրջկոմի քարտուղարին, որ ինքը տրոցկիստ չի եղել և այլն: Վերջում հայտարարում է, որ ինքը բյուրոյում դրել է իրեն քարտուղարի պաշտոնից ազատելու հարցը, և կա ԽՄԿԿ Կենտկոմի առջև միջնորդելու որոշումը (նկատի ունի Քոչինյանի հետ պաշտոններ փոխելու որոշումը – Ա.Վ.), գտնում է, որ 16 տարի ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարի պաշտոն վարելը սխալ է, որ նույնիսկ կխնդրի, որ թույլատրեն մեկնելու Հայաստանից, բայց ոչ թե նրա համար, որ ինքը նեղացած է, այլ միզուցե հեռանալը Հայաստանում կուսակցական կադրերի հետագա աճի խթան կհանդիսանա:

Հուլիսի 15-ից հանրապետության կազմակերպություններում սկսվում են կուսակցական փակ ժողովներ, որտեղ քննարկվում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշումը Բերիայի մասին: Գրողների միությունում, պետական համալսարանում, մշակույթի նախարարությունում և այլ կազմակերպություններում ելույթ ունեցողները Չարությունյանի անունը հաճախ կապում են Բերիայի հետ, նշում, որ Բերիայի ազդեցությունը զգացվել է Չարությունյանի աշխատանքում. պահանջում են հրապարակել Րաֆֆու, Չարենցի, Արծրունու և ուրիշ «ազգայնական գաղափարախոսների» երկերը: «Միասնական հոսանքի» քննադատումը վնաս է հասցնում հայ մշակույթին, ուստի պահանջվում է վերանայել վերաբերմունքը նախորդ դարի հայ «լիբերալ-բուրժուական գործիչների» նկատմամբ: Տեղերից հաղորդումները քննարկվում էին հուլիսի 17-ին շտապ հրավիրված Կենտկոմի բյուրոյի նիստում: Այդ տրամադրությունները անվանվում են «ազգայնական», ընդունվում է այն դատապարտող որոշում, որը որպես տեղեկատվություն, ուղարկվում է ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ Խրուշչովին⁴⁴: Հապշտապ ընդունած այդ որոշումը

⁴⁴ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 21, ք. 27 – 29, գ. 59, ք. 78 – 81:

ճակատագրական եղավ Գ.Հարությունյանի համար: Այն օգտագործվեց Խրուշչովի կողմից:

ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումում և հիշատակված բյուրոյի նիստին ներկա գտնվող ԽՄԿԿ Կենտկոմի աշխատակիցներ Տուրկինը և Բաժենովը հանրապետությունում Հարությունյանի դեմ եղած տրամադրությունների մասին հայտնում են Կենտրոն: Հուլիսի վերջին Երևան է ժամանում հանձնաժողով Կենտկոմի աշխատակազմի ղեկավար աշխատող Չուրակի գլխավորությամբ:

Հանձնաժողովը ուսումնասիրում է ՀԿԿ Կենտկոմի հուլիսի 17-ի որոշման ընդունման հանգամանքները և ԽՄԿԿ Կենտկոմ ներկայացնում անհրաժեշտ զեկուցագիր, որը հիմք հանդիսացավ նույնքերին Գ.Հարությունյանի վերաբերյալ ընդունված որոշման համար: Սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններում սկսվում են հաշվետու ընտրական ժողովներ: Սեպտեմբերի 12 – 15-ը տեղի է ունենում պետական համալսարանի կուսկազմակերպության ժողովը, որի նիստերից մեկին ներկա էր Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Հ.Մարտիրոսյանը: Ժողովը ընդունում է այդ ժամանակների համար համարձակ որոշում. «կուսակցական ժողովը գտնում է, որ ՀԿԿ Կենտկոմի ներկա քարտուղարությունը, կտրված լայն կուսակցական զանգվածներից, չի կարող ղեկավարել Հայկական ԽՍՀ տնտեսական և մշակութային շինարարության գործի հետագա զարգացումը»⁴⁵:

Գ.Հարությունյանի շրջապատից սկսում են հեռանալ և նրա դեմ հանդես գալ նրա երեկվա զինակիցները՝ Կենտկոմի քարտուղար Բերսաբե Գրիգորյանը, Գերագույն խորհրդի նախագահ Մացակ Պապյանը և մյուսները: Գ.Հարությունյանը փորձում է որոշ չափով մեղմել իր նկատմամբ եղած քննադատությունը, հատկապես հայերեն լեզվով չխոսելու հարցում: Հոկտեմբերի 14-ին տասնամյակների բացակայությունից հետո ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշումները ռուսերենի հետ գրվում են մաև հայերեն լեզվով. Գ.Հարությունյանը հուլիսյան պլենումում քննադատել էր այն նախարարություններին, որոնք իրենց ստորաբաժանումներին գրությունները և հրահանգները ուղարկում էին ռուսերեն

⁴⁵ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 287, ք. 207:

լեզվով: Նույն օրերին լայնորեն նշվում է Ս.Շահումյանի ծննդյան 75-ամյակը, կուսակցության մեջ է վերականգնվում Մատենադարանի նախկին տնօրեն Գ.Աբովը, որը 1952թ. չէր կատարել Գ.Հարությունյանի հանձնարարությունը Կիլիկիայի կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանի մահվան կապակցությամբ ցավակցական հեռագիր ուղարկելու մասին: Վախեցել էր, որ հետագայում այդ փաստը կարող է օգտագործվել իր դեմ, հրաժարվել էր և հեռացվել աշխատանքից և կուսակցությունից⁴⁶:

Հայաստանից Մոսկվա՝ Կենտկոմ են գնում մի շարք «ահազանգեր» Հարությունյանի գործունեության մասին:

Նոյեմբերի կեսերին Մոսկվա են հրավիրվում ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի մի քանի անդամներ: ԽՄԿԿ Կենտկոմում, նախ բյուրոյի անդամների հետ խորհրդակցությունում, ապա քարտուղարության նիստում Ն.Խրուշչովի նախագահությամբ քննարկվում է «Հայկական կուսակցական կազմակերպության գործերի դրության մասին» հարցը: Որոշվում է հրավիրել ՀԿԿ Կենտկոմի պլենում և քննարկել ԽՄԿԿ Կենտկոմի հուլիսյան և սեպտեմբերյան պլենումների որոշումների կատարման ընթացքը Հայաստանում: Խրուշչովը օգտագործում է «ձեռքի տակ» ունեցած «ահազանգերը»⁴⁷:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին եզրակացությունը այն էր, որ «ընկ. Հարությունովը չի կարող օգտվել կուսակցության քաղաքական վստահությունից և, բնականաբար, չի կարող լինել Հայաստանի կուսակցական կազմակերպության ղեկավար»: Իհարկե, Հարությունյանը չէր կարող հաշտվել այդպիսի գնահատականի հետ և փորձում է հակառակը ապացուցել, որ ինքը կապ չունի Բերիայի հետ, որին ի պատասխան Խրուշչովը, պատմելով ՀԿԿ Կենտկոմի 1937թ. սեպտեմբերյան պլենումի մասին, հայտարարում է. «Դուք Բերիայի դրածոն եք»:

Երկրորդ եզրակացությունը շարադրվեց այսպես. «Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունը ամբողջությամբ առողջ, ամուր կուսկազմակերպություն է... և որ ՀԿԿ Կենտկոմի

⁴⁶ ՀՀ ՀԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 22, ք. 141 – 163, ց. 61, գ. 143:

⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 12, ք. 77:

անդամների մեջ կան արժանի կուսակցական ընկերներ, որոնք կարող են ապահովել կուսակցական ղեկավարումը»⁴⁸:

Ահա այսպիսի հանձնարարականով նոյեմբերի 28-ին սկսվում են ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումի աշխատանքները, որին մասնակցում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի մի խումբ աշխատակիցներ Կենտկոմի քարտուղար Պ.Պոսպելովի ղեկավարությամբ:

Պլենումը բացում է Ա.Քոչինյանը, զեկուցմամբ հանդես է գալիս Կենտկոմի քարտուղար Բ.Գրիգորյանը:

Տեղեկացնելով ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարության նիստի և ընդունված որոշումների մասին, զեկուցողը թվարկում է Հարությունյանի «լուրջ թերությունները և սխալները».

– ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումում թաքցրել է Բերիայի հանցագործությունների մասին շատ փաստեր, չի բացահայտել իր հարաբերությունները Բերիայի հետ, ինչպես վայել է կոմունիստին և ղեկավարին:

– Պլենումից հետո մի քանի սկզբնական կազմակերպություններ սուր քննադատության են ենթարկել Կենտկոմի և Հարությունյանի գործունեությունը, իսկ Հարությունյանը բյուրոյի՝ հուլիսի 17-ի որոշումը որպես տեղեկատվություն ուղարկել է ԽՄԿԿ Կենտկոմ, որտեղ փորձել է կոծկել Կենտկոմի քարտուղարների հասցեին եղած սուր քննադատությունը և մի շարք կոմունիստների անհիմն մեղադրել է ազգայնականության մեջ:

– Կենտկոմի բյուրոյում և քարտուղարությունում չի եղել կոլեգիալություն, շատ հարցեր Հարությունյանը լուծել է միանձնյա կամ երկրորդ քարտուղարի հետ:

– Ղեկավար աշխատանքի է առաջադրել մարդկանց, որոնք չեն վայելել հարգանք և հեղինակություն: Հանրապետության ղեկավարների թվում եղել են մարդիկ Բերիայի շրջապատից:

– Սխալ է ղեկավարել գաղափարախոսական աշխատանքը, հրապարակվել են գրքեր քաղաքական լուրջ սխալներով:

– 16 տարի աշխատելով Հայաստանում, չսովորեց հայերեն, որն առաջացնում է արդարացի դժգոհություն:

– Կենտկոմի բյուրոն և նախարարների խորհուրդը թույլ են տվել մեծ սխալներ և թերություններ գյուղատնտեսության ղեկա-

⁴⁸ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, թ. 79 – 80:

վարման բնագավառում: Ցածր բերքատվության պատճառով աշխօրերի դիմաց տրվում է չնչին բնամթերք և դրամ:

– Աշխատավորությունը գտնվում է բնակարանային ծայրահեղ վատ վիճակում:

Խոսելով նաև իր սխալների մասին, զեկուցողը շնորհակալություն է հայտնում ԽՄԿԿ Կենտկոմին և հավատացնում, որ Հայաստանում կկատարեն կուսակցության և կառավարության ցուցումները և որոշումները⁴⁹:

Դրան հաջորդում է Գ.Հարությունյանի ելույթը: Այստեղ ևս նա չի ընդունում և մերժում է շատ մեղադրանքներ, բացառությամբ մի քանիսի: Ընդունում է, որ սխալ հունով է ընթացել Կենտկոմի հուլիսյան պլենումը, որտեղ ինքը ժամանակին չի միջամտել և զգուշացրել «ընկերներին», որ «չի կարելի հարձակվել ընկ. Առուշանյանի ելույթի վրա և շրջանցել Բերիայի մերկացման փաստից բխող հարցերը»⁵⁰: Սխալ է եղել նաև բյուրոյի հուլիսի 17-ի որոշումը, և եթե չլիներ «ԽՄԿԿ Կենտկոմի միջամտությունը, այդ որոշումը կճնշեր քննադատությունը կուսկազմակերպություններում»⁵¹: Իր խոսքերով, խոշոր սխալներ են եղել նաև կադրերի առաջաշման ասպարեզում: Կենտկոմը աշխատանքում պահել է մարդկանց, որոնք հեղինակություն չեն ունեցել, ձախողվել են նախկինում:

Նա ընդունում է, որ աշխատանքային 1931 – 1936թթ. մերձ հարաբերությունների մեջ է եղել Բերիայի հետ, սակայն հետո ոչ մի կապ չի ունեցել, Մոսկվայում 3 – 4 անգամ հանդիպել է գործով՝ տասական թույն: Սակայն այն, որ իրեն Հայաստանում աշխատանքի երաշխավորել է Բերիան, վերջերս խիստ ազդել է նրա հեղինակության վրա որպես ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար: Ինքն էլ է համոզվել, որ այլևս չի կարող մնալ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար, և որ ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշումը ճիշտ է և բխում է Հայաստանի կոմկուսի շահերից:

Այնուհետև սկսվում են ելույթները. Գ.Հարությունյանը մեղավոր է ամեն ինչում և ամեն ինչի համար: Եվ դա ասում են նույնիսկ նրանք, որոնք մի քանի ամիս առաջ պաշտպանում էին

⁴⁹ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 10, թ. 4 – 29:

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 29:

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 3:

նրան: Կարելի է թվարկել մի քանի տասնյակ անուններ, բայց հարկ չկա, կթվարկենք նրանց անունները, ովքեր կարողացան հանդես գալ արժանապատվորեն՝ Ջավեն Գրիգորյան, Վիկտոր Համբարձումյան, Գեորգի Մարտիրոսով, Հովհաննես Ինճիկյան, Կորյուն Ռուխիկյան:

Պլենումի վերջում նորից է ելույթ ունենում Գ.Հարությունյանը և պատասխանում մի քանի հարցադրումների: Վրդովված ասում է, որ դպրոցներ, կոլտնտեսություններ, կոմհամալսարանը, պրոպագանդիստների տունը Բերիայի անունով է կոչվել մինչև իր գալը, և իր օրոք բացի մի փողոցից և Երևանի շրջանից Բերիայի անունով այլևս ոչինչ չի կոչվել: Ապա անդրադառնալով հանրապետության ընդհանուր դրությանը, զարմացած նկատում է, միթե՞ Հայաստանի տնտեսության գիտության, մշակույթի մեջ անկում կա, որ կազմվել է սխալ կարծիք, անհրաժեշտ է լինել արդարացի: Խոսքը ավարտում է այսպես. «Ես ցանկանում եմ հավատացնել ԽՄԿԿ և ՀԿԿ Կենտկոմներին, կուսակցական կազմակերպությանը, որ ուր էլ ինձ ուղարկեն աշխատանքի, եթե ես աշխատանքի ընդունակ եմ, ամենուր ես կաշխատեմ իմ աշխատանքով ապացուցել իմ անկեղծությունը կուսակցության գործին, որպեսզի ցրեմ այն վատ կարծիքը, որ ստեղծվել է կուսկազմակերպությունում:

Եթե ես լինեի ուրիշների փոխարեն, ես նույն ձևով կվերաբերվեի այն մարդուն, որը մոտ է եղել սրիկա և դավաճան Բերիային: Բայց իմ կողմից ես անկեղծորեն ասում եմ, որ ոչ մի կապ, քաղաքական կապ ես նրա հետ չեմ ունեցել: Ես մաքուր մարդ եմ, բայց ԽՄԿԿ-ի որոշումը իմ նկատմամբ համարում եմ բացարձակապես ճիշտ»⁵²:

Նոյեմբերի 30-ին Կենտկոմի պլենումը որոշում է ընդունում Գ.Հարությունյանին հանել ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պոստից և ՀԿԿ Կենտկոմի կազմից «որպես քաղաքական վստահություն չվայելող»⁵³: Վերոհիշյալ որոշումը ընդունելուց հետո Գ.Հարությունյանին առաջարկվում է հեռանալ դահլիճից: Առաջարկությունը դրվում է քվեարկման, և Կենտկոմի անդամների մեծամասնությունը մերժում է այն: Թվում է, թե նրանք ներքուստ

⁵² ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, ք. 74 – 75:

⁵³ Նույն տեղում, ք. 122:

հասկանում էին, որ գտնվում են ժամանակաշրջանի ահեղ հողմերի հորձանքում:

Այսպես ավարտվեց Հայաստանի կյանքում մի ժամանակաշրջան, որը կապված էր Գրիգոր Հարությունյանի անվան հետ:

1954թ. հունվարի 19-ին ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն Գրիգոր Հարությունյանին հաստատում է էջմիածնի շրջանի Կալինինի անվան խորհրդային տնտեսության տնօրեն: Երկու տարի աշխատեց նա այդ տնտեսությունում, և երկու տարվա ընթացքում էլ կատարվեցին բանջարեղենի մթերման պլանները: Նա ամեն օր առավոտյան վաղ մեկնում էր Երևանից էջմիածին և հետ վերադառնում ուշ երեկոյան, իսկ առողջությունը գնալով վատանում էր (երկու անգամ, 1942 և 1947 թվականներին տարել է ծանր վիրահատություն): 1955թ. նոյեմբերի 30-ին դիմում է Կենտկոմի քարտուղար Ս.Թովմասյանին, խնդրելով իրեն ազատել էջմիածնի շրջանից և ուղարկել առողջության համար ավելի տանելի աշխատանքի: ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1956թ. հունվարի 27-ին նրան ազատում է աշխատանքից, համաձայն անձնական խնդրանքի, առանց որևիցե աշխատանք առաջարկելու: Մինչ այդ նա 1954թ. հանվել էր ընտրովի բոլոր մարմիններից՝ ԽՍՀՄ Կենտկոմից, ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդներից:

Մնալով առանց աշխատանքի, 1956թ. սկզբին Գ.Հարությունյանը որոշեց հեռանալ Հայաստանից և մեկնել Թբիլիսի: Այստեղ որոշ ժամանակ հետո նա նշանակվում է Վրաստանի պետպլանի բաժնի վարիչ, սակայն հասցնում է աշխատել մի քանի ամիս, 1957թ. նոյեմբերի սկզբին հիվանդանում է և մի քանի օր անց, նոյեմբերի 9-ին հիսունյոթ տարեկան հասակում վախճանվում:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Փաստաթղթերը հրատարակության է պատրաստել
ԱՄԱՏՈՒՆ ՎԻՐԱԲՅԱՆԸ

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ ОБ ОТМЕЧАНИИ
1000-ЛЕТНЕГО ЮБИЛЕЯ ЭПОСА "САСУНЦИ ДАВИД"**

11 июля 1938г.

Иосиф Виссарионович!

ЦК КП(б) Армении обсудил вопрос об отмечании в мае месяце 1939 года 1000-летнего юбилея большого литературного памятника армянского народа – эпоса "Сасунци Давид" ("Давид Сасунский").

В этом произведении IX века, дошедшего до наших дней, свыше чем в 50-ти вариантах с исключительной яркостью выражен свободолюбивый дух и героизм армянского народа, его борьба с чужеземными завоевателями-арабами.

Исходя из большого политическо-воспитательного значения и актуальности содержания эпоса "Сасунци Давид", просим ЦК ВКП(б) разрешить отметить в мае месяце 1939 года 1000-летний юбилей этого литературного произведения.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТЮНЯН Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.026, д.34, л.37. Отпуск.

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ О ПРОВЕДЕНИИ
ДЕКАДЫ АРМЯНСКОГО ИСКУССТВА В МОСКВЕ**

22 июля 1939г.

Иосиф Виссарионович!

За последние годы намного продвинулось вперед дело культурного строительства в Армении, как в области народного образования, так и в области литературы и искусства.

Особенное развитие получило искусство, которое до

последних лет сильно отставало от достигнутых в этой области успехов в соседних республиках Грузии и Азербайджана. Благодаря целому ряду мероприятий, проведенных ЦК КП(б)А, добились организации многочисленных кадров культурных сил, имеющихся на месте, и на основе усиления связей с культурой Советского Союза очистили подлинно народное армянское искусство от чуждого наноса – курдского и турецкого влияния.

Достигнутые на фронте искусства успехи дают возможность ставить вопрос о проведении декады армянского искусства в Москве.

Для декады Ереванским театром оперы и балета подготовлены:

1. "Алмаст" – историческая опера, музыка композитора Спендиарова А.
2. "Ануш" – лирическая опера из жизни лорийских крестьян, музыка композитора Тиграняна А.
3. "Лусабацин" ("На рассвете") – героическая опера периода восстаний против дашнакской власти, музыка композитора Степаняна А.
4. "Счастье" – национальный балет из жизни колхозников и пограничников, музыка композитора Хачатуряна А.

Армянская филармония покажет – ансамбли армянской песни и пляски, ашугов, народных инструментов и другие виды народного творчества.

ЦК КП(б) Армении просит ЦК ВКП(б) разрешить:

1. Организацию декады армянского искусства в Москве в первой половине октября 1939 г.
2. Определить количество участников декады в 860 человек.

Просим Ваших указаний.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТЮНЯН Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.028, д.30, л.36-37. Отпуск.

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ БЮРО ЦК КП(б) АРМЕНИИ
О РАБОТЕ МАТЕНАДАРАНА**

17 февраля 1940г.

Бюро ЦК КП(б)А отмечает, что ценнейшее культурно-научное наследие армянского народа, собранное в течение веков в "Матенадаране" (государственная библиотека древне-армянских рукописей) в виде древних рукописей, комплектов периодической печати и огромного книжного фонда на различных языках народов мира, охраняется, обрабатывается и изучается совершенно неудовлетворительно. Эта богатейшая библиотека фактически была превращена в труднодоступный архив. Научное исследование рукописного фонда, издание текстов – первоисточников и обработка книжного фонда были представлены самотек.

Особенно преступное отношение проявили руководители "Матенадарана" к охране этих ценнейших, зачастую уникальных памятников от порчи и изнашивания.

Руководство "Матенадарана" (директор т.Торосян Е.) не сумело возглавить работу и мобилизовать коллектив на ликвидацию имеющихся в "Матенадаране" многочисленных дефектов и недочетов.

Весьма слаб научный коллектив "Матенадарана", а научные силы республики ни в какой форме не использовались. До сих пор при "Матенадаране" не действует даже ученый совет.

Совершенно бездействовала также партийная организация "Матенадарана", которая в течение последних 8 месяцев не созывала ни одного собрания, не обсуждала ни одного вопроса.

Бюро ЦК КП(б)А постановляет:

1. Для обеспечения повседневного руководства "Матенадараном" иметь его при Совнаркоме Арм.ССР как самостоятельное научное учреждение.

2. Предложить СНК Арм. ССР и дирекции "Матенадарана" принять срочные меры по приведению в порядок здания "Матенадарана", с тем, чтобы была обеспечена полная сохранность рукописного и книжного фондов и были созданы надлежащие условия и возможности по обработке и изучению этих фондов.

3. Считать крайне необходимым строительство специального здания для "Матенадарана"; предложить СНК Арм. ССР в течение 1940 года закончить составление проекта и подготовительных работ, с тем, чтобы с начала 1941 года приступить к строительству здания.

4. Предложить дирекции "Матенадарана" в кратчайший срок закончить переброску из г.Вагаршапата оставшегося имущества "Матенадарана".

5. Предложить СНК Арм. ССР приобрести необходимую аппаратуру для снятия фотокопий с рукописей, с тем, чтобы для изучения и исследования использовались только фотокопии. В первую очередь заснять копии рукописей – уникалов.

6. Поручить СНК Арм. ССР в декадный срок утвердить Положение о "Матенадаране" и осуществить свое решение о сосредоточении всех рукописей в "Матенадаране".

7. Поручить дирекции "Матенадарана" организовать сбор и покупку рукописей, находящихся у частных лиц, как внутри, так и вне республики.

8. Поручить ОПА ЦК КП(б)А обеспечить издания "Матенадарана" печатной бумагой.

9. Предложить СНК Арм. ССР пересмотреть штаты и смету "Матенадарана", с тем, чтобы обеспечить его нормальную работу необходимыми кадрами и материально-технической базой, в частности, учредить должность ученого секретаря "Матенадарана".

10. Директора "Матенадарана" тов. Торосяна Е. освободить от должности, оставив его в качестве ученого секретаря "Матенадарана".

11. Директором "Матенадарана" утвердить тов. Абова Геворка.

12. Утвердить ученый совет при "Матенадаране" в качестве совещательного органа в составе: профессора Абова (председатель), академика Орбели И.А., академика Манандяна А., академика Джавахишвили, Абеяна М., профессора Тер-Аветисяна, профессора Меликяна Ов., старшего научного работника Шахназаряна А., старшего научного работника Абрамяна А., Торосяна Е., Абуладзе, Аракеляна Б., Карапетяна С.К., писателя Демирчяна Д. и Агбальяна Г.

13. Предложить дирекции "Матенадарана" в декадный срок представить на утверждение ЦК КП(б)А план научно-исследовательских работ "Матенадарана" на 1940г.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.20, д.16, л.49-50. Подлинник.

4

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ
О МЕРОПРИЯТИЯХ ПО ДАЛЬНЕЙШЕМУ РАЗВИТИЮ
СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА АРМЕНИИ**

22 мая 1940г.

Иосиф Виссарионович!

За последние годы в сельском хозяйстве Армении большое развитие получили виноградарство, плодоводство и другие технические культуры – табак, хлопок, свекла.

Площадь под виноградниками по сравнению с 1 января 1937г. увеличилась на 77,0 процентов и в 1940г. достигла – 19.200 гектаров против 10.780 га в 1937г.

Такое же развитие получило и плодоводство. Площадь под персиками, абрикосами и другими плодами по сравнению

с 1937г. увеличилась на 85,0 процентов и в 1940г. занимает 19.500 га против 10.500 в 1937г.

За эти же годы вдвое возросла площадь под табаком, сахарной свеклой и другими техническими культурами.

Наряду с ростом площадей поднялась урожайность этих культур.

В 1939г. урожайность с 1 га виноградника составляла 76 центнеров против 54 в 1936 году. Урожайность плодов 45 центнеров против 36, а урожайность табака вместо 7 центнеров плановых – 8,2 центнера с га.

Большой рост урожайности имеется и по хлопку.

В 1939г. по республике в среднем с гектара получено 19,1 центнера против 12 центн. в 1936г.

Развитие ценных и технических культур и рост их урожайности намного увеличили доходы колхозов.

Средний денежный доход на одно колхозное хозяйство за последние 4 года вырос в 5 раз. Только от перевыполнения планов по табаку и хлопку колхозы в 1939г. получили одних премиальных и надбавок свыше 20 миллионов рублей.

Быстрое развитие этих отраслей сельского хозяйства и рост урожайности за такой короткий срок стали возможными благодаря расширению орошаемых земель и увеличению водообеспеченности имеющихся оросительных каналов.

Вместо дорогостоящих больших каналов, строящихся иногда в течение 8-10 лет, за последние годы широкое развитие получило строительство мелких и средних каналов, которые больше всего отвечают условиям рельефа и каменистости почвы Армении.

В 1938-1939гг. орошаемая площадь увеличилась на 13.400 гектаров, а в текущем году вступают 4 осушительных и оросительных каналов, строящихся силами и средствами колхозов, которые увеличат площадь орошаемых земель на 10 тысяч гектаров, пригодных под виноград, плоды и другие ценные культуры.

ЦК КП(б) Армении, подытожив работу последних лет, разработал мероприятия по дальнейшему расширению орошаемых площадей, по развитию виноградарства,

плодоводства, хлопководства, табаководства и свекловодства, а также строительству предприятий по переработке винограда, плодов и др. культур.

Препровождаемый проект наших мероприятий, утвержденный бюро ЦК КП(б) Армении вносим на рассмотрение ЦК ВКП(б).

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.029, д.48, л.14-15. Отпуск.

5

ПОСТАНОВЛЕНИЕ БЮРО ЦК КП(б) АРМЕНИИ О ПРОВЕДЕНИИ В МОСКВЕ ДЕКАДЫ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

29 декабря 1940г.

1. Для широкого ознакомления русского читателя и советской общественности с армянской литературой и в связи с выходом на русском языке антологии армянской поэзии считать необходимым проведение в Москве в конце января 1941г. декады армянской литературы.

2. Просить Президиум Союза советских писателей СССР (тов. Фадеева) организовать проведение декады и оказать в этом необходимое содействие.

3. Просить ЦК ВКП(б) санкционировать проведение в конце января 1941г. в Москве декады армянской литературы.

4. Для согласования программы декады и проведения организационных и подготовительных работ командировать в г.Москву секретаря Союза советских писателей Арм. ССР тов. Сираса (Восканяна).

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.20, д.28, л.140. Подлинник.

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ О ПОСТРОЙКЕ
В АРМЕНИИ САМОЛЕТОСТРОИТЕЛЬНОГО ЗАВОДА**

4 сентября 1940г.

Иосиф Виссарионович!

Согласно поручению ЦК ВКП(б), нами изучены условия и возможности постройки в Армении самолетостроительного завода.

Наиболее удобным, отвечающим техническим требованиям строительства является площадка, находящаяся на окраине города Еревана рядом с комбинатом СК "Совпрен". На выбранной нами площадке размером в 46 гектаров расположены Деревообделочный комбинат, Механический завод и другие мелкие предприятия, с общим количеством 52 строения, из коих 29 корпусов с полезной площадью в 22483 кв. метра и 23 подсобных строения с полезной площадью 8311 кв. метров, могут быть переданы строящемуся заводу.

Другие преимущества выбранного участка заключаются в следующем: железнодорожная ветка подходит к площадке; городской трамвай проходит в непосредственной близости к площадке; электроэнергией в первые годы работы завод может быть обеспечен от рядом находящейся подстанции СК "Совпрен". Площадка может быть обеспечена водой либо из городского водопровода, либо из водовода Арзни, снабжающего водой СК "Совпрен".

Взлетно-посадочная площадка завода может быть отведена в районе сел. В.Чарбах, находящегося на расстоянии 2,5 километра и соединена собственной дорогой с заводом.

Все эти преимущества отводимой площадки дадут возможность непосредственно приступить к производству и намного сократить срок ввода завода в эксплуатацию.

Дополнительно к этому имеется возможность передать

заводу четыре дома, заканчивающихся строительством с жилой площадью в 3171 кв. метр.

Подробные материалы и сведения нами представлены в Наркомат Авиапромышленности.

При положительном разрешении Центральным Комитетом ВКП(б) вопроса о строительстве завода в Ереване со стороны местных организаций будет обеспечено непосредственное участие и помощь имеющимися кадрами строителей и монтажников.

Просим Ваших указаний.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.029, д.48, л.71-72. Отпуск.

7

ПОСТАНОВЛЕНИЕ БЮРО ЦК КП(Б) АРМЕНИИ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА ФИЗИКИ ПРИ ЕРЕВАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ В.М.МОЛОТОВА

7 августа 1942г.

1. Учитывая слабое развитие научно-исследовательских работ по физике в Армении, одобрить предложение ректората Ереванского Государственного Университета им. В.М.Молотова и члена-корреспондента Академии наук СССР А.И.Алиханова и разрешить Университету организовать при физико-математическом факультете Научно-исследовательский институт физики.

2. Поручить Наркомпросу Арм. ССР и ректорату Университета штат и финансирование института обеспечить за счет утвержденных для Университета сметы и штатных единиц.

3. Директором Института утвердить члена-корреспондента Академии наук СССР А.И.Алиханова.

4. Поручить директору Института разработать и представить на утверждение Ученого совета Университета тематический план работы Института на 1942/43 учебный год.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.22, д.24, л.83. Подлинник.

8

ПИСЬМО СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б) Г.В. МАЛЕНКОВУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ АРМЯНО-ГРИГОРИАНСКОЙ ЦЕРКВИ

Октябрь 1943г.

ЦК КП(б) Армении просит разрешения ЦК ВКП(б) на организацию при Совнаркоме Армянской ССР Совета по делам армяно-григорианской церкви для осуществления связи между правительством Армянской ССР и католикосом всех армян по вопросам Эчмиадзина, требующим разрешения правительства Армянской ССР.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.032, д.31, л.9. Отпуск.

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.В.СТАЛИНУ
ОБ ОРГАНИЗАЦИИ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР**

Октябрь 1943г.

После реорганизации Закавказского Филиала Академии наук СССР в марте 1935 года в Ереване был организован Армянский Филиал Академии наук СССР. За истекшие годы систематически расширялась научно-исследовательская работа, проводимая научными учреждениями Филиала Академии наук. За последние годы значительно укрепилась научная база Филиала Академии наук, и он стал действительным центром научно-исследовательской работы, проводимой в Армении.

В настоящее время в системе Филиала имеются шесть самостоятельно ведущих научно-исследовательскую работу институтов – Геологический, Химический, Биологический, Ботанический, Институт истории и материальной культуры, Институт литературы и языка.

Кроме того, имеются секторы при Президиуме Филиала: почвенный, Севанская гидробиологическая станция, Государственная обсерватория, кабинет Марра, сейсмическая станция и следующие музеи: геологический, зоологический, исторический и литературный.

Все эти институты и секторы Филиала Академии наук обеспечены необходимой материально-технической базой.

За годы существования Филиала Академии наук и развертывания научно-исследовательской работы в Армению приезжали ряд видных ученых из центра и других республик – академик И.А.Орбели, профессор доктор технических наук Егиазаров И.В., профессор доктор химических наук Исагулянц В.И., профессор доктор физико-математических наук Алиханян А.И., профессор доктор биологических наук Чайлахян М.Х. и другие.

Одновременно, работая в Москве, участвуют в научной работе Армянского Филиала Академии наук академик Алиханов

А.И. и член-корреспондент Академии наук Амбарцумян В.А.

Параллельно с этим в Филиале Академии ведут постоянную научную работу видные ученые – академик А.Манандян, профессор доктор филологических наук М.Абегян, профессор доктор сельскохозяйственных наук М.Туманян, доктор геологии О.Карапетян и другие.

Количество профессоров и докторов наук в Республике в настоящее время доходит до 90 человек, а количество кандидатов наук до 170 человек.

Сосредоточение в Филиале Академии наук этих ученых положительно отразилось на укреплении имеющихся в Ереване восьми высших учебных заведений и значительно усилило исследовательскую работу кафедр этих ВУЗов.

Исходя из этого, Центральный Комитет КП(б) Армении, считая назревшим вопрос о реорганизации Филиала Академии наук и учитывая поддержку со стороны Президиума Академии наук СССР – президента В.Л.Комарова, вносит на рассмотрение ЦК ВКП(б) вопрос об организации Армянской Академии наук и разрешении определить состав академиков в 20 человек.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.032, д.31, л.10-12. Отпуск.

10

ПОСТАНОВЛЕНИЕ БЮРО ЦК КП(Б) АРМЕНИИ О ПРОВЕДЕНИИ 150-ЛЕТИЯ СО ДНЯ СМЕРТИ САЯТ-НОВЫ

13 февраля 1945г.

1. В связи с исполнением осенью 1945 года 150-летия со дня смерти выдающегося армянского поэта-певца Саят-Новы и учитывая его заслуги в развитии армянской поэзии и

народной песни, провести в сентябре 1945 года юбилей Саят-Новы.

2. Для организации и проведения юбилея образовать республиканскую комиссию в составе тт. Абова Г.А. (председатель), Ахумяна Т.С., Алтуняна Т.Т., Баяндур С.Б., Вартаняна З.Г., Григоряна З.Т., Григоряна Р.Г. (секретарь), Гулакяна А.К., Гришашвили И. (Грузинская ССР), Барамидзе А. (Грузинская ССР), Демирчяна Д.К., Даниелян А.Б., Зарьяна Н.Е., Зорьяна С.Е., Исаакяна А.И., Карапетяна С.К., Коджояна А.Г., Кирпотина В.Я. (председатель Союза советских писателей СССР), Мкртчяна А.Г., Мамиконяна О.Л., Орбели И.А., Петросяна С.М., Петросян М.И., Сулеймана Рустама (Азербайджанская ССР), Афрася Бадайл Бейли (Азерб. ССР), Сарьяна Г.Б., Саакяна В.А., Саркисяна Х.С., Степаняна А.Л., Тертеряна А.А., Шара Тальяна.

3. Поручить республиканской комиссии разработать и представить в СНК Армянской ССР мероприятия по проведению 150-летия со дня смерти Саят-Новы и ознаменованию его памяти.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.25, д.16, л.164. Подлинник.

11

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(б) И.СТАЛИНУ
О НАГРАЖДЕНИИ АВЕТИКА ИСААКЯНА
И ДЕРЕНИКА ДЕМИРЧЯНА**

6 апреля 1945г.

Иосиф Виссарионович!

В текущем году исполняется 70 лет со дня рождения армянского поэта Аветика Исаакяна и 50-летие литературно-

творческой деятельности драматурга-писателя Дереника Демирчяна.

А.Исаакян и Д.Демирчян имеют большие заслуги в развитии армянской литературы и драматургии.

В период Отечественной войны они принимали активное участие в общественно-политической работе своими произведениями и выступлениями на страницах советской и зарубежной армянской печати, призывали трудящихся армян к защите Советского Союза.

ЦК КП(б) Армении просит:

1. В связи с 70-летием со дня рождения отметить выдающиеся заслуги в развитии армянской литературы поэта Исаакяна Аветика Сааковича награждением его орденом Ленина.

2. В связи с исполнившимся 50-летием литературно-творческой деятельности отметить выдающиеся заслуги драматурга-писателя Демирчяна Дереника Карапетовича награждением его орденом Трудового Красного Знамени, ранее награжденного орденом Ленина.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.034, д.27, л.14. Отпуск.

12

ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ ОБ ОБМЕНЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИМИ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ АРМЯНСКОЙ ССР С ИРАНОМ, СИРИЕЙ И ЛИВАНОМ

6 апреля 1945г.

Иосиф Виссарионович!

В годы первой империалистической войны более одного миллиона армян, коренных жителей Армении, во избежание организованной турецкими и германскими империалистами

резни, жертвой которой стали свыше одного миллиона армян, вынуждены были эмигрировать из Турецкой Армении в арабские и Балканские страны, в Западную Европу, США и в другие страны.

Вследствие этого в указанных странах образовались многочисленные армянские колонии. Особенно большие колонии в настоящее время существуют в Сирии и Ливане, насчитывающие, по имеющимся у нас сведениям, до 200 тысяч армян, в Иране, насчитывающая от 100 до 120 тысяч армян, на Балканах, насчитывающие до 80 тысяч армян (в Румынии – 30 тысяч, в Болгарии – 35 тысяч, в Греции – 20 тысяч), в Египте – 40 тысяч, во Франции – 80 тысяч, в США более 150 тысяч армян.

Преобладающее большинство этих колоний составляет трудовое население – рабочие, ремесленники, сельскохозяйственные рабочие и трудовая интеллигенция.

Однако, по имеющимся сведениям, большинство зарубежных армян не пользуется элементарными политическими и гражданскими правами в этих странах.

В связи с возросшими симпатиями зарубежных армян к своей подлинной Родине – СССР и Советской Армении правящие круги этих стран их рассматривают как нежелательный элемент и всячески попирают их права и свободу.

Так, например, в Иране органы власти закрыли армянские школы и конфисковали построенные на национальные средства здания этих школ. Иранские власти воспрепятствуют преподавание армянского языка в школах.

В Сирии, Ливане и Египте за оформление гражданства и приобретение паспорта с армян взимают крупные, непосильные суммы.

В Ираке (Багдад), Иране (Исфаган) местные власти воспрепятствовали проведению армянами кампании по сбору средств в фонд танковой колонны имени Давида Сасунского.

Однако, несмотря на все эти препятствия, зарубежные армяне создали широкую сеть патриотических организаций (только в Иране, Сирии, Ливане, Египте и Палестине

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ ОБ ИЗДАНИИ ДЛЯ
ЗАРУБЕЖНЫХ АРМЯН ИЛЛЮСТРИРОВАННОГО
ОБЩЕСТВЕННО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЖУРНАЛА**

6 апреля 1945г.

Иосиф Виссарионович!

В связи с возросшим интересом многочисленных армянских колоний за рубежом (такие колонии имеются более чем в 25 странах мира) к Советскому Союзу и Советской Армении, особенно в период Отечественной войны, возникает необходимость в систематической информации зарубежных армян как о хозяйственных и культурных достижениях Советской Армении, так и об участии армянского народа в Отечественной войне Советского Союза.

Такая информация способствовала бы дальнейшему расширению и укреплению созданных за последние годы прогрессивных организаций армян за рубежом, которые ведут последовательную дружественную линию в отношении СССР и Советской Армении, разоблачают антисоветскую деятельность отдельных партий, групп и лиц в этих странах.

Единственным каналом, снабжающим зарубежную армянскую прогрессивную печать (их насчитывается до 20 названий) и прогрессивные организации материалами является вновь организованное Армянское Общество культурной связи с границей.

По имеющимся сведениям эти материалы далеко не удовлетворяют их потребность, так как посылаемые материалы не всегда поступают регулярно и не полно отражают подлинные достижения Советской Армении.

Исходя из этого считаем необходимым поставить вопрос об издании иллюстрированного общественно-художественного ежемесячного журнала, под названием "Советская Армения", на армянском языке, для зарубежных армян.

Считаем нужным отметить, что издаваемый в Армении с прошлого года журнал "Эчмиадзин", который также рассчитан на границу, несмотря на свой узкоспецифический харак-

тер, тем не менее вызывают большой интерес среди зарубежных армян статьи, посвященные достижениям Советской Армении. Часто зарубежные армянские газеты перепечатывают статьи из этого журнала и пользуются его материалами.

Тираж предлагаемого нами журнала намечается установить 2.000 экземпляров, количество номеров за год 12, объем 6-7 печатных листов. Годовая потребность в бумаге составит – 7 тонн.

Исходя из вышеизложенного ЦК КП(б) Армении просит ЦК ВКП(б):

а) разрешить издавать ежемесячный иллюстрированный общественно-художественный журнал на армянском языке, как орган Армянского Общества культурной связи с заграницей.

б) поручить Госплану Союза ССР выделить для этой цели 7 тонн качественной бумаги, сорта “вишхимз” или “литографической”.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.034, д.27, л.25-27. Отпуск.

14

ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ О РАЗРЕШЕНИИ ОРГАНИЗОВАТЬ ВОЗВРАЩЕНИЕ ЗАРУБЕЖНЫХ АРМЯН В СОВЕТСКУЮ АРМЕНИЮ

15 мая 1945г.

Иосиф Виссарионович!

Еще до начала войны, в 1939-40 годах, в Правительство Армении поступали многочисленные запросы от зарубежных армян, изгнанных из турецкой Армении в годы империалистической вийны, о возможности их возвращения на родину – в Советскую Армению. В годы Отечественной войны, в связи

с ростом авторитета Советского Союза за рубежом, это стремление еще более усилилось.

Армяне по этому вопросу обращались в наши посольства и миссии в США, во Франции, в Иране, Сирии, Ливане, на Балканах и т.д. Аналогичные письменные обращения поступали и в адрес Правительства Армении.

Во всех этих случаях Правительство Армении отвечало, что в настоящее время стоит задача одержать победу над фашистской Германией и что по окончании войны Правительство Армении рассмотрит вопрос о возвращении зарубежных армян на родину.

С начала 1945 года, когда война стала подходить к концу, разные патриотические и прогрессивные армянские организации вновь подняли вопрос о возвращении армян на родину. Такие запросы поступали от армян, проживающих во Франции, в Румынии, в США и Иране.

По имеющимся у нас сведениям, при выборах за рубежом делегатов на церковный Собор, который состоится в середине июня месяца текущего года, делегатам от мирян давались наказы о посещении ими Правительства Армении и ходатайстве о возвращении их на родину.

Учитывая, что прибывающие на собор, для выбора католикоса, делегаты поставят перед Правительством Армении этот вопрос и в связи с целесообразностью дать им окончательный ответ от Правительства Армении, мы вынуждены ускорить постановку этого вопроса перед Вами.

В настоящее время за рубежом проживает около одного миллиона армян. Крупные армянские колонии имеются в Сирии, Ливане – до 200 тысяч человек, в Иране от 100 до 120 тыс., в Румынии 30 тысяч, в Болгарии 35 тыс., в Греции 20 тыс., в Египте 40 тыс., во Франции 80 тыс., в США 150 тыс. и т.д. Эти колонии в годы Отечественной войны проявили себя активно в борьбе против германского фашизма, создали патриотические общества, прогрессивные Лиги. Эти организации проводили среди армян сборы средств в помощь Красной Армии, в фонд строительства танковой колонны имени “Давида Сасунского”, танковой колонны имени генерала

Баграмяна и т.д.

В своей подавляющей массе зарубежные армяне проявили большие симпатии к Советскому Союзу в его борьбе с фашистской Германией.

Учитывая все это и наличие возможностей приема части зарубежных армян даже в текущем году, ЦК КП(б) Армении и Совнарком Армянской ССР положительно относятся к вопросу о возвращении зарубежных армян на родину – в Советскую Армению и просят Вашего разрешения:

1. Совнаркому Армении организовать возвращение армян, бежавших в зарубежные страны в период русско-турецких войн и организованной турецким правительством резни армян.

2. Создать при СНК Арм. ССР Комитет по приему и устройству армян-иммигрантов.

3. Создать в армянских колониях, из представителей прогрессивных, патриотических и благотворительных обществ, Комитеты по возвращению армян на родину.

4. Одобрить инициативу зарубежных армян о сборе средств среди армян и создании фонда для их возвращения на территорию Советской Армении, привлечении, для этой цели, существующих фондов благотворительных и других обществ за рубежом.

5. О выделении в распоряжение СНК Армянской ССР 5 миллионов рублей на расходы по организации приема армян-иммигрантов в текущем году.

6. Разрешить СНК Арм. ССР организовать в 1945 году возвращение армян, в первую очередь из Румынии и Болгарии, в количестве 30-40 тыс. чел., устроив их на работу в совхозах Армянской ССР и в вступающие в эксплуатацию промышленные предприятия.

Просим Ваших указаний.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СНК АРМ.ССР
АРУТИНОВ Гр. САРКИСЯН А.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.034, д.27, л.33-34. Отпуск.

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ О ВОССОЕДИНЕНИИ
АРМЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЙ**

6 июля 1945г.

Иосиф Виссарионович!

После опубликования в печати, в марте с.г., сообщения Информбюро Наркоминдела СССР о денонсировании договора между Турцией и СССР от 17 декабря 1925 года среди населения начались разговоры о том, что Советское Правительство, расторгнув договор с Турцией, имеет в виду вернуть отошедшие к Турции территории Армении.

Высказывания о возврате территорий, захваченных Турцией, повсюду носят характер уверенности, что после одержания победы над Германией Советское Правительство выступит в защиту прав армянского народа.

Более широкие размеры приняли эти высказывания после публикации в печати декларации "Армянского Национального Совета в Америке", переданной делегатам Конференции Объединенных Наций в Сан-Франциско, где ставится вопрос "о присоединении армянской земли к существующему государству свободной, независимой Армении и возвращении туда всех армян, живущих за границей, имеющих желание туда поехать".

Особенно оживленные разговоры происходят в кругах интеллигенции, которые стали открыто говорить о том, что после объединения украинского, белорусского и других народов Советское Правительство, при встрече трех руководителей великих держав, будет ставить вопрос об объединении с территорией Советской Армении – территорий, отошедших к Турции после первой мировой войны.

Большинство высказываний среди интеллигенции сводится к тому, что надо требовать восстановления границ 1914 года и передачи бывшей Карсской области и Сурмалинского уезда Армении. С этим связывается также переселение армян, проживающих за границей.

Отдельные представители интеллигенции, посещая руководящие советские и партийные органы в Армении, настойчиво добиваются ответа на вопрос – будет ли Правительство Советского Союза, при переговорах с Турцией по заключению нового договора, ставить вопрос о восстановлении границ 1914 года.

Эта настойчивость выразилась в поведении видного армянского поэта Аветика Исаакяна и художника Мартироса Сарьяна, которые, перед самым открытием церковного Собора в Эчмиадзине, будучи избранными, с их согласия, делегатами на Собор, сделали заявление в Совет по делам армянской церкви при Совнаркоме Армянской ССР о том, что они не хотят принять участие в Соборе по выбору католикоса. При встрече, по поручению ЦК КП(б) Армении, зам. председателя СНК Армянской ССР т.Карапетяна с Аветиком Исаакяном и Мартиросом Сарьяном, для выяснения причин их отказа, последние заявили, что они не хотят участвовать в Соборе, чтобы не встретиться с делегатами от зарубежных армян, так как последние поставят перед ними вопрос о присоединении Турецкой Армении к Советской Армении, а они не знают мнения партии и правительства по этому вопросу.

Только после разъяснения им значения Собора с точки зрения интересов единства армянского народа, разбросанного по всему миру и укрепления авторитета Советского государства за рубежом, А.Исаакян и М.Сарьян согласились принять участие в Соборе армянской церкви.

Главной темой разговора приехавших на церковный Собор делегатов и гостей от мирян из зарубежных стран, при встречах их со своими родственниками и знакомыми и с видными деятелями культуры, литературы и искусства, был вопрос о переселении зарубежных армян на родину и о территориальном объединении Армении.

На приеме в Совнаркоме Армянской ССР, состоявшемся по настоянию делегатов и гостей от мирян, прибывших на Собор, среди которых было много руководителей зарубежных прогрессивных организаций, последние заявили, что им

поручено населением армянских колоний заявить правительству Армении о просьбе переселения их на родину – в Советскую Армению.

Выступая, они выражали надежду, что советское правительство осуществит их чаяния о территориальном объединении Армении.

Все это взбудоражило настроение трудящихся как города, тек и деревни и усилило надежды о предстоящем разрешении Правительством Советского Союза территориального вопроса Армении.

Во всех этих случаях ЦК КП(б) Армении и Совнарком Армянской ССР придерживались следующей линии.

По вопросу о репатриации зарубежных армян на родину – разъясняли, что правительство Армении, положительно относясь к возвращению армян-беженцев на родину, ввиду сложности осуществления массового переселения, изучает этот вопрос для предстоящего рассмотрения Совнаркома Армянской ССР.

По вопросу о воссоединении армянских территорий, отошедших к Турции в 1921 году, мы разъясняли, что вопрос о границах с Турцией связан с международными интересами Советского государства и, по-видимому, встанет при предстоящих переговорах Советского Союза с Турцией по заключению нового договора.

Ввиду того, что вопросы о границах с Турцией и переселения зарубежных армян на родину стали в центре внимания широких масс населения, считаю необходимым довести об этом до Вашего сведения.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.034, д.27, л.40-43. Отпуск.

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ О ВКЛЮЧЕНИИ
В СОСТАВ АРМЕНИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ
АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ**

Ноябрь 1945г.

Иосиф Виссарионович!

Нагорно-Карабахская автономная область, примыкающая к территории Армении, с 1923г. входит в состав Азербайджанской ССР.

Население этой области является в основном армянским.

Из 153 тыс. населения – 137 тыс. является армянским.

Сельское хозяйство Нагорного Карабаха является аналогичным с горной частью Армении. Вхождение Нагорного Карабаха в состав Армении намного способствовало бы развитию его, улучшилось бы руководство хозяйством.

Массово-культурное и политическое обслуживание населения на родном языке усилилось бы при руководстве со стороны республиканских органов Армении.

Вхождение Нагорно-Карабахской области в Армению дало бы возможность местным кадрам продолжать высшее образование на родном языке в вузах Армении. С другой стороны, Армянская ССР могла бы получать национальные кадры из Нагорно-Карабахской области, которые отличаются своей деловитостью и в настоящее время, естественно, не могут быть полностью использованы в Азербайджане.

Исходя из этого и желания населения Нагорного Карабаха, Центральный Комитет и Совнарком Армении вносят на рассмотрение ЦК ВКП(б) и Союзного Правительства вопрос о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР в качестве Карабахской области.

При положительном решении этого вопроса ЦК и

Совнарком Армении войдут в Правительство с предложением о восстановлении бывшего центра Карабаха города Шуши, разрушенного перед установлением Советской власти.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.034, д.27, л.74. Отпуск.

17

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ ОБ УЧРЕЖДЕНИИ В
Г.ЕРЕВАНЕ ПОСТОЯННОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА
АРМЯНСКОГО ВСЕОБЩЕГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО
СОЮЗА "БАРЕГОРЦАКАН"**

14 апреля 1947г.

Иосиф Виссарионович!

В США существует центр армянского благотворительного общества "Барегорцакан". Эта организация обладает большими средствами, образовавшимися из денежных пожертвований от зарубежных армян и наследств, оставленных крупными богачами-армянами по завещаниям.

В связи с репатриацией зарубежных армян в Советскую Армению в 1945 году Совет Министров Армении связался с "Барегорцаканом" по вопросу получения средств в иностранной валюте для покрытия части расходов Правительства Армении по репатриации армян.

В 1946 году "Барегорцакан" перевел Правительству Армении 300.000 долларов и местным комитетам по репатриации Сирии-Ливана, Ирана, Греции и Болгарии 225.000 долларов.

Эти суммы были направлены на оплату морского транспорта, перебрасывающего репатриантов.

Кроме этого "Барегорцакан" одновременно, за

последние два года, прислал одежду, обувь и медикаменты на сумму 179.000 долларов.

В 1948, году "Барегорцакан" открыл сбор средств для помощи по репатриации армян, в размере одного миллиона долларов.

Несмотря на то, что Правительство Армении систематически извещало "Барегорцакан" о произведенных расходах переводимых ими сумм, "Барегорцакан" несколько раз обращалось к послу СССР в США товарищу Новикову о ненормальной связи с Правительством Армении и просило разрешения Правительства Армении иметь в г.Ереване постоянного представителя благотворительного общества "Барегорцакан", для улучшения связи с правительственными учреждениями Армении.

Учитывая большие возможности привлечения средств зарубежных армянских организаций на покрытие расходов по репатриации армян, производимых Советским Правительством, Центральный Комитет КП(б) Армении и Совет Министров Армянской ССР, обсудив это предложение "Барегорцакана", нашли целесообразным иметь в г.Ереване их представителя и просят Вашего разрешения об учреждении в гор. Ереване постоянного представительства армянского всеобщего благотворительного союза "Барегорцакан".

Кандидатура представителя будет выдвинута из советских граждан, проживающих в настоящее время в Армении.

Просим Вашего указания.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.27, д.47, л.22-23. Отпуск.

**ПИСЬМО В ЦК ВКП(Б) И.СТАЛИНУ ОБ ОТКРЫТИИ В
АРМЕНИИ КАТОЛИЧЕСКИХ ЦЕРКВЕЙ**

14 апреля 1947г.

Иосиф Виссарионович!

За последнее время в зарубежных армянских колониях оживилась антисоветская работа реакционных элементов-дашнаков и представителей армяно-католической церкви вокруг репатриации армян на родину.

Наиболее провокационный характер носят выступления представителей армяно-католического духовенства. Антисоветская деятельность его усилилась после выступления главы армяно-католической церкви на Ближнем Востоке (в Бейруте) кардинала Агаджаняна.

Сразу после того, как Ватиканом был возведен в кардиналы, Агаджанян выступил со своим первым посланием, направленным против Советского Союза и репатриации армян на родину.

В этом послании содержатся грубые выпады против Советского правительства и Конституции нашей страны.

Кардинал Агаджанян обвиняет Советское правительство в невыполнении своего обещания и Конституции Советского государства в части предоставления свободы религии и что в Армении отдают предпочтение армяно-григорианскому вероисповеданию, отвергая и преследуя армяно-католическое духовенство, и переселившихся армян-католиков принуждают порвать с католическим вероисповеданием и примкнуть к армяно-григорианскому.

Агаджанян призывает армян бойкотировать переселение и остаться в зарубежных колониях.

Послание кардинала Агаджаняна послужило сигналом для католического духовенства, и в большинстве армянских колоний оживилась необузданная антисоветская провокация по адресу Советской Армении и возвращения армян на родину.

Против антисоветских нападок католического

духовенства выступают на страницах печати представители прогрессивной части интеллигенции католиков-армян, защищая провозглашенную Сталинской Конституцией свободу вероисповедания.

В Египте на страницах газеты "Арев" выступил католик Чилян Перч, в Бейруте редактор газеты "Арабат" Элчян выпустил брошюру, разоблачающую антисоветскую деятельность Ватикана и его ставленника Агаджаняна.

Ряд известных католиков обратились в посольство Советского Союза в Египте с разоблачением предательской деятельности католического духовенства и с просьбой отправить их с первой же партией в Армению.

Учитывая, что в зарубежных армянских колониях проживают до 200.000 католиков-армян и стремление большинства их вернуться в Советскую Армению, а также что в настоящее время в Армении проживают до 20.000 армян-католиков, ЦК КП(б) Армении и Совет Министров Армянской ССР просят разрешить: 1) открыть в Армянский ССР от 7 до 10 католических церквей и 2) организовать апостольскую администрацию в гор. Ленинакане, как руководящий центр армяно-католической церкви в Армении.

Такое мероприятие противодействовало бы провокационным вылазкам Ватикана и кардинала Агаджаняна среди зарубежных армян, парализовало бы их попытку сорвать мероприятия по переселению армян-католиков на родину.

Сообщаю для сведения, что руководящий центр католической церкви до 1932 года существовал в г.Тбилиси и осуществлял руководство также католической церковью в Армении.

Прошу Вашего указания.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.27, д.27, л.24-26. Отпуск.

**ПИСЬМО И.СТАЛИНУ О ПЕРЕСЕЛЕНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ИЗ
АРМЯНСКОЙ ССР В АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ССР**

3 декабря 1947г.

Обменявшись мнениями по некоторым вопросам, возникшим в результате хозяйственных изменений, происшедших в Азербайджанской и Армянской республиках за последние годы, обращаемся к Вам со следующим предложением.

Выход новых земель из-под орошения при осуществлении Мингечаурской системы и недовольства рабочих рук в существующих колхозах хлопковых районов, а также задача поднятия урожайности хлопка выдвигают вопрос о необходимости увеличения населения в этих районах Азербайджанской ССР.

Реальным решением этого вопроса могло бы быть переселение в эти районы азербайджанского населения, проживающего в Армении, в количестве 130 тысяч человек.

Переселение азербайджанского населения из Армении в Азербайджан облегчило бы намного условия приема и устройства армян, возвращающихся на родину из зарубежных стран.

Освобождаемые в результате переселения азербайджанского населения земли и жилища могли бы быть использованы для расселения прибывающих в Армению крестьян из числа зарубежных армян.

Исходя из этих соображений, просим Вашей санкции:

1) На переселение азербайджанского населения, проживающего в Армянской ССР, в малонаселенные хлопковые районы Азербайджанской ССР и использование освобожденных земель и жилищ для приема и устройства армян, возвращающихся в Армянскую ССР из зарубежных стран.

2) Разрешение Советам Министров Азербайджанской

ССР и Армянской ССР создать совместную комиссию для разработки условий и порядка переселения, а также руководства осуществлением переселения.

3) Взятие на союзный бюджет расходов, связанных с этими мероприятиями.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б)
АЗЕРБАЙДЖАНА
БАГИРОВ М.Д.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б)
АРМЕНИИ
АРУТИНОВ Г.А.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.27, д.47, л.137-138. Отпуск.

20

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ БЮРО ЦК КП(Б) АРМЕНИИ
ОБ УВЕКОВЕЧЕНИИ ПАМЯТИ ВЕЛИКОГО
АРМЯНСКОГО ПОЭТА ОВАНЕСА ТУМАНЯНА**

16 июля 1949г.

Учитывая выдающуюся роль Ованеса Туманяна в истории новой армянской литературы, его огромные заслуги в деле сближения народов Закавказья, а также армянского и русского народов и его плодотворную деятельность после Октябрьской революции, направленную на установление и укрепление советской власти в Армении, бюро ЦК КП(б) Армении постановляет:

1. Наряду с установлением памятника Ов.Туманяну в гор. Ереване, согласно решению Горсовета, построить в Ереване дом-музей Ованеса Туманяна, воспроизводящий дом поэта в

Тбилиси, где он жил и творил до конца своей жизни, перенести в дом-музей библиотеку и имущество Ованеса Туманяна.

2. Поручить Совету Министров Армянской ССР рассмотреть вопрос о сохранении за вдовой поэта Ольгой Васильевной Туманян пожизненного права получения гонорара за издаваемые произведения Ованеса Туманяна.

3. Обязать Институт литературы Академии наук Армянской ССР и Госиздат Армении в первой половине 1950 года закончить издание полного собрания сочинений Ованеса Туманяна.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б) АРМЕНИИ АРУТИНОВ Гр.

ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.29, д.32, л.138. Подлинник.

Հայաստանին վերադարձվեն Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերը:

Միայն այդ պայմանով մենք կկարողանանք ընդունել բոլոր ցանկացող հայերին: Իսկ նրանց մերժելու մենք ոչ մի բարոյական իրավունք չունենք: Դա է ներկայումս Թուրքիայի ձեռքին գտնվող հայկական մարզերը Սովետական Հայաստանին վերադարձնելու հարցի այժմեականությունը: Մենք հաստատականորեն կձգտենք մեր առաջադրած հարցի դրական լուծմանը, նկատի ունենալով նրա այժմեականությունը:

«Սովետական Հայաստան», 1946, 3 փետրվարի

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ

С БЕЗГРАНИЧНОЙ ВЕРОЙ В БУДУЩЕЕ

Григорий Артемьевич Арутинов относился к таким людям, которые отдавали себя до последнего вздоха делу строительства нового государства. Он провел годы своей молодости на партийной работе в Грузии и, будучи уже сформировавшимся государственным работником, переехал в Армению, где с конца 1937г. до конца 1953г. занимал должность секретаря Центрального Комитета КПА. С 1945г. по 1953г. мне приходилось неоднократно встречаться с ним на различных совещаниях и заседаниях, созывавшихся в ЦК КПА, на съездах КПА и пленумах ЦК КПА, совместно с ним участвовать в сессиях Верховного Совета СССР. Арутинов выступал редко и старался всегда быть кратким. Его выступления были всегда пронизаны стремлением решать рассматриваемые вопросы в интересах государства, в интересах дружбы советских народов. Они обнаруживали в нем одновременно пронизательность и скромность, сочетание глубокого патриотизма с безграничной верой в будущее.

Об этих выступлениях Г.А.Арутинова другие расскажут лучше меня. На этих заседаниях и совещаниях присутствовало обычно много людей и им, несомненно, запомнились его выступления.

Я же хотел бы поделиться воспоминаниями о личных встречах, носивших обычно деловой характер, во время которых приходилось обсуждать различные вопросы развития науки в Армении.

Первая встреча. В 1944-1945гг. в руководстве Академии наук Армянской ССР создалось трудное положение. Академия была основана в ноябре 1943г., а уже в мае 1944 года ее

первый президент, руководивший всей ее деятельностью, академик Иосиф Абгарович Орбели должен был уехать в Ленинград для работы по восстановлению Эрмитажа. В качестве первого вице-президента я заменял его, надеясь, что он скоро вернется к исполнению своих обязанностей. Конечно, без президента я не решал каких-либо принципиальных вопросов и вместе с другим вице-президентом Вартаном Оганесовичом Гулканяном занимался лишь текущим делами. Между тем, естественно, возникла необходимость возможно скорее более конкретно определить лицо молодой Академии, сформировать основные направления работы, сосредоточить силы на тех проблемах, которые будут признаны для Академии важнейшими.

Естественно, считалось, что такие важные для будущей молодой Академии вопросы должны быть предварительно обсуждены президентом с руководством республики, на основе чего в дальнейшем должен был разрабатываться план Академии наук.

Уже в начале 1945 года стало ясно, что Иосиф Орбели не вернется на постоянную работу в Ереван. Между тем я продолжал чувствовать себя лишь временно исполняющим обязанности президента. Будучи новым человеком в республике, куда я переехал лишь в 1944 году, я все ближе знакомился и с ее жизнью, и только в конце 1945 года мне стали довольно ясны основные задачи Академии наук республики в послевоенный период. Мне очень хотелось поделиться своими соображениями с руководством республики. Однако в тот период я считал, что эти вопросы можно будет обсуждать только после назначения нового президента, с которым прежде всего мне нужно было посоветоваться.

В начале же 1946 года, когда мне была присуждена Сталинская премия за работы в области рассеяния света, Г.А.Арутинов пригласил меня в ЦК, чтобы поздравить с награждением. Со своей стороны я решил воспользоваться встречей, чтобы рассказать ему о серьезном положении в Академии. Это была моя первая беседа с Григорием Артемьевичем.

Как оказалось, Г.А.Арутинов не только ясно представлял трудности, возникшие перед Академией, но был довольно хорошо осведомлен и о состоянии дел Академии наук на этот момент. (Это меня несколько удивило, так как я имел основания думать, что ответственные товарищи из аппарата, доставлявшие ему тогда информацию о делах Академии наук, не всегда объективны в своих сообщениях).

Из дальнейшего разговора стало ясно, что Григорий Артемьевич хотел бы сам избавиться от этого промежуточного звена между Академией наук и руководством ЦК и получать информацию непосредственно от Президиума АН. Стало ясно, что для моих подозрений были серьезные основания. Информация, которую Г.А.Арутинов получал о деятельности Академии наук, не всегда достаточно точна и объективна. Я понял, что Г.А.Арутинов умеет сам вносить в получаемые сведения коррективы, исправляющие искажения, возникающие в "каналах информации". Впоследствии я имел еще случаи убеждаться в том, насколько полно он обладал этим важнейшим для государственного деятеля качеством.

Г.А.Арутинов предложил мне от имени ЦК заняться вплотную перспективными вопросами деятельности Академии наук и высказал ряд соображений по вопросу о ее работе.

Он считал, что Советской Армении предстоял путь интенсивного промышленного развития. Исходя из этого он поддержал намечавшуюся в Академии уже тогда тенденцию к более быстрому развитию физико-математических, технических, геологических и химических наук. Он вполне осознавал, что на этом пути у нас будут большие трудности с кадрами, так как долгое время в Армении преподавание физики и многих технических дисциплин было на низком уровне, и все дело приходится начинать практически на пустом месте. Он предлагал обращать большее внимание на приглашение из других республик хороших специалистов, уже работающих в известных научных центрах.

"Используйте также Ваши личные связи, поскольку Вы раньше работали в Ленинграде, не бойтесь того, что такие приглашения лишь редко принимаются. Многие специалисты-

армяне с удовольствием приедут к нам, но дело не только в них, приглашайте также специалистов других национальностей. Создание сильной Академии наук дело трудное и требует большого количества способных и квалифицированных работников”.

Я пожаловался на острый недостаток помещений для развертывания работы уже организованных институтов. На это Г.А.Арутинов сказал:

“Сейчас, когда война кончилась, мы вступаем в период интенсивного строительства. Вы должны широко развертывать строительство ваших институтов. Готовых помещений для вас у нас нет, но мы окажем вам всякое содействие в строительстве”.

Забегая вперед скажу, что я через некоторое время обратился с настойчивой просьбой к Г.А.Арутинову предоставить хотя бы небольшое помещение для экспериментов проф. О.К.Давтяна по физической химии. Тогда он взял трубку и позвонил Председателю Президиума Верховного Совета АрмССР М.Папяну, напомнил ему, что тот собирался отказаться от выделенной в его пользование дачи в Норке: “Вот Академия наук хочет ее у тебя забрать”. Вопрос был решен. Теперь после ряда передвижек и строительства на этой территории высятся корпуса Института энергетики.

Заканчивая свою первую беседу со мной, Г.А.Арутинов особенно подчеркнул, что ЦК КПА Армении придаёт громадное значение правильному развертыванию деятельности Академии наук. “К сожалению, в деятельности наших ученых еще много провинциализма. Академия наук должна с самого начала преодолеть эти узкие рамки и выйти на широкое поприще советской науки”.

Г.А.Арутинов просил по возникающим трудным вопросам организации науки всегда связываться с ним. Он понимал, что некоторые руководящие товарищи стремятся учредить мелочную опеку над деятельностью Академии, хотя ЦК считает, что их задача лишь оказывать помощь научным учреждениям в их работе.

Надо признать, что после этой беседы мы больше не

имели случаев ненужного вмешательства в текущие дела со стороны различных работников республиканских органов, а принципиальные вопросы обсуждались всегда с руководством ЦК и Совмина. Правда, в дальнейшем мы изредка получали серьезные упреки за некоторую неповоротливость в работе, но всегда точно знали, чего ждет от Академии руководство республики.

Прощаясь с Арутиновым, я удивлялся мысленно тому, что мы оказались одинакового мнения по столь большому числу вопросов, хотя это был наш первый разговор.

В 1946-1947гг. партия поставила ряд идеологических задач, требовавших серьезной работы со стороны представителей общественных наук. В условиях Армении одной из таких задач являлась борьба с национальной ограниченностью и с идеализацией некоторых этапов исторического прошлого армянского народа. В дальнейшем мне часто приходилось слышать по этому вопросу упреки в адрес Г.А.Арутинова, который якобы проявлял пренебрежительное отношение к культурному наследию, доставшемуся нам от прошлого. Мне часто приходилось беседовать на эти темы с Арутиновым, и я должен сказать, что мне редко приходилось встречать людей, которые бы так высоко ценили значение культурных ценностей, созданных в прошлом армянским народом для нашего общества. Лучшим свидетельством этого явилось сооружение в период его работы в Армении великолепного здания Матенадарана. Надо было видеть, с каким вниманием относился он к этому институту.

Бросая взгляд на те годы, я вижу, что, Компартия Армении правильно решала все основные вопросы, касавшиеся оценки исторического прошлого. Ее идеологическая борьба против остатков национальной ограниченности, борьба, в которой Арутинов играл крупную роль, имела огромное значение как для дальнейшего укрепления дружбы народов, так и для невиданного научного прогресса, переживаемого с тех пор культурой Советской Армении.

В 1950 году Арутинов вместе с секретарем ЦК КП Армении по пропаганде Заветом Григоряном и своей супругой посетили как-то вечером Бюраканскую обсерваторию. Арутинов хорошо знал, что обсерватория еще строится. Но не знал, что установленные временно под открытым небом небольшие телескопы работают каждую ночь и систематически ведут свою наблюдательскую работу. Вместе с моим помощником в темноте мы водили Арутинова и его спутников по обсерватории, и я чувствовал, что он получает большое удовольствие и радость.

Вернувшись после обхода ко мне домой, мы поужинали вместе с членами моей семьи. Григорий Артемьевич очень воодушевился и все время говорил о великом значении науки. Заодно он успел узнать о некоторых наших нуждах и просьбах. Все они были удовлетворены в течение следующей недели.

Вспоминая это посещение, я спрашиваю себя, почему он находился в состоянии почти безмерной радости. Думаю, что он испытывал счастье от мысли, что в Армении начинают появляться научные учреждения, значение деятельности которых выходит из узкореспубликанских рамок. Имело значение и то, что он увидел нашу молодежь – первое поколение бюраканцев, весьма преданных своему делу.

АРАМ ХАЧАТУРЯН
Композитор

Был 37-й год, когда я приехал в Ереван писать музыку и к кинофильму "Зангезур". Только что был назначен первым секретарем Центрального комитета коммунистической партии Армении Григорий Артемьевич Арутинов. Вскоре, после нескольких дней моего пребывания там, он высказал желание со мной встретиться. Начиная с 37-го по 38-й год мы встречались в Москве и в Ереване по рабочим вопросам. В 38-м году уже было решение о декаде армянского искусства в Москве, я был приглашен в Ереван для работы над балетом. Армянская декада – эта была первая декада, из всех республик СССР, которая привезла в Москву балет. До Армении привозились только оперы. И вот тогда, в этот период, я близко, и в плане деловом, и в плане творческом, и в плане личном и человеческом, стал часто встречаться с Григорием Арутиновым. Во-первых, я должен вспомнить с великой благодарностью о том доверии и уважении, которое он оказывал мне везде, всегда и по всякому поводу. Прежде всего, конечно, то, что мое участие в подготовке декады армянского искусства в Москве было не только как композитора, который писал большое произведение по его предложению – балет, но и как одного из консультантов вместе с московским режиссером, главным режиссером театра им. Вахтангова Рубеном Николаевичем Симоновым и Александром Шамильевичем Мелик-Пашаевым – главным дирижером Большого театра, я участвовал во всех просмотрах, обсуждениях и т.д. Желание и умение слушать, что говорят другие, было по-моему, характернейшей чертой Григория Артемьевича, во всяком случае в области искусства. Он очень внимательно прислушивался ко всем высказываниям, когда

бывали коллективные обсуждения показов, прислушивался ко всем деятелям одинаково и всегда поддерживал разумные предложения.

Я написал по его заказу балет "Счастье" для армянской декады 1939 года, это была очень большая работа. Это была моя вторая консерватория. Я в последующие годы говорил своим студентам: "Если у вас будет такой случай, как у меня, надо будет написать большую работу, как балет или оперу, и будут очень жесткие сроки и еще не будут высыхать чернила, а вы уже будете слушать в партитуре звучание своего произведения – это огромнейшая учеба и это вторая консерватория". И вот, благодаря этой учебе, работе как композитора я очень сильно продвинулся вперед, за что благодарен Григорию Артемьевичу, который, во-первых, саздал самые благоприятные условия для меня во время работы и всячески интересовался и поддерживал, для того, чтобы работа была бы закончена к сроку, что я и сделал.

Но мне хочется сегодня еще вспомнить о другом. Я армянин, который родился в Грузии, и я поехал из Грузии в Москву, а уже из Москвы я попал в Армению, в Ереван. Но, вероятно, тогда, во-первых, условия помощи молодым были небольшие, во-вторых, может быть, еще неизвестны были мои способности, но должен сказать, что у меня никак не получался контакт ни с армянскими официальными кругами, ни с музыкальными. Я был каким-то "неармянином", если можно так выразиться, отщепенцем. И он первый человек, который меня привязал к Армении, который заставил меня думать и гордиться тем, что я армянин, человек, который, я бы сказал, привязал меня к земле, кстати, он привязал меня не только всем тем, что я рассказал и еще расскажу, а еще тем, что по его указанию мне правительством Армении был подарен особняк, состоящий из пяти комнат с фруктовым садом. Конечно, этот акт произвел на меня огромное впечатление, и я почувствовал, что я действительно привязался к родной земле, и после этого, между прочим, почти каждый год, если не удавалось, то в два года раз по разным причинам, я все время приезжал в Армению и часто не на короткие сроки.

Это бывали либо концерты, либо помощь последующим декадам, которые там были, либо консультации и другие причины. Позже, когда мне оказана была честь, и я был избран академиком армянской Академии наук, я ездил и по этому поводу. Так что Григорий Артемьевич в моей биографии сыграл огромную роль даже в самой направленности моего искусства. Я не знаю, как скажут музыковеды о сплаве в моем творчестве армянского, где-то закавказского, но, конечно, главным образом армянского начала с традициями русской музыки, современной музыки, мировой музыки, но он и в этом смысле сыграл для меня очень, очень большую роль, так как благодаря ему я начал думать, что армянское – это главное зерно, которое должно быть отражено у меня в творчестве.

Мне хотелось бы описать Арутинова и чисто внешне. Он производил на меня всегда огромное впечатление. Он мобилизовывал. Когда он появлялся и когда с ним разговариваешь, невозможно было быть рассеянным или несосредоточенным, или не вникать в то, что он говорил. Говорил он очень скромно, можно сказать, без амбиций, как бы в порядке постановки вопроса. Это был очень красивый человек, высокий, стройный, широкоплечий, с умным, благородным лицом, умными, пронизывающими глазами, внимательный к людям. Искусство он любил, отлично чувствовал, понимал, и, когда он руководил республикой, для армянского искусства он сделал очень, очень много. Его в народе прозвали Григор-шинарар (Григорий-строитель), и это не случайно, действительно многое он построил, но опять же, если обратиться к искусству, успехи, ну, к примеру, оперного театра были его заслугой, при нем появились оперы, балеты, классика русская, западная, возник настоящий оперный театр, был приглашен дирижер Михаил Тавризиан, в театре собрались хорошие голоса, новые молодые силы, и замечательный певец, народный артист Советского Союза Павел Лисициан начал свою деятельность в Ереванском оперном театре, именно когда Арутинов руководил республикой. И, кстати, очень помог тогда Лисициану. Тогда же начала петь и блистательная, позже известная во всем мире Зара Долуханова...

МАРТИРОС САРЬЯН
Народный художник СССР

Я приехал в Армению из Москвы хоть и в счастливый, но в тяжелый период истории нашего народа. Был установлен новый строй, однако в стране царила разруха. Нужно было созидать и этим созиданием утвердить веру народа в новую жизнь.

Массовое строительство, начавшееся в 1920 годах, особый размах получило в конце 1930. Строительство велось повсюду. Строились дома, школы, промышленные предприятия, дороги. Расцветало искусство Советской Армении!

Сегодня, когда я обращаю свой мысленный взгляд на эти годы сквозь дымку времени, образ Григория Артемьевича предстает передо мной как образ истинного созидателя, руководителя, заряжающего настоящей трудовой энергией всю республику.

Вспоминаю наши обсуждения многочисленных общественно-политических проблем того времени с моим другом Аветиком Исаакяном, великим поэтом Армении. Исаакян очень высоко оценивал деятельность Арутюняна и однажды для сравнения назвал его даже "Григорием-строителем".

Каждая моя личная встреча с Арутюняном добавляла еще одну важную подробность (красивую деталь, прекрасный штрих) в мое целостное восприятие сущности этого человека. Конечно, проникнуть во внутренний мир Личности нелегко, но деятелю искусства и особенно художнику такое умение необходимо. Ведь именно это проникновение и создает ту животворную почву, на которой расцветает настоящее искусство.

При каждой новой встрече с Арутюняном я замечал, как

он становился все более умудренным и целенаправленным человеком. Когда же я предложил ему уделить время для написания его портрета, он посоветовал мне больше писать портреты передовых рабочих, колхозников и вообще трудящихся.

“Строят жизнь они”, – заключил Григорий Артемьевич.

На мою жизнь выпало много тяжелых испытаний. Это были годы, когда выпестованное мною искусство и многие мои творческие принципы рассматривались неверно, когда мои работы и мое художественное мировоззрение встречали недоверчиво. И вот именно в эти годы мне доверили очень ответственное дело – избрали депутатом Верховного Совета СССР. Избрал меня (а избирался я в течение трех созывов) народ, но доверие по отношению ко мне, конечно же, исходило сверху. Это доверие явилось для меня выражением настоящего признания моего искусства. Признание же со стороны Арутюняна защитило меня и мое искусство от различных нападок недоброжелателей.

Не могу без волнения вспоминать о последнем по отношению ко мне прекрасном поступке Арутюняна. Это был тот год, когда Арутюнян уезжал из Армении. Перед отъездом он послал мне краски, причем краски очень ценные и дефицитные. Я был очень тронут его вниманием, но потом, когда я узнал, что Арутюнян в свободное время сам занимался живописью и что это были его собственные краски, признательность моя удвоилась. Так вот откуда исходило это его прекрасное знание искусства!

До сегодняшнего дня Григорий Арутюнян остается для меня образцом честного и благородного государственного руководителя, ориентирами деятельности которого являлись интересы народа.

В эти дни пересматриваются многие страницы прошлого, прожекторы истории направляются на ту или иную ее область, беспристрастно высвечивают все ее подробности и подготавливают почву для новых оценок прошедших тяжелых времен, событий и личностей прошлого – оценок в большинстве случаев справедливых, но иногда все-таки слишком прямолинейных и поверхностных.

К сожалению, мало таких людей, которые направляют эти прожекторы не только на явления жизни внешней, но и внутрь самих себя, в свою душу. Мало тех, кто, вспоминая о прошлом, пересматривает в нем свою же роль и свое же поведение. Сегодня я пытаюсь сделать это в статье, написанной по поводу дня рождения Григория Арутюняна.

Наступила весна 1953 года. Первый раз после не в меру затянувшейся зимы обледеневшая страна давала трещины. Умер Сталин. Потерпел политический крах Берия, и людские страсти, особенно у нас, в Армении, бурлили. Из глубины души поднимались и растекались бурными потоками яростный гнев и неумное ликование. Годами накопленные обиды, веками оскорбляемое национальное достоинство внезапно вылилось почти в злорадное торжество перед готовившимся судилищем и возможностью возмездия. Люди находились в эйфории “свободомыслия”.

Но не всегда сильные человеческие страсти – любовь, поклонение, ярость, ненависть – находят своего истинного адресата. Увы, как на беду, эти чувства стремятся к скорейшей материализации и часто находят для этого жертву, на которую можно было бы направить весь напор своих вышедших из берегов потоков.

В упомянутые мною дни жертвой такой материализации человеческих страстей стал первый секретарь ЦК КП Армении Григорий Арутюнян.

Партийное собрание Союза писателей Армении походило скорее на судебное заседание.

Костер гнева на собрании разгорался все сильнее, увеличивалось также и количество людей, бросающих в этот костер все новые и новые поленья. Свою "лепту" внесла и я.

Месяца через два в находящемся в Доме правительства зале Верховного Совета был созван пленум ЦК КП Армении, на котором должен был быть освобожден от работы первый секретарь ЦК. Атмосфера в зале царила крайне тяжелая и напряженная. В первом ряду сидел Арутюнян. Сидел один, погруженный в собственные мысли. Пусты были не только соседние кресла – целиком пустовали второй, третий и четвертый ряды. Люди, которые еще вчера сочли бы за великую честь хотя бы несколько секунд побыть рядом с "хозяином" и, быть может, спеть ему при этом восторженный дифирамб, сегодня предпочитали держаться от него подальше.

Я сидела в шестом или в седьмом ряду. Ощущала в себе тайное желание подойти к Арутюняну, поздороваться, сесть рядом с ним. Но и во мне и в других еще были свежи впечатления от моего выступления на собрании Союза писателей, и мой шаг был бы воспринят как фальшивый и неуместный.

Подошла я к Григорию Арутюняну в последующие годы своей жизни. Подходила постепенно, созревая мыслью и духовным опытом. Подошла я к нему тогда, когда мои глаза шире открылись на мир и я увидела из года в год все более развращающуюся жизнь с ее роскошествующими, нравственно разлагающимися руководителями, с ее потерявшими человеческий и национальный облик, рвущимися лишь к богатству и власти большими и малыми "шефами"... В моей памяти часто возникал трагический образ сдержанного, разумно-патриотичного, мыслящего и действующего крупными категориями первого секретаря ЦК.

Мысленно я восстанавливала все то, что сделал для Армении не Григорий Артемьевич Арутинов, а Григор Арутюнян, причем сделал это в тяжелейшие, чреватые невосполнимыми потерями годы. Разве не при нем в то трудное военное время был построен Матенадаран, была основана Академия наук и открыта улица Баграмяна? Разве не при нем всесоюзную славу и признание завоевала джермукская здравница и были озеленены пустоши вокруг Еревана? Разве не при нем относительного расцвета достигла наша литература, живопись и музыка? Разве не при нем прошедшая в Москве декада армянского искусства и литературы продемонстрировала наши культурные достижения и явилась первым триумфальным смотром армянской культуры за пределами Армении? И, наконец, разве не при нем был отмечен тысячелетний юбилей "Давида Сасунского" – организовано грандиозное празднество, по масштабности не имеющее прецедентов во всей новейшей армянской истории! Это был не просто юбилей, а великий национальный Ритуал, который после геноцида 37-го года явился для нашего разочарованного и поникшего духом народа животворным стимулом к Возрождению и Созиданию!

Да, неоднозначными и ухабистыми были пройденные годы, и гораздо проще поставить на них крест, охарактеризовать эти годы как время тотального разрушения, как период сплошного насилия и предательства, чем проникнуть в их суть и из запутанного клубка, в котором переплелось все: белое и черное, добро и зло, ненависть и грех, вытянуть нить истины и соткать ею правдивую картину прошлого.

Недавно дочь Арутюняна показала мне найденную в архивах отца официальную бумагу, в левом углу которой стоит гриф "совершенно секретно".

В данном документе, являющимся выпиской из протокола бюро ЦК, упомянуто о вопиющих беззакониях, происходивших при массовом переселении армян в июне 49-го года, и поднят вопрос о пересмотре своих действий союзным министерством внутренних дел, с тем, чтобы дать возможность возвратиться на родину невинным армянским семьям.

Заседание ЦК состоялось 6 июня 1953 года, то есть через три месяца после смерти Сталина. Значит, как только возник маленький просвет для того, чтобы уже не тайно, а открыто действовать в защиту родного народа, Арутюнян поспешил просвет этот, насколько это было возможно, использовать. И еще – адресованное Сталину письмо относительно присоединения к Армении Карабаха и Нахичевани. Письмо, о котором мы узнали с таким опозданием!

И вот каждый такой случайно обнаруженный документ или какое-то другое новое сведение о деятельности Арутюняна снова и снова вызывает во мне давнее чувство вины за мое несправедливое отношение к этому достойному руководителю.

Снова и снова встает передо мной гордый образ одиноко сидящего в зале Верховного Совета человека, безответно принимающего на себя шквал раздающихся с трибуны огульных, не признающих никаких поправок на время и место действия беспощадных обвинений...

О, если б хотя бы сейчас, после стольких горьких испытаний, люди в мире могли бы жить так, чтобы жгучее чувство вины и раскаяния за совершенную однажды несправедливость не тяготило их души!

НА УРОВНЕ СОВРЕМЕННЫХ ТРЕБОВАНИЙ

Проходят годы. И чем далее они отдаляют нас от времени, когда работу в ЦК КП нашей республики возглавлял Григорий Артемьевич Арутюнян, тем яснее и четче осознается его роль в строительстве новой социалистической Армении.

Семнадцать лет его строительного творчества были беззаветным увлечением мысли и действия-строить мир, объединить для этого усилия всего народа. Его деятельность основывалась на твердых и глубоких знаниях, на умелом регулировании жизни республики, на прогрессивном и чутком отношении к кадрам. Все это общеизвестно. Григорий Артемьевич понимал и любил городское строительство. Уже за первые 4-5 лет его работы в Армении Ереван качественно изменился. И я не случайно назвал деятельность Григория Артемьевича творческой – он хорошо представлял себе тот комплекс мероприятий, осуществление которого может привести к должному эффекту благоустройства.

К решениям градостроительных вопросов он подходил очень тщательно, стремился обсуждать и решать их грамотно, на уровне современных требований. Для этого он знакомился с литературными источниками, с примерами из прошлого, учитывал мнение специалистов и т.д. Без достаточного знакомства с данной градостроительной задачей он не решал ее, даже если она и не казалась сложной.

Всестороннюю обоснованность обсуждаемого мероприятия он признавал важнейшим делом. При этом, будучи наделенным от природы хорошим вкусом, он умел находить лучшие варианты, обеспечивающие данное строительство архитектурными достоинствами. Не лишне будет заметить,

что ко всем своим делам он относился с исключительной тщательностью и аккуратностью. Это было его природой.

В связи с занимаемой мною должностью я часто бывал у него в ЦК КП Армении и каждый раз убеждался в том, что дело, по которому вызвал Григорий Артемьевич, им уже изучено, и довольно всесторонне. Поэтому беседа протекала на профессиональном уровне, и это приводило к правильным и оперативным решениям. Глубокое знакомство с вопросом по специальным источникам делали его выводы хорошо обдуманными и основательными. Иногда он мне рекомендовал специальную литературу по строительству с тем, чтобы полученные сведения были использованы мною для благоустройства Еревана.

Подобным образом он общался и советовался со специалистами и других областей. Хорошее усвоение задачи он считал очень важной частью дела.

Различные задания, которые я получал от него (и довольно часто), ставились им с исключительной ясностью и определенностью. Для пояснения этих мыслей он часто набрасывал схемы на листах небольшого формата и говорил настолько четко, что не понять его или упустить сказанное было невозможно.

Вот кратко качества руководителя, с которым мне пришлось встретиться и сотрудничать в течение всей его деятельности в Армянской ССР.

Должен признаться, что руководство Григория Артемьевича городским строительством привело меня к новому, более многостороннему отношению к вопросам градостроительства, к более тщательной их разработке. Он создал у нас стройную систему и дисциплину осуществления строительства, которую нарушать никому не позволял.

До работы Г.А.Арутюняна в Армении в делах городского строительства не было твердой руки. Преобладало влияние людей, которые недостаточно четко представляли организационную сторону ведения городского строительства в условиях быстрорастущей столицы. Так, до 1938г. в различных частях города без видимой системы велось строительство

жилых домов, школ, детских учреждений, фабрик, заводов, а строительство улиц, дорог, мостов почти не осуществлялось. Мало внимания уделялось благоустройству и озеленению. Даже А.И.Таманяну, видевшему неудовлетворительное состояние города, трудно было проводить в жизнь самые необходимые мероприятия.

Но в конце тридцатых годов в руководстве городом произошли изменения, которые привели к новому направлению строительства.

В сентябре 1937г. для участия в работе Пленума ЦК КП(б) Армении в Ереван приехал член ЦК ВКП(б) А.И.Микоян. В те же дни он внимательно осмотрел город и пожелал познакомиться с генеральным планом Еревана, а также с планами строительства на 1938 год.

В назначенное время (известное нам с утра) А.И.Микоян и сопровождающие его лица прибыли в исполком Ереванского городского совета и поднялись в обширный кабинет председателя. Не могу вспомнить всех присутствовавших, но среди них находился Г.А.Арутюнян, недавно избранный секретарем ЦК КП(б) Армении и секретарем Ереванского горкома КП(б) Армении, архитектор К.С.Алабян, инженер Агаси Саркисян и другие. Председательствовал Леон Григорьевич Осипян. Не буду описывать течение этого заседания. Оно длилось более трех часов и явилось остро волнующим событием для всех участников строительства Еревана. В тот день А.И.Микоян, Г.А.Арутюнян, Л.Г.Осипян и другие присутствовавшие обсуждали неотложные вопросы, главным образом касающиеся дорожного строительства, расширения городской оросительной сети и озеленения. Тогда же был решен вопрос срочного завершения строительства Норкского канала, который дал возможность уже в 1938 году начать широкое озеленение Канакерского и Норкского склонов. Было решено в кратчайший срок осуществить строительство однопролетного железнодорожного моста через Южный проспект (ныне проспект Октемберян).

Было дано указание разработать трассы дорог, выводящих из города в глубь нашей страны, подготовить участки

для озеленения (в частности, на юге города) и для создания парков, скверов, лесопарков. Были также рекомендации по размещению жилищного строительства, школ, больниц и т.д.

Через два дня после описанного события меня вызвал к себе в ЦК КП(б) Армении Г.А.Арутюнян.

Он был располагающим к себе человеком: высоким, статным. Лицо привлекательное, голова с едва заметной проседью выющихся, коротко подстриженных волос светлого шатена, с голубовато-серыми внимательными глазами. Говорил он бархатным, чуть глуховатым притушенным голосом, но внятно, приятным тембром. Его обращение внушало собеседнику необходимость подтянуться, почувствовать свое достоинство и говорить с ним как равный с равным. Одновременно это вызывало к нему исключительное уважение. Человеку, который имел возможность общаться с ним, хотелось быть похожим на него, подражать ему. Поражали его внимание к посетителям, обязательность и точность.

В первый раз мне пришлось быть в его кабинете недолго. Он вызвал меня для того, чтобы познакомиться в натуре с возможностью постройки дороги, выводящей с северной стороны за город – в сторону Севана. ЦК тогда находился в еще строящемся трехэтажном крыле Дома правительства по ул.Налбандяна.

Не более чем через месяц началось строительство асфальтовой дороги. Карьеры были ликвидированы, и ущелье стало использоваться более целесообразно. Вскоре здесь была пробита магистраль, дублирующая Канакерскую. Ныне эта дорога вдоль Гедара расширена более чем в два раза и уже является магистральной улицей внутри города.

Будучи уроженцем Телави и с юношеских лет живя в Тбилиси, он был тесно связан с Грузией и ее столицей. Вместе с этим его никогда не покидало сознание национальной принадлежности, которое особенно проявилось во время работы в Армянской ССР. Умея говорить по-армянски на своем диалекте, он беседовал на нем с отдельными рабочими, колхозниками, людьми из народа и никогда не решался говорить в официальной обстановке.

Очень скоро Г.А.Арутюнян познакомился с республикой и ее столицей. Ереван он знал самым подробным образом. Часто его можно было видеть идущим по улице к какому-либо объекту строительства в сопровождении работников, строителей, инженеров. Знакомство с городом в натуре у него сочеталось с знанием генерального плана. Под стеклом его рабочего стола находился план Еревана в масштабе 1:50000 н.в., а в рабочем кабинете хранился в рамке под занавесом генплан города в масштабе 1:5000 н.в. Выезжая в районы, он осматривал на местах строительство, знакомился с природой, посещал памятники древней архитектуры Армении, интересовался хозяйством, лесонасаждениями, встречался с местными работниками. Знакомство с республикой привело Г.А.Арутюняна к более углубленным знаниям нашей истории, искусства, музыки и вообще культуры армянского народа. Мне неоднократно приходилось убеждаться в его глубоких знаниях истории Армении. Но особенно я понял уровень его познаний, когда мне пришлось составлять проект Матенадарана. Эту работу я вел по советам академика И.А.Орбели и некоторых других ученых, но главным заказчиком и советчиком был Г.А.Арутюнян, более всех заинтересованный в высоком качестве национальной архитектуры и функциональных достоинствах здания. Все эскизы, не говоря об основных чертежах, он смотрел и давал по ним свои советы. По его рекомендации я ездил в Санаин, Ахпат, Татев и другие места республики, чтобы использовать в проекте мотивы исторической архитектуры. Если осмотреть Матенадаран внимательно, то можно понять, что здесь отразились прекрасные формы исторической архитектуры Армении, которые возникли при гражданском строительстве XII и XIII веков. Григорий Артемьевич знакомился с древней архитектурой Армении не только осматривая отдельные сооружения в натуре, пользуясь деловыми поездками в районы, но и стремился знать ее возможно глубже. У него были книги по древнеармянской архитектуре, альбомы, фотографии, которые он внимательно рассматривал. Очень скоро он стал разбираться в типах храмов, времени их

сооружения и т.д. Вспоминаю, как пришлось в 1944г. ехать на старом забракованном при мобилизации ГАЗике Трамвайного управления в Зангезур. Г.А.Арутюнян поручил мне познакомиться с развалинами главного Татевского храма для возможного использования при проектировании Матенадарана, а С.А.Сафаряну поручил осмотреть группу памятников Татева на предмет организации обмеров, которые произвели спустя некоторое время Г.Г.Агабабян и др.

Должен сказать, что Григорий Артемьевич смотрел подробным образом и другие мои работы и давал по ним советы и указания. Однако он никогда не навязывал своих желаний, идущих вразрез с принятой композицией или нарушающих ее. Его советы, предложения шли на улучшение качества архитектурной композиции. Вообще дух его беседы со мной по поводу творческой работы носил благожелательный, товарищеский характер. Он умел настроить, вдохновить на творческие достижения. Никогда я не уходил от него равнодушным.

Г.А.Арутюнян прекрасно знал всех ведущих деятелей науки и искусства. Он относился к ним соответственно их творческим особенностям и учитывал это, давая то или иное поручение.

Возвращаясь к деятельности Г.А.Арутюняна в области строительства Еревана, следует напомнить, что в 1937-1939гг. состояние магистральных улиц внутри города было совершенно неудовлетворительным. Наиболее широкой была улица Абовяна, которая имела двадцатиметровую ширину. В середине ее шла двупутная линия трамвая, от чего проезжая часть для автотранспорта была ненормально узкой (с каждой стороны около двух метров). Трамвайные и автомобильные аварии с человеческими жертвами стали частными явлениями. Вследствие малой ширины улиц, частных перекрестков пробки были бы неизбежны и непреодолимы. Поэтому встала задача: обеспечить пропуск через город возможные потоки эвакуации.

Для этой цели Г.А.Арутюнян предложил построить, в возможно короткий срок, систему улиц по следующей сквозной, через город, трассе: Камарлинское шоссе (позже

проспект Орджоникидзе), шириной 42,60м, Молоканскую (ныне Красноармейскую) примерно той же ширины, потом – поворот на ул.Сундукяна (проспект Ленина), отсюда снова поворот на III круговую (названную впоследствии улицей Кирова) до соединения с Абовян и далее по улице Абовяна до круглого сквера, названного также именем Абовяна.

Осенью 1939 года в Москве проводилась Декада армянского искусства. В числе мероприятий декады было предусмотрено строительство жилого Дома артистов. При подготовке решения предполагалось представить в Комитет по делам искусств СССР проект начатого строительства жилого дома (проспект Ленина, 91) напротив ныне существующего Дома артистов. На этом месте по обе стороны от оси главного проспекта намечалась постройка крупного жилого массива, который ныне осуществлен. Одной стороной он выходит на проспект, именно тогда начатым строительством дома №91.

Однако при рассмотрении проекта в Москве эксперты А.В.Шусев и К.С.Алабян не рекомендовали этот проект для постройки Дома артистов. Но по нему уже осуществлялось строительство, и первый этаж уже был возведен. Поэтому возникла необходимость строить новый дом и выбрать для него участок. Для проектирования Дома артистов Г.А.Арутюнян привлек меня.

Давая задание, Григорий Артемьевич передал мне для использования фото чертежа жилой секции, рекомендованной К.С.Алабяном, которую архитектор привез из США, куда он был командирован для руководства строительством Советского павильона на Международной выставке. Вместе с этим Г.А.Арутюнян указал на участок, где ныне находится Дом артистов. Когда я напомнил ему, что по генеральному плану города здесь предусмотрен бульвар, он возразил: “Почему на одной стороне проспекта может находиться здание, а на другой нет? Пусть вход на бульвар начнется с Дома артистов. Можно же создать проход на бульвар под зданием! Неужели, – продолжал он, – на значительном протяжении (между нынешними улицами Туманяна и Мравяна), свыше 500 метров, проспект шириной в 40 метров на одной стороне ничем не

должен быть застроен? Ведь такую улицу, почти свободную от застройки, нельзя оправдать!" Должен признаться, что доводы Григория Артемьевича меня убедили, несмотря на то, что я считал генплан города незыблемым. Как можно теперь видеть на месте, я выполнил указание Григория Артемьевича, создав вход на будущий бульвар через арку, похожую на арку палаццо Уффиций во Флоренции.

Мной было отмечено отношение Г.А.Арутюняна к генеральному плану Еревана по Таманяну и вообще к его творчеству. Примером может явиться непредвиденный проектом ход строительства на площади Ленина. Так, круглый колонный вестибюль (предусмотренный на месте нынешнего двора) не осуществлен. Отсюда предполагалось направлять движение посетителей по лестницам на этажи. Сооружение этой части завершило бы здание башней, возвышающейся над центральным фасадом высотой 60 метров, что и было основной целью композиции.

Отмена Арутюняном строительства башенной части была связана с тем, что она скорее имела архитектурно-пространственное значение, чем утилитарное. Он считал нужным значительно сократить объем здания и ускорить завершение затянувшегося строительства.

В то время это решение многим казалось неверным, идущим в ущерб архитектуре здания. Доводы некоторых товарищей за строительство башни остались безрезультатными. Действительно, не был достаточно оправдан слишком большой объем закрытого двора-вестибюля. Отмена его строительства значительно снижала стоимость и приближала возможность пуска здания в эксплуатацию. Это решение вызвало необходимость изменения проекта, которое пришлось выполнить Таманяну-сыну. По нему и осуществлено строительство нового вестибюля и парадных лестниц. В те же дни имелась угроза прекращения строительства и другой части этого здания – башни с часами. Благодаря обстоятельному объяснению некоторых специалистов Григорий Артемьевич нашел возможным соорудить башню с часами. В дальнейшем Григорий Артемьевич продолжал руководить делами строи-

тельства площади Ленина и непосредственно влиять на его успешное осуществление. Все последующие объекты строительства площади Ленина, без исключения, проектировались в соответствии с его советами и указаниями.

Некоторые мысли Григория Артемьевича повлияли и на архитектуру здания. Перед зданием Тангарана теперь находится большой декоративный бассейн. Постройка этого бассейна вначале не предвиделась. Эта идея возникла у Г.А.Арутюняна, и вот каким образом. Задолго до окончания войны у нас показывали документальный фильм "Иран", снятый советскими операторами. В ряду прекраснейших кадров этого фильма были зеркала огромных бассейнов, сооруженных перед общественными зданиями и мечетями. Зная, что в старом Ереване не только перед мечетями, но и во дворах перед жилыми домами находились бассейны – "хоузы", увлажняющие воздух и доставляющие прохладу, Григорий Артемьевич убедился, что открытая большая общественная площадь в условиях Еревана должна также иметь обширный бассейн. Он хорошо понимал, что бассейн обогатит главную площадь города как в декоративном, так и в утилитарном отношениях. Поделившись со мной своим замыслом, который был выслушан с большим удовольствием, Григорий Артемьевич дал мне соответствующее задание – проектировать бассейн, которое мне с Э.А.Сарапяном пришлось обдумать и выполнять. Благодаря совмещению архитектуры Тангарана с бассейном в единое целое главное здание площади получилось достойным занимаемому положению, т.е. тому, что составляло цель Григория Артемьевича.

Верный своей бережливости, однажды на площади, во время праздника, перед парадом войск, он сказал категорически: "Башню Тангарана со шпилем не будем строить. Шпиль к Тангарану не подходит". Так на многие годы вопрос завершения архитектуры Тангарана остался открытым, но то, что шпиль не подходит к Тангарану и к площади, оказалось несомненно правильным. Только ряд лет спустя мы нашли нужное решение башенного завершения здания.

Наконец, он же предлагает создать большой бассейн с

фонтанами перед главным фасадом, органически связанный с архитектурой здания. Все предложенное исполняют архитекторы-авторы Тангарана, будучи полностью убежденными и увлеченными указаниями руководителя, содержащими заманчивые архитектурно-пространственные идеи.

По моему мнению, руководство Г.А.Арутюняна для ряда архитекторов нашей республики, составлявших большие и малые проекты, было весьма способствующим успеху архитектуры Армянской ССР. Мою деятельность в архитектурном творчестве считаю также тесно связанной с руководством Г.А.Арутюняна.

Память у Григория Артемьевича была поразительная. Еще перед войной, когда я разрабатывал планировочные вопросы мостового перехода для нынешнего моста "Ахтанак", я сделал рисунок, где показал на возвышенности перед мостом здание с арканой (ныне занятую зданием коньячного завода) и здесь же нарисовал подход к нему по открытой парадной лестнице с террасами. Тогда я показал свой рисунок секретарю Ергоркома как иллюстрацию к планировочной композиции района моста. Прошли годы войны и несколько послевоенных лет, уже построили здание коньячного завода, и вот однажды Григорий Артемьевич спрашивает меня: "Помните тот рисунок, где Вы показали ведущую с уровня моста лестницу на возвышенную площадку перед зданием, там, где теперь находится коньячный завод? Покажите мне его". Я сказал, что помню, постараюсь разыскать. Придя к себе в мастерскую, я поручил искать и сам стал искать этот рисунок, но никак не мог найти его. Тогда я решил вновь нарисовать, что и сделал. Когда этот новый рисунок я показал Григорию Артемьевичу, он сказал: "Да, это напоминает тот рисунок, но это – новый", и здесь же поручил проектировать лестницу, которая ныне оформляет подход к зданию коньячного завода. Чертежи и лестницы выполнил один из сотрудников моей мастерской.

По образованию Григорий Артемьевич, не будучи строителем, как и подобает партийному руководителю и государственному деятелю высшего порядка, знал хорошо все,

что необходимо было ему в практической работе, в том числе и строительное дело. Благодаря продолжительной и повседневной работе в области градостроительства, он умело регулировал строительство и развитие Еревана. Это он осуществлял через людей различных специальностей, которых хорошо знал и которыми правильно руководил. В своей деятельности он сочетал целеустремленность на отдельных объектах с учетом необходимости гармоничного развития всего города. Каждое новое строительное мероприятие было связано с идеей нового развития и дополняло достигнутое раньше.

В процессе строительства новых улиц в генеральный план иногда вносились свои коррективы. Особенно подвергались изменениям размеры элементов улиц (проезжей части, тротуаров и др.), решения перекрестков. Григорий Артемьевич уделял большое внимание полноценности проезжей части улиц. Он стремился придать ей максимально возможную ширину. Одновременно с этим он обращал внимание на необходимость хорошей видимости на перекрестках.

К началу Отечественной войны сквозная трасса через город была полностью осуществлена. Когда наша страна получала по Лендлизу автогрузовики "Студебекеры", "Доджи", "Форды", то они шли к нам через Иран и двигались в пределах Еревана по описанным улицам со скоростью не менее 60 километров в час. Они направлялись прямо на фронты войны с немецкими захватчиками, которые в 1942г. достигли предгорий Кавказа. В определенные периоды 1942-45 годов эти машины шли через город сутками, почти непрерывно. Смотря на их пробег через город, я вспоминал все перипетии строительства улиц по этой трассе.

Широкие благоустроенные улицы общим протяжением свыше 15 километров были построены менее чем за три года. Они придали городу новый масштаб и послужили основой для дальнейшего развития новой сети улиц.

В те годы под моим руководством работала архитектурно-планировочная мастерская. Были и некоторые другие

проектные организации – “Инжпроект”, архитектурная мастерская С.А.Сафаряна. Все проектировщики вместе составляли около 60-70 человек. Задания Г.А.Арутюняна архитектурно-планировочного характера без каких-либо проволочек выполнялись на чертежах и сразу же осуществлялись в натуре. Мне всегда удавалось выполнять задания Арутюняна, не задерживая выпуска проектов. Еще в 1953 году стало понятно, что благодаря исполнительности и обязательности руководимого мной коллектива проектировщиков я приобрел его товарищеское расположение. Он встречал меня дружелюбно, но на первом месте всегда стояли деловые отношения. Отдавая ответственные поручения, Г.А.Арутюнян вместе с тем умел внушать интерес к делу.

* *

*

В 1939 году от Г.А.Арутюняна я получил задание-разработать вопросы мостового перехода в районе завода “Арагат”. На съемке местности мной был составлен проект планировки района, уточнено место и направление мостового перехода и предложены возможности застройки окружения. Когда я показал свою разработку Григорию Артемьевичу, он, познакомившись с ней, нашел планировку района правильной, но посоветовал пригласить в Ереван известного инженера мостовика профессора К.С.Завриева с тем, чтобы он на месте посмотрел намеченный переход и другие условия для строительства моста.

Помню, в 1940 году, в день празднования Первого мая, я был на площади Ленина, где проходил парад войск Ереванского гарнизона. Меня отозвали в сторону и сказали, что приехал профессор К.С.Завриев. Встретившись около здания горсовета, мы пошли к месту будущего моста, где показали намеченный переход и разработанные нами чертежи

планировки района моста. Среди инженеров, сопровождающих К.С.Завриева, находился и будущий проектировщик нового моста, ныне профессор С.П.Ованян. Кириак Самсонович одобрил место выбранной нами продольной оси моста. Окончив свою работу на участке, мы все вместе зашли в здание Ереванского городского Совета, в кабинет главного архитектора. Здесь К.С.Завриев написал подробное заключение и нарисовал схемы будущего моста в размерах. Как известно, мост “Победы” – значительное сооружение в Ереване. Он организует вокруг себя большие пространства берегов реки Раздан. Конечно, материалы, оставленные Завриевым, я показал Г.А.Арутюняну. Григорий Артемьевич согласился с предложениями схемы, сделал все необходимые распоряжения для проектирования и строительства. Строительство этого крупного моста началось еще до войны, а закончилось в 1945г. С этим связано и название моста – “Ахтанак” (“Победа”). Строительство велось в исключительно трудных условиях, когда Армения не получала из центра ни леса, ни железа, ни других нужных материалов. Несмотря на это, большой городской мост протяженностью 150м мы построили благодаря исключительно целеустремленной работе и вниманию Г.А.Арутюняна к этому объекту.

Хотя мост строился в военное время, однако скидок на это не было сделано. Мост шириной в 30 метров получился не только значительным инженерным сооружением, но и архитектурно-выразительным. Он особенно хорошо воспринимается со стороны Эчмиадзинской дороги.

Наряду с мостом “Ахтанак” строился и другой мост через р.Раздан, на продолжении главной улицы III участка завода имени Кирова, ныне называемой Таманцинери. Так как он меньше, чем “Ахтанак”, и конструктивно проще, то и был построен уже в 1941г. В настоящее время на месте этого моста сооружена плотина Ереванского моря.

Уже после войны с немецкими захватчиками построен третий, самый большой мост через Раздан, под названием “Большой Разданский”. Только центральный арочный пролет этого моста равен 105 метрам. По очертаниям этот мост очень

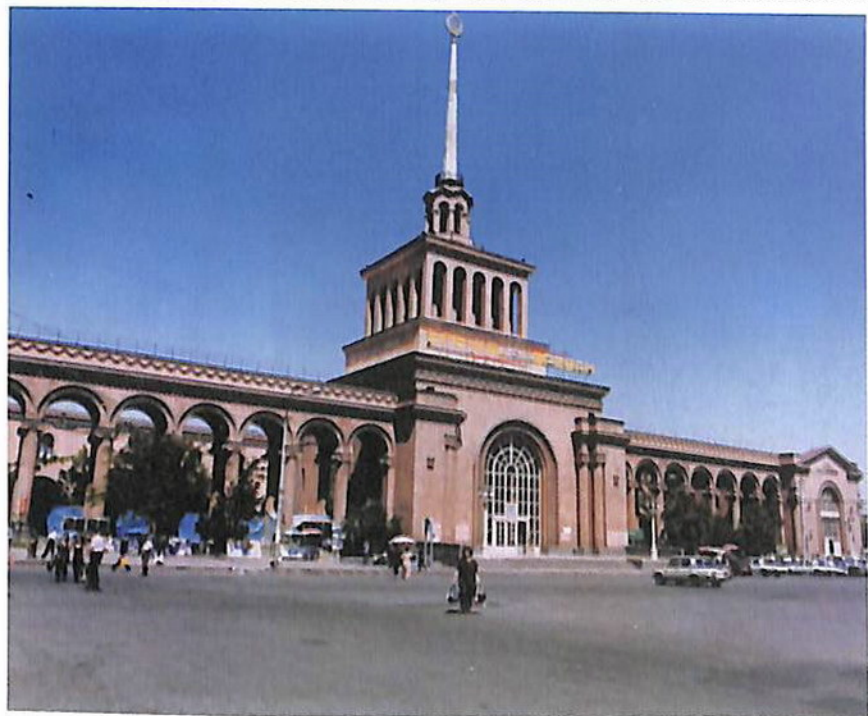
красив. Вспоминаю, как в один из летних дней 1947 года вызвал меня к себе Григорий Артемьевич. Через несколько минут беседы по текущим делам он подозвал меня к своему столу, где под стеклом находился план города, и спросил, нахожу ли я целесообразным постройку предусмотренного здесь моста. Меня этот вопрос очень обрадовал, поэтому я ответил сразу же утвердительно, так как строительство моста раскрывало возможности свободного развития Еревана на северо-запад и еще более поднимало значение строящейся улицы Барекамутян. Вскоре со мной и группой других специалистов Г.А.Арутюнян выехал на место будущего моста. В то время там находились виноградники, редкие абрикосовые деревья. На реку открывался прекрасный вид. Никакой дороги туда, конечно, не было. Поэтому большую часть пути – от нынешней улицы Комитаса – мы прошли пешком.

Строительство большого Разданского моста, как и строительство других мостов, дорог и др., входило в цепь организационных замыслов Г.А.Арутюняна, предусматривающих рост города и одновременно обеспечение стратегических интересов.

Остается к сказанному добавить, что война 1941-1945гг. не остановила у нас энергетического строительства вдоль р.Раздан. Параллельно продолжалось и строительство железнодорожной ветки Ереван-Севан. Каждый километр железной дороги, проложенный в сторону Севана, имел для Еревана большое значение. До создания железнодорожной ветки на Севан и строительства магистральных дорог внутри и вне города Ереван действительно был тупиковым городом. Это положение Григорий Артемьевич хорошо понимал и старался изжить этот крупный недостаток для большого города, расположенного на границе. Много уже сделано в этом направлении, но еще немало остается сделать. Железной дороге нужно преодолеть расстояние от Севана до Иджевана.

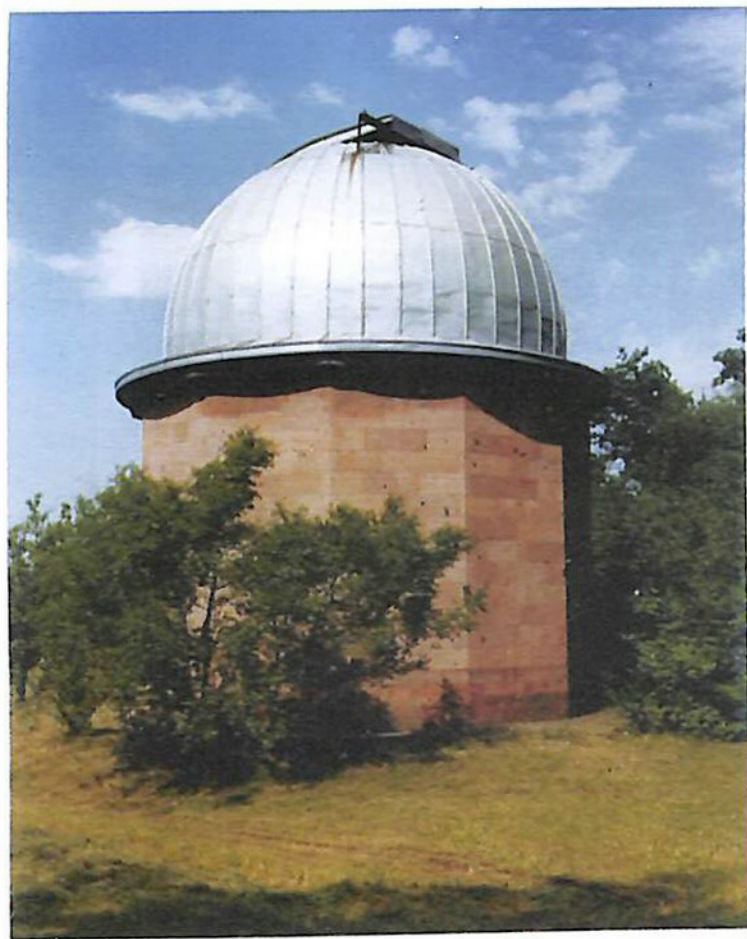
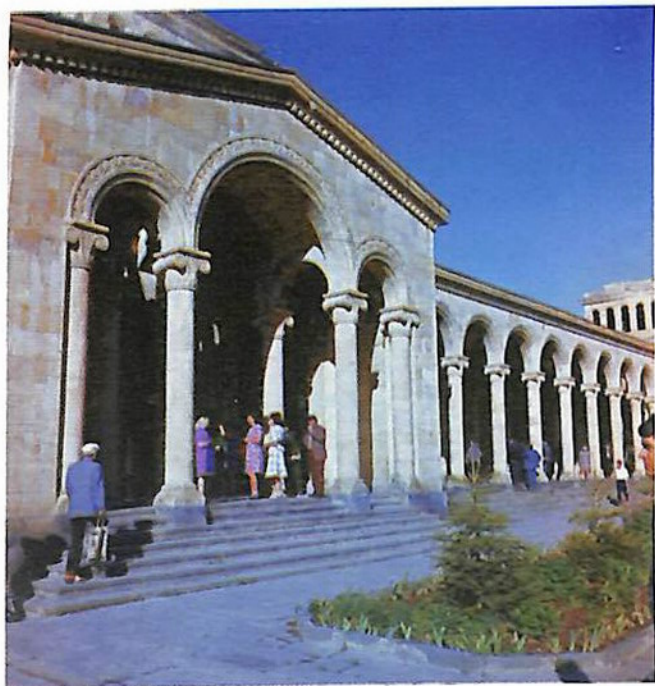
В один из выходных дней лета 1946 года мне домой позвонил помощник Г.А.Арутюняна, который сообщил, что Григорий Артемьевич просит, чтобы я ждал его на углу проспекта и Московской улицы в 2 часа. В назначенное время

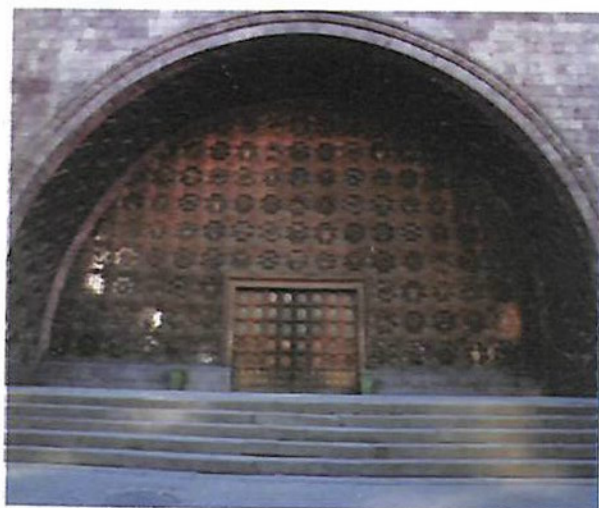
ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ՆԱԽԱԳԾՎԱԾ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

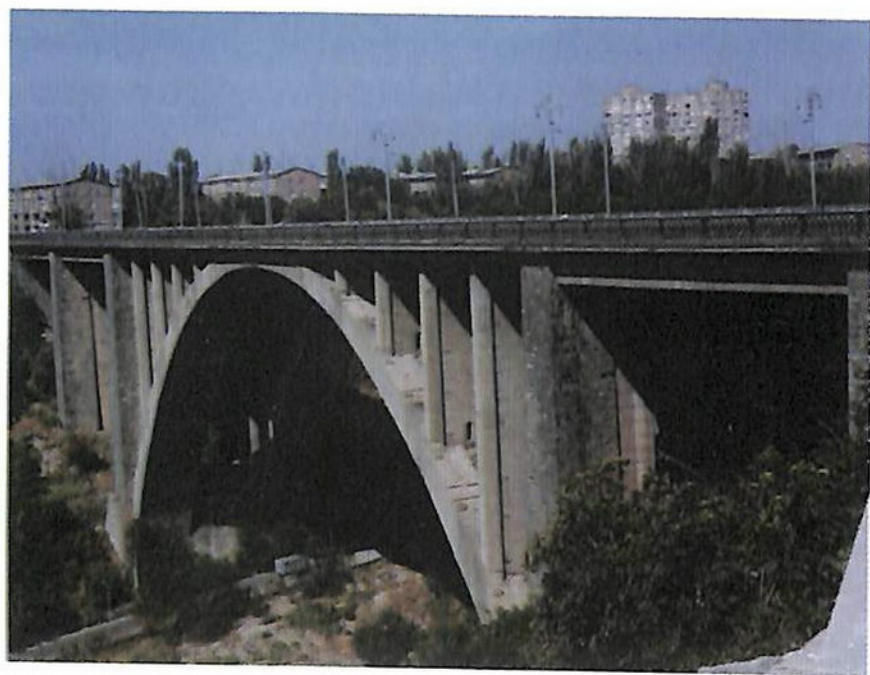

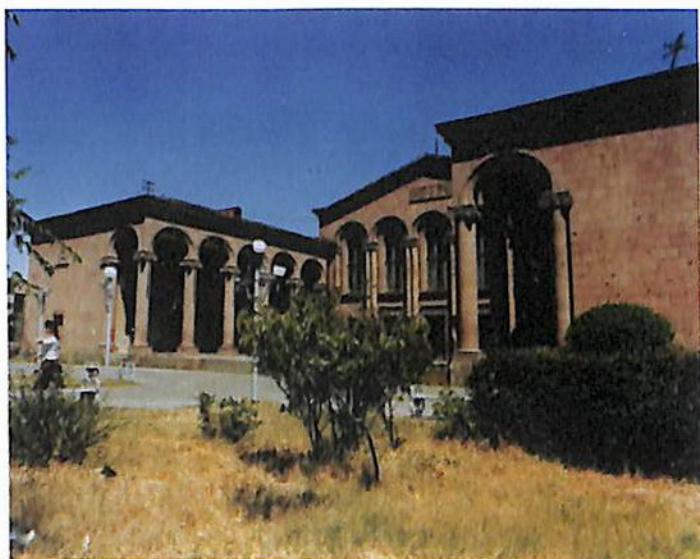
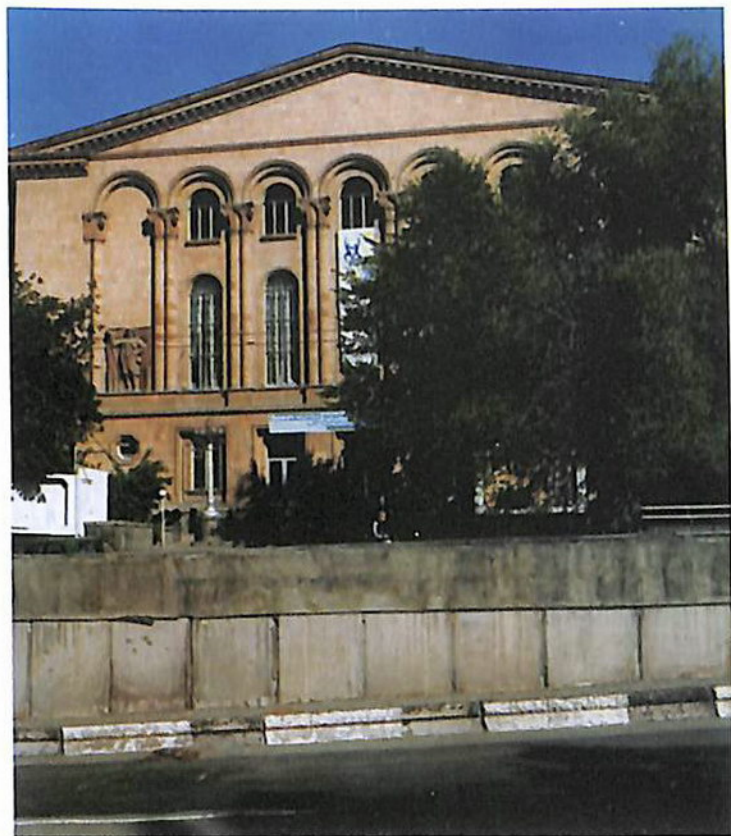
«Սասունցի Դավիթ» Էպոսի 1000-ամյակի
տոնակատարության կապակցությամբ 1939 թ.
Գ.Հարությունյանի պատվերով Պետերբուրգի
Լոմոնոսովյան հախճապակու գործարանում
պատրաստված գավաթ՝
ծնավորունը Հնկոբ Կոջոյանի:

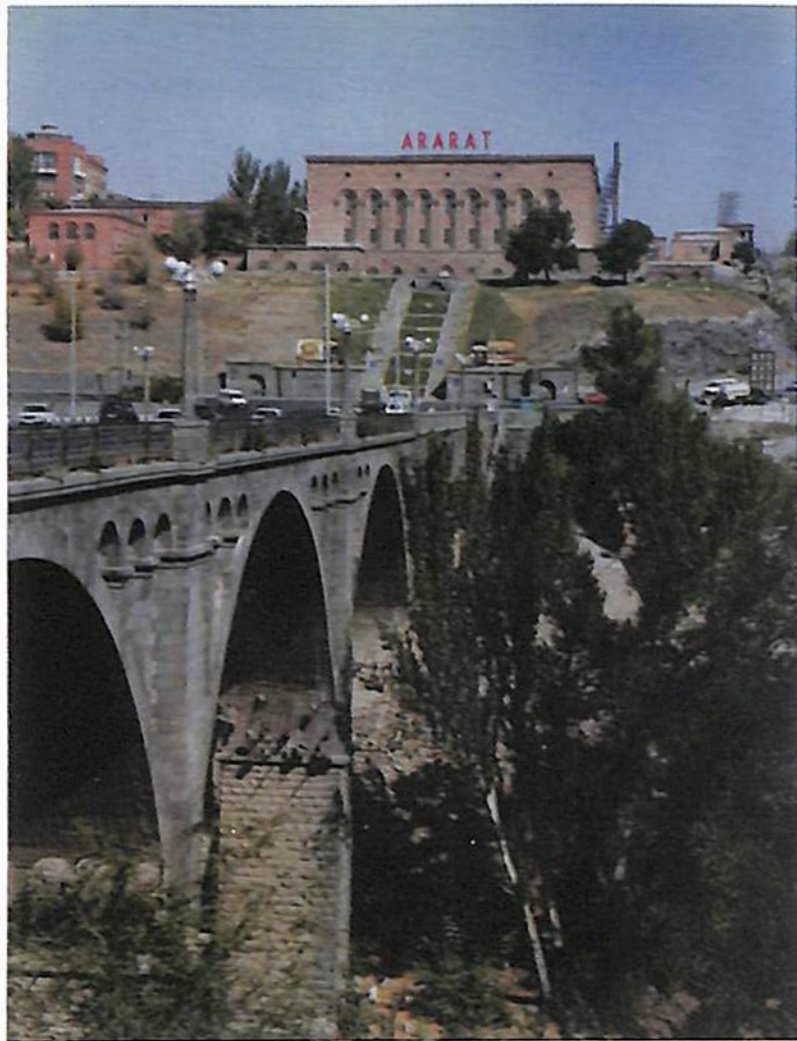

мы встретились. С ним был его помощник А.Г.Мартиросов. Беседуя, мы повернули вверх по строящейся улице, которую недавно называли именем генерала И.Х.Баграмяна. Пройдя несколько дальше строящегося тогда жилого дома для председателя Совета Министров, мы с Григорием Артемьевичем поднялись на каменный холм, под которым находился запущенный виноградник. Здесь он обратился ко мне с вопросом: "Находите ли вы, что этот участок подходит для строительства нового здания ЦК КП Армении?". Должен сказать, что вопрос был для меня неожиданным. Не ожидая моего ответа, Григорий Артемьевич напомнил о значении завершающегося строительства улицы имени генерала Баграмяна, указал, что она свяжет северную и северо-западную половину развивающейся части города с центром и южной половиной. Именно поэтому здесь нужно построить здание ЦК. Не беда, что сегодня место кажется далеким от центра, площади Ленина. Слушая Григория Артемьевича, одновременно я осматривал участок, оценивая его природные качества. Продолжая высказывать свои соображения, он отметил, что здание нужно расположить на возвышенности, а впереди него разбить партер, таким образом здание будет окружено парком и находиться вдалеке от шума улицы. Вскоре мне стало понятно, что Григорий Артемьевич заранее обдумал все вопросы выбора участка под строительство здания ЦК.

Знакомя меня с участком, его достоинствами, он ждал моего подтверждения правильности выбора. Мне стали понятны его соображения, его дальновидность и исключительная важность строительства нового здания ЦК КП Армении. Поэтому я с удовлетворением подтвердил правильность его соображений о месте строительства. И по своим абсолютным качествам мне участок очень понравился! Здесь же он поручил мне провести необходимые работы по оформлению отвода участка, съемке территории и т.д. Вскоре мне пришлось выполнить проект этого здания. Прошло более двадцати лет, как построили здание ЦК КП Армении. Оно хорошо включилось в архитектуру улицы, находящейся в весьма выгодных ландшафтных условиях.

* *

*

Одним из серьезных недостатков строительства Еревана, до руководства им Г.А.Арутюняном, было слишком продолжительное возведение зданий, иногда тянувшихся более десяти лет. Крупнейшие стройки города: Театр оперы и балета, Дом правительства, а также жилые дома, больницы и др. строились в медленных темпах. Это положение приводило к необходимости распыления средств, дефицитных стройматериалов, что никак не способствовало успешному строительству. В то время мы испытывали острый недостаток в железе, цементе, лесе, в оборудовании, приборах, в кабельной продукции и т.п. Естественно, трудно было строить.

Видя такое положение, Григорий Артемьевич прежде всего направил средства и материалы на завершение слишком давно строящихся зданий, за ходом строительства которых начал сам неотступно следить. Так, в течение двух лет завершились постройки Дома правительства, Театра оперы и балета и ряда других зданий. Стали вступать в строй важнейшие общественные здания: кинотеатр "Москва", библиотека им. А.Ф.Мясникяна, жилые дома на проспекте Ленина и другие. Наряду с этим застраивались и благоустраивались улицы, насаждались парки, сады... Эта неуклонная, результативная линия строительства вела к положительному процессу улучшения благоустройства и архитектуры города. Наряду с этим заметно расширялись сети культурных, общественных, правительственных и других учреждений, что весьма положительно влияло на наше развитие, на моральную удовлетворенность населения. Он говорил, что рядом с величественной площадью Ленина не могут находиться небольшие и неуместные здесь памятники. Для них нужно найти более подходящие места.

Местонахождение памятников О.Туманяну и А.Спендиарову было обсуждено у Григория Артемьевича. На проекты этих памятников объявлялись конкурсы, и по премированным проектам они построены. Хотя они в пластическом отношении не вполне удавшиеся, однако нашли свое место и воспринимаются хорошо.

Для памятника Нельсону Степаняну вначале предполагалось место недалеко от дома "Интернационал" на круглой площадке сквера. Но Григорий Артемьевич не согласился с этим местом и предложил сам другое – в парке имени Кирова, на главной аллее по поперечной оси парка. Памятник работы А.Саркисяна очень стройный и впечатлительный.

В Ереване по инициативе Г.А.Арутюняна определилась традиция – устанавливать бюсты-памятники перед зданиями школ. Так, перед школой имени А.С.Пушкина находится бюст великого поэта. Таким же образом установлены памятники-бюсты перед школами им С.Шаумяна, Е.Чаренца, А.Чехова и др.

Нельзя в нескольких словах сказать о многогранном обогащении искусства нашей республики. Об этом могут свидетельствовать музеи, библиотеки, выставки, а также архитектура Еревана.

* *

*

Озеленению Еревана и республики вообще Г.А.Арутюнян придавал исключительное значение. Он знал и любил дело озеленения. Но при этом он действовал не как любитель, а как градостроитель и государственный деятель, имея в виду все стороны пользы зеленых насаждений – декоративную, санитарно-гигиеническую, климатическую, маскировочную и др.

Он указывал на необходимость охватить зелеными насаждениями – лесопарками, парками и садами большие пространства городской территории, в частности, склоны Канакера и Норка.

Для многих объектов озеленения он конкретно указывал, как нужно озеленять. Так, предметом его личного внимания были парки вокруг здания Театра оперы и балета, парк “Победа” и другие.

Подбор насаждений на новых улицах, как правило, согласовывался с ним. Если ряд улиц Еревана имеет красивый зеленый наряд, то в этом есть существенная доля участия Г.А.Арутюняна. Ереванцы сегодня вправе гордиться зеленью проспекта Ленина, величественные платаны которого были завезены к нам небольшим деревцами из Грузии. Большой завоз этой породы был осуществлен по прямому ходатайству Г.А.Арутюняна.

Подобное же внимание было уделено улицам Барекамутян, Абовяна (в северной части), Д.Демирчяна и др.

К работам по озеленению Григорий Артемьевич умел привлекать массы городского населения. Нужно сказать, что ереванцы с энтузиазмом рыли лунки, сажали деревья и кустарники. Так, большая и трудоемкая работа по рытью второй очереди Норкского канала была осуществлена в короткое время и к вегетационному периоду 1939 года была готова. Из числа больших работ по озеленению, осуществленных рабочими и служащими Еревана, хочется упомянуть о создании парка Цицернакаберд, площадью более 100 гектаров.

Теперь это большой густо озелененный парк Еревана, где сооружен один оригинальных монументов города – жертвам геноцида 1915 года. Он органически связался со своим местом, хорошо вписался в природу этого красивого парка.

Здесь же хочется рассказать о том, как Григорий Артемьевич сам любил работать в саду. При доме, где жил Г.А.Арутюнян с семьей, был разбит смешанный сад, в котором он регулярно ухаживал за деревьями, кустарниками. Григорий Артемьевич наперечет знал их, интересовался состоя-

нием каждого дерева, часто разрыхлял лунки и добивался успеха в своей работе. Действительно, сад имел замечательный вид.

Помню, как осенью 1938 года Григорий Артемьевич сказал, что для нужд МПВО необходимо построить подземное убежище для укрытия городского населения от воздушного нападения. В этой связи была выдвинута идея постройки тоннеля под Кондом, предусмотренного А.И.Таманяном в генеральном плане города. Тоннель был задуман для удобной и близкой связи города с живописными берегами р.Раздан.

В мирное время это сооружение должно было стать двухпутной подземной дорогой. Когда тоннель строили, открылась возможность сообщения из центра города с ущельем Раздана и его Детской железной дорогой. У порталов тоннеля со стороны реки создавалась площадь, где по предложению Григория Артемьевича установили в 1945-1947гг. родники-памятники героям Отечественной войны – Унану Аветисяну, летчику Бурназяну и другим героям – всего восемь родников. Строительство тоннеля в качестве убежища было закончено во время войны и, к счастью, не было использовано.

* *

*

В дни войны с немецкими захватчиками Григорий Артемьевич работал очень напряженно и увлекал людей к исключительно активной деятельности. Именно в этот период особенно стала выпуклой его значительность как государственного деятеля. В те суровые годы уверенный, бодрый дух народа, советский патриотизм помогли достичь необычайных трудовых подвигов.

Мне не дано рассказать о Г.А.Арутюняне как главе республики, принимающей участие в войне с сильным и

опасным врагом, республике, пославшей на фронты Отечественной войны сотни тысяч своих сынов. Не в силах я также рассказать о нем как о крупном политическом деятеле. Но я ясно помню, с какой исключительной энергией шло тогда строительство мостов, дорог, фабрик, заводов, электростанций, с каким напряжением работали люди на предприятиях города, да и во всей республике. Тогда небольшая Армения, как и другие союзные республики, внесла свой максимально возможный вклад в дело победы над сильным врагом.

Одним из важных мероприятий этого периода было основание курорта Джермук на базе горячих вод, похожих по составу на Карлово-Варские.

В 1944 году летом Григорий Артемьевич приглашает с собой в Джермук несколько специалистов-геологов, врачей и меня. До этого он выезжал туда же с профессором медицины А.Мелик-Адамяном. Джермук расположен на высоком берегу реки Восточный Арпа-чай. В то время в ущелье находилось большое одноэтажное ванное здание, построенное рядом с источником термальных вод. Там же и принимали больных. На высоком берегу находился санаторий Собеса, построенный в дни войны.

Врачи очень хвалили качество источников, находящихся в ущелье, а геологи доказали, что вода источников на плато совпадает по составу с источниками ущелья. Кроме этого, верхние источники имели температуру более 60°, а нижние – около 50°. Эти (и некоторые другие) данные подкрепляли намерение Г.А.Арутюняна создать курортный город на верхнем плато. Понимая целесообразность замысла Григория Артемьевича, я старался помочь ему в решении задач, возникших в этой связи.

Кроме необходимости составить генеральный план курорта, нужно было спроектировать и построить дорогу в Джермук так, чтобы она сообщалась с верхним плато.

На значительном протяжении (более 20 километров) была построена в скальных грунтах новая дорога, шедшая вдоль ущелья реки Восточный Арпа-чай. Решены были также

вопросы энергоснабжения, водоснабжения и др. Для нахождения решений этих задач Григорий Артемьевич лично осматривал места, иногда неудобные, находящиеся на крутых склонах, иногда имеющие большие расстояния. Джермук и его окрестности он знал самым подробным образом, так как исходил все, интересовался всеми особенностями и подробностями места.

Для успеха развития курорта Григорий Артемьевич не только ездил туда со специалистами, но и проводил в Джермуке свой отпуск вместе с женой и дочерью. В это время его отдых был номинальным. Конечно, он пил джермукскую воду у источника, выполнял предписания врачей, но больше работал. Здесь он посещал объекты строительства, встречался с инженерами. Довольно часто приезжали к нему из Еревана должностные лица для решения с ним различных государственных дел. Иногда он вызывал из Еревана инженеров и проектировщиков для решения очередных строительных задач в Джермуке. Так, он однажды вызвал известного строителя Л.Ерзинкяна и меня для проектирования и строительства санатория лечкомиссии. Для этого он сам выбрал участок на довольно возвышенном месте, подход к которому был весьма затруднен. Но он уже несколько раз бывал на этом участке с Ниной Григорьевной, и на этот раз предложил нам составить ему компанию. По этой крутой дорожке пришлось подняться и мне, правда, не без помощи Л.Ерзинкяна. На участке росло лишь одно грушевое дерево. На этом месте вскоре построили санаторий, который успешно эксплуатируется.

Джермук не был единственным местом внимания Г.А.Арутюняна. Немало времени он уделял делу развития и других городов. Так, знаю, что Кировакан и его выразительная главная площадь – это результат практических советов Г.А.Арутюняна архитекторам, выполнявшим проект ее планировки и застройки. Другой пример – это Эчмиадзин. За годы войны Эчмиадзин оказался по своему благоустройству довольно запущенным, но здесь предстояли торжества по поводу выборов католикоса всех армян.

Примером крупного градостроительного мероприятия, не предусмотренного генеральным планом Таманяна, а также Ленгипрогора, является улица Баграмяна.

По ряду соображений строительство новой улицы (Баграмяна) становилось необходимым и неотлагательным. Достаточно сказать, что на Канакерском плато разместились крупные промышленные предприятия, увеличилось население, особенно с постройкой завода КАНАЗ. В дни войны и вскоре после ее окончания приток населения в Ереван заметно увеличился. Особенно повлияло на рост населения верхнего плато репатриация армян из зарубежных стран. Участки для индивидуального строительства для них предоставлялись в основном на Канакерском плато.

Кроме того, постройка улицы имени Баграмяна была нужна и для создания новой городской артерии, выводящей транспортные потоки из города через ул. Комитаса на магистральную дорогу в Тбилиси, а через Киевскую улицу и мост – на соединение с дорогой Аштарак-Апаран-Спитак и далее до Тбилиси. Последняя магистраль обеспечивала возможность заселения новой правобережной части Еревана, и прежде всего в районах Малатия, Давидашен, Анастасаван.

Можно было бы продолжать приводить примеры его подхода под тем же углом зрения к различным градостроительным задачам. Все они могут показать его сознательный, мудрый патриотизм большевика, для которого благополучие родины, ее социалистическое развитие – основная задача жизни. К уже упомянутым градостроительным мероприятиям можно было бы добавить и ряд других, где ясно видны цели и задачи развития Еревана – это строительство обходной улицы (ныне Чаренца), реконструкция и расширение Эчмиадзинской дороги, упорядочение железнодорожного узла Еревана, создание новых крупных промышленных предприятий (КАНАЗ, завод 447, Поливинилацетат, шинный, кабельный...), создание ряда культурных учреждений – большой зал Армфилармонии, клубов, завершение стадиона “Динамо”...

Хочется также сказать несколько слов о справедливости и признательности Григория Артемьевича. Когда нужно было, он был суровым и неумолимым, но он умел, как государственный человек, оценить по достоинству заслуги того или иного крупного деятеля и самого простого рабочего. В 1945 году у нас отмечали 25-летие установления Советской власти в Армении. Праздник прошел торжественно, с народным гулянием, весельем на площадях и улицах города. По поводу этой знаменательной даты был организован прием в залах Дома правительства. Приглашены были многие выдающиеся деятели республики. Среди них помню академика Степана Малхасяна, артистов Ваграма Папазяна, Вагарша Вагаршяна, Амо Харазяна, Амо Бекназарова, поэта Аветика Исаакяна, художника Мартироса Сарьяна, писателя Степана Зоряна и многих других. От правительства СССР присутствовали Анастас Иванович Микоян. Прием прошел с большим патриотическим подъемом, с чувством взаимной приязни. Помню, когда я проходил к своему месту, меня заметил Григорий Артемьевич, сидевший рядом с А.И.Микояном. Подозвав меня, он предложил Анастасу Ивановичу и другим застольникам выпить чарку за мое здоровье. Обращаясь к Микояну, он сказал обо мне много хорошего. Слушая это, я был полон счастья и благодарности. В эти минуты у меня были очень радостные чувства. Накануне, ранним утром, мне стало известно, что целый ряд товарищей, в их числе и я, был награжден орденом Ленина. Это было признанием со стороны правительства наших заслуг. С тех пор прошло более 25 лет, а я не могу забыть, как высоко оценил скромную работу архитектора Григорий Артемьевич.

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆՆ ԻՆՉՊԵՍ ՈՐ ԿԱՐ

Ես Հարությունյանին առաջին անգամ տեսել եմ Հայաստանի կոմերիտմիության Կենտկոմի պլենումում, որտեղ նա կարճ խոսքով հանդես եկավ՝ խոսելով կադրերի ընտրության և առաջաշման մասին: Հենց այս պլենումում ինձ ընտրեցին կոմերիտմիության Կենտկոմի կադրերի գծով քարտուղար:

Երկրորդ անգամ հանդիպել եմ 1938թ. հունիսին՝ կուսակցության 11-րդ համագումարում, որտեղ սուր քննադատություն ծավալվեց: Այս համագումարում մի քանի ընկերներ Հարությունյանին մեղադրեցին ժողովրդի թշնամիների դեմ թույլ պայքարելու մեջ: Քննադատությունն ավելի սրվեց, երբ «Պրավդան» հրապարակեց Կոտլյարովի «Շրջկոմի քարտուղարն առանց կուսակցական տոմսի» հոդվածը: Այն վերաբերվում էր Ալավերդու շրջկոմի քարտուղար Խ.Իսազուլովին, որը հետագայում երկար ժամանակ աշխատեց հանրապետության դատախազ:

Համագումարում այնպիսի մթնոլորտ էր ստեղծվել, որ բացի Խաչիկ Հակոբջանյանից և Մացակ Պապյանից, նախագահության մյուս անդամներն իջել էին դահլիճ:

Հարությունյանը աշխատանքի անցնելուց հետո ստեղծել էր մի շարք հանձնաժողովներ՝ աշխատանքից հեռացվածների գործերն ստուգելու համար: Շատ դպրոցներում ուսուցիչ չէր մնացել: Մեկ տարվա ընթացքում ուսուցչական աշխատանքից հեռացվել էր ավելի քան 850 մարդ: Կենտկոմի կողմից կազմված հանձնաժողովը աշխատանքում վերականգնեց 752 ուսուցիչների: Կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն արագորեն համալրելով պետական և կուսակցական ապարատը բոլորովին նոր երիտասարդ կադրերով, լուրջ աշխատանքներ սկսեց հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպատակով:

Բավական գործ արվեց, սակայն ավելի շոշափելի կլինեք, եթե չխանգարեր պատերազմը: Հարությունյանը լինելով բարձր կուլտուրայի տեր մարդ, մեծ ուշադրություն էր դարձնում հանրապետության մշակույթի զարգացմանը:

Սովորել էր նկարչական դպրոցում և լավ էր հասկանում կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը: Նա ամձամբ ընտրեց մի շարք կառույցների տեղերը: Երևան քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Սարկ Գրիգորյանի հետ միասին նրանք որոշեցին Սատենադարանի, Կենտկոմի, ակադեմիայի, կոնյակի գործարանի և շատ այլ կառույցների տեղերը, որոնք այսօր զարդարում են մեր մայրաքաղաքը: Պատերազմի ծանր տարիներին ամեն ինչ անում էր օգնելու ռազմաճակատին և նորմալ պայմաններ ստեղծում տնտեսության անխափան աշխատանքի ու բնակչության նյութական վիճակը բավարար մակարդակով պահպանելու համար: Պատերազմից հետո սկսվեց էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության զարգացումը և հետագայում լուրջ տեսակարար կշիռ ունեցավ՝ Միության մեջ գրավելով երրորդ տեղը, Ռուսաստանից և Ուկրաինայից հետո:

Պատերազմը վերջանալուց հետո Ն.Խրուշչովը մի քանի անգամ հանդես եկավ կենտրոնական մամուլում՝ գյուղերում ագրոքաղաքների կառուցման հարցի շուրջ: Տպագրվեցին նաև պատասխան հոդվածներ, որոնք գտնում էին, որ ագրոքաղաքների համար տնտեսությունները դեռ պատրաստ չեն, անհրաժեշտ է նախ տնտեսապես ամրապնդել կոլտնտեսությունները, ապա նոր անցնել ագրոքաղաքների կառուցմանը: Այդպիսի հոդված գրեց Հարությունյանը «Պրավդայում», որն ինչպես հետագայում պարզվեց, շատ դժկամությամբ էր ընդունել Ն.Խրուշչովը:

Հավանաբար հանրապետությունից շատ բողոքներ ու նամակներ էին ուղարկվել կենտրոնական ղեկավար ատյանների հասցեով, որից ելնելով կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն մեծ հանձնախումբ ուղարկեց հանրապետություն՝ գործերը ստուգելու: 1947թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Կենտկոմի հանձնախումբը, Լարիոնովի գլխավորությամբ, որն այն ժամանակ աշխատում էր կուսակցական ղեկավար մարմինների բաժնի վարիչ, սկսեց ստուգել հանրապետությունում կադրերի ընտրության, տեղաբաշխման, դաստիարակության վիճակը: Այս ստուգումները կատարվեցին շատ անարդարացի և միակողմանի: Հենց առաջին օրը Լարիոնովը հրավիրեց կուսակցության Հայաստանի Կենտկոմի բյուրոյի նիստ և լուրջ մեղադրանքներ առաջադրեց արդյունաբերության հետ մնալու, պլանները

չկատարելու համար: Ստուգումները մեծ մասամբ անց էին կացվում պետական անվտանգության կոմիտեի կողմից, որի ղեկավարն էր Կրիմյանը:

Յետագայում Կրիմյանին դատապարտեցին և զնդակահարեցին: 1947թ. սեպտեմբերի սկզբներին կուսակցության Կենտկոմի քաղբյուրոն քննարկում է Լարիոնովի ներկայացրած զեկուցագիրը, որտեղ խնդիր է դրվում հանել աշխատանքից Գ.Յարությունյանին: Կուսակցության Կենտկոմը չի ընդունում հանձնաժողովի առաջարկը, Յարությունյանը մնում է իր տեղում: Ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվում է կուսակցական և պետական ապարատն ամրացնել նոր կադրերով: Այդ որոշման հիման վրա կուսակցության Յայաստանի Կենտկոմի պլենումը Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարի պարտականություններից ազատում է Սուրեն Միքայելյանին և նրա փոխարեն ընտրում է Յարություն Վարոսի Պողոսովին, որը մինչ այդ աշխատել էր Մոսկվայի Կիրովյան շրջկոմի առաջին քարտուղար, ապա, կարճ ժամանակ, կուսակցության Մոսկվայի քաղկոմի բաժնի վարիչ:

Լարիոնովի հանձնաժողովը չէր հրաժարվել Յարությունյանին ազատելու մտքից, Պողոսովին խոստացել էին, որ առժամանակ հետո նրան կնշանակեն առաջին քարտուղար:

Երևի հենց այդ էր պատճառը, որ առաջին իսկ օրից Պողոսովն իրեն պահում էր որպես Կենտկոմի առաջին քարտուղար, շատ հարցերում նույնիսկ չէր հարցնում Յարությունյանի կարծիքը, որոշում էր ինքնուրույն:

Պողոսովն աշխատեց մի քանի տարի, իր կարծիքով, անելով ամեն ինչ, որպեսզի հեղինակություն ձեռք բերի կուսակցական ակտիվի լայն շրջանում, իսկ Յարությունյանը նկատում էր, որ Պողոսովը ոչ միայն հեղինակություն չի վայելում զանգվածների շրջանում, այլ հետզհետե կորցնում էր այն: Անցան տարիներ, երբ նա հասկացավ, որ ինքն առաջին քարտուղար չի ընտրվելու, սկսեց խմել, «ինչպես մոսկվացիները»: Շատ շուտով հեղինակազրկվեց: Զ.Վ.Պողոսովի այս անփառունակ վախճանը Մոսկվայի կուսակցական ապարատի այսպես կոչված դեմոկրատական ցենտրալիզմի հետևանքն էր:

1947թ. սեպտեմբերյան պլենումում Յայաստանի կուսակցության Կենտկոմի երրորդ քարտուղար ընտրեցին Կարլոս Բարիզյանին՝ Վրաստանի կոմունալ տնտեսության մինիստրին:

Բարիճյանի թեկնածությունն առաջարկել էր Գ.Չարությունյանը: Ստացվեց այնպես, որ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի երեք քարտուղարներն էլ հայերեն չէին խոսում:

Կուսակցության ղեկավարությունն ուժեղացնելու և մասսաներին մոտեցնելու նպատակով հանրապետությունում կազմակերպվեց երեք օկրուգ՝ մարզերի իրավունքներով: Ճիշտ է, օկրուգները երկար կյանք չունեցան, բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցում իրենց դրական դերն ունեցան ժողովրդական տնտեսության բնագավառում:

Ստալինը հիսունական թվականների սկզբին փորձեց ուժեղացնել խորհրդային ապարատը՝ կուսակցական ապարատը տնտեսական աշխատանքներից կտրելու համար: Այդ նպատակով մի շարք հանրապետություններում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեների առաջին քարտուղարներն զբաղեցրին Մինիստրների խորհրդի նախագահի պաշտոնը, կենտկոմների և մարզկոմների քարտուղարներ ընտրվեցին համեմատաբար քիչ հայտնի մարդիկ:

Մեր հանրապետությունում էլ 1953թ. Չայաստանի Կենտկոմի բյուրոյի որոշմամբ Գ.Չարությունյանին հաստատեցին Չայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ, իսկ Անտոն Քոչինյանին՝ Կենտկոմի առաջին քարտուղար:

Ն.Խրուշչովը չէր մոռացել Չարությունյանի հողվածը ագրոքաղաքների մասին: Սկսվեցին նոր ստուգումներ հանրապետությունում: Բազմաթիվ անամուն մամակներ ուղարկվեցին Մոսկվա:

1953թ. նոյեմբերին Մոսկվայում տեղի ունեցավ Կենտկոմի քարտուղարության նիստ, որը ղեկավարում էր Ն.Ս.Խրուշչովը: Չարցը նախապատրաստել էին հանրապետության մի խումբ պատասխանատու աշխատողներ, Կենտկոմի կուսակցական մարմինների բաժնի վարիչ Չուրակի գլխավորությամբ: Չուրակի ստուգումները սարսափելի խախտումներով էին կատարվում, բոլորովին անհամատեղելի կուսակցական աշխատանքի պրակտիկային: Չարությունյանին մեղադրում էին ժողովրդական տնտեսության դանդաղ զարգացման, ժողովրդի թշնամի Բերիայի հետ կապի համար և բազմաթիվ այլ հարցերում, նույնիսկ նացիոնալիզմի մեջ: Այս վերջինը ազգային հանրապետությունների ղեկավարների դեմ պատրաստի հողված էր,

հանրապետության գրեթե բոլոր ղեկավարներին մեղադրեցին նացիոնալիզմի մեջ:

Երբ Ստալինը վախճանվել էր, թաղմանը պատվիրակություն էր գնացել Հարությունյանի գլխավորությամբ, պատվիրակության կազմում էին Մ.Պապյանը, Ա.Քոչինյանը և Բ.Գրիգորյանը:

Կարմիր հրապարակում դամբանական ճառ ասաց նաև Լ.Բերիան, ես Հարությունյանի հետ կանգնած էի Լենինի դամբարանի մոտ: Բերիայի ճառի ժամանակ Գր.Հարությունյանն ասաց. «Աստված ոչ անի, որ Բերիան առաջին դեմք դառնա»: Հենց այստեղ նա ինձ պատմեց, թե ինչպես է այդ դահիճը գնդակահարել իր կրտսեր եղբորը և կնոջ եղբորը: Մի՞թե այսքանից հետո հասկանալի չէ, որ Հարությունյանը Բերիային համակրել էր կարող:

Քարտուղարության նիստին մասնակցելու համար հրավիրվել էին Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ա.Քոչինյանը, Կենտկոմի քարտուղարներ Հ.Մարգարյանը, Բ.Գրիգորյանը և ապագա առաջին քարտուղար Ս.Թովմասյանը: Նիստում ելույթ ունեցան գրեթե բոլորը: Չուրակը գտնում էր, որ բոլորիս, այդ թվում նաև ինձ, պետք է հանել աշխատանքից:

Հ.Մարգարյանին հանձնարարված էր խոսել նացիոնալիզմի դեմ թույլ պայքարի մասին: Որպեսզի կարողանա հաստատել իր միտքը, Մարգարյանը վկայակոչեց Սամսոն Ղազարյանի հայտնի արտահայտությունը, որ ինքը չի կարող հաշտվել թուրքերի հետ, քանի որ թուրքերը քսանական թվականներին գազանաբար սպանեցին իր հարազատներին:

Այս օրինակը շատ զայրացրեց խրուչչովին: Նա ընդհատեց Մարգարյանի ելույթը, անվանելով այն նացիոնալիստական դատարկաբանություններ: Առհասարակ մեղադրելու հիմք չկար Հարությունյանին, բայց խրուչչովը շատ անտակտ, կոպիտ ձևով էր խոսում Հարությունյանի հետ: Բանը հասավ այնտեղ, որ Հարությունյանը ստիպված եղավ զայրույթով ասել. «Դուք կարող եք ինձ հանել աշխատանքից և հեռացնել կուսակցությունից, բայց անձնական վիրավորանք չհասցնել»: Քարտուղարությունը Հարությունյանի հարցը քննարկելուց հետո հանձնարարեց Բերսաբե Գրիգորյանին այդ մասին զեկուցել Հայաստանի կուսակցության Կենտկոմի պլենումում:

1953թ. նոյեմբերի 28-ին տեղի ունեցավ Կենտկոմի պլենում: Այն անցավ լարված և ոչ օբյեկտիվ Հարությունյանի նկատմամբ: Կասկածից վեր էր, որ 17 տարիների ընթացքում Հարությունյանն իր աշխատանքի ընթացքում ունեցել էր սխալներ, բացթողումներ, բայց դրանց մեծ մասը պետք է վերագրել այն ժամանակվա ստալինյան ռեժիմին:

Գ.Հարությունյանին պլենումում որոշ մարդիկ մեղադրեցին հայերեն լեզուն չիմանալու, այդ պատճառով քիչ հայրենասեր լինելու և այլ հարցերում:

Գրիգոր Հարությունյանն իրոք վատ գիտեր մայրենի լեզուն, իհարկե, դա նրա մեղքը չէր, այլ դժբախտությունը: Բայց նա հայրենասեր էր: Այդ է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ Ստալինի կենդանության, Բաղիրովի առկայության պայմաններում, 1945թ. նա համարձակորեն Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը բարձրացրեց:

Կարծում եմ, որ Հարությունյանը պետք է իր արժանի տեղն ունենա մեր կուսակցական և պետական գործիչների շարքում: Մեծ վարպետ Ավ.Իսահակյանը Հարությունյանին անվանում էր Գրիգոր Շինարար:

ՆՐԱ ԿՅԱՆՔԻ ԴԱՍԵՐԸ ՈՒՍԱՆԵԼԻ ԵՆ ԵՎ ԱՅՍՕՐՎԱ, ԵՎ ԱՊԱԳԱՅԻ ՀԱՄԱՐ

Այս տարի լրանում է Խորհրդային Հայաստանի ականավոր քաղաքական, պետական գործիչ Գրիգոր Հարությունյանի 100-ամյակը: Այս հոդվածով ես հավակնություն չունեմ սպառնիչ բնութագրել Գ.Հարությունյանի ընդհանրական կերպարը, դրա համար հատուկ ուսումնասիրություն է հարկավոր: Ստորև ներկայացված հակիրճ տողերում կփորձեմ միայն անդրադառնալ նրա կյանքի և գործունեության որոշ կողմերին, ինչպես տեսել ու ճանաչել եմ նրան:

Գ.Հարությունյանի անվան հետ անխզելիորեն կապված է մեր ժողովրդի պատմության մի սովոր ժամանակաշրջան: 17 տարի նա աշխատեց որպես Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար և այդ պատասխանատու պաշտոնում նրա տիտանական ջանքերի և արգասաբեր գործունեության արդյունքը դժվար է գերազնահատել: Եվ դա ավելի ցայտուն ու տեսանելի է այսօրվա դժնի ժամանակներում:

Կարծում եմ, որ հավասարապես վնասակար է ազգային-քաղաքական գործիչների գործունեության գունազարդումը կամ անտեսումը, որն ըստ էության նաև նախորդ սերունդների աշխատանքի ուրացում կլիներ: Քաղաքական դաշտում սա անճարակ, թուլամիտ մարդկանց զբաղմունք է: Նիհիլիզմը ազգային հեռանկար չի կարող տալ: Մինչդեռ նախորդ սերունդների անաչառ և ողջախոհ գնահատումը հույժ կարևոր է և՛ հասարակության, և՛ ներկայիս քաղաքական գործիչների համար՝ այսօրվա ազգային-քաղաքական խնդիրների լուծմանը ծառայեցնելու տեսակետից:

Գ.Հարությունյանն իր ժամանակի ծնունդ էր, և քաղաքական գործիչների կյանքն ու գործը պետք է գնահատել տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի ենթատեքստում: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, կարելի է համարձակ պնդել, որ նրա քաղաքական գործունեության և կյանքի դասերը շատ ուսանելի են և՛ այսօրվա, և՛ ապագայի համար:

Գ.Յարությունյանը Յայաստան եկավ 1937թ. սեպտեմբերին, խռովահույզ մի ժամանակ, երբ քաղաքական-պետական գործիչների և մտավորականության մեծ մասը բռնադատված էր և գտնվում էր բանտերում ու համակենտրոնացման ճամբարներում: Նա ստացել էր ծանր ժառանգություն և հարկադրված էր շատ գործեր սկսել նորից: Եվ այն էլ այնպիսի մթնոլորտում, երբ կասկածի, անվստահության, սարսափի չարագուշակ ուրվականն էր շրջում բովանդակ երկրում: Թեև նա մոտիկից ծանոթ էր Յայաստանին, բայց որպես փորձառու քաղաքական գործիչ սկսեց մանրամասն ուսումնասիրել քաղաքներն ու շրջանները, ուսումնական հաստատությունները, ծանոթանալ երկրի մարդկանց, առաջին հերթին մտավորականությանը, որովհետև կադրերի ընտրության հարցը ամենաբարդ խնդիրն էր նրա համար, իսկ քաղաքական էլիտայի ձևավորումը՝ ամենաառաջնակարգ հարցը: Քաղաքական բարդ և դժվարին պայմաններում, երբ հասարակությունը խեղդված էր ամեն տեսակի քսությունների և քաղաքական ինտրիգների գաղջ մթնոլորտում, նա քաջ գիտակցում էր, որ, ինչպես դեռևս 5-րդ դարի մեր պատմաբանն է ասել, «միաբանությունը բարի գործերի մայրն է, իսկ անմիաբանությունը՝ չար գործեր ծնողը»:

Գրիգոր Յարությունյանին առաջին անգամ տեսել են 1937թ. նոյեմբերի 7-ին՝ Յոկտեմբերյան հեղափոխության տարեդարձին նվիրված տոնակատարությունների ժամանակ: Պարթև հասակով, վստահություն ներշնչող դիմագծերով մարդ էր: Դա իմ առաջին տպավորությունն էր:

Գրիգոր Յարությունյանը բարձր նկարագրի տեր ղեկավար էր, անբասիր, վեհանձն, չափազանց խստապահանջ իր և գործընկերների նկատմամբ: Համարձակորեն կարելի է պնդել, որ նա բարոյական տաղանդ էր և ուներ առաջնորդ լինելու բոլոր տվյալները: Նրա օրինակը՝ կեցվածքը, աշխատառճը, վստահությունը, ստանձնած գործի նկատմամբ պատասխանատվության բարձր զգացումը չափազանց ուսանելի էին շրջապատի համար: Դրա շնորհիվ էր, որ պետական-քաղաքական այն սերնդին, որ ձևավորվեց Գ.Յարությունյանի օրոք՝ սկսած ստորին օղակներից մինչև կենտրոնական ղեկավար մարմինները, վիճակվեց այդքան երկար տարիներ ծառայել հայրենիքի բարգավաճմանը: Գ.Յարությունյանի ընտրած կադրերն էին, որ

նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիներին իրենց ողջ ուժն ու եռանդը ներդրեցին հիմնականում քայքայված Հայաստանը վերականգնելու գործում: Նա ըստ էության մի ամբողջ սերնդի քաղաքական ուսուցիչը դարձավ: Չնայած կադրերի ընտրության հարցում թույլ տված որոշ վրիպումներին՝ նրա ընտրած և առաջ քաշած մարդիկ հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում շենագրին հանրապետությունը:

Մեր օրերում որոշ բախտախնդիրներ մեղադրանքներ են հնչեցնում, թե Խորհրդային Հայաստանի նախկին ղեկավարները հիմնականում ապագային են եղել: Հիվանդ մարդկանց զանազանք:

Ակսյալ Ալ.Մյասնիկյանից, ներառյալ Կարեն Դեմիրճյանը, Հայաստանի գրեթե բոլոր առաջին դեմքերը խորապես ազգային-քաղաքական գործիչներ էին՝ իրենց սեփական ձեռագրով և, ինչու ոչ, իրենց թերություններով: Բայց նրանցից ոչ մեկը օրախնդիր կարգախոսների գերի չի եղել:

Ակնհայտ է, որ մինչև Խորհրդային կարգերի հաստատումը ազգային բուրժուազիան և ցարական կառավարությունը գրեթե ոչինչ չէին արել Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացման բնագավառում, ավելին, աշխատուժը հոսում էր դեպի Բաքու և Թիֆլիս, Հայաստանի բնակավայրերը թողնելով բախտի քմահաճույքին: Հարությունյանը մեկն էր այն քաղաքական գործիչներից, որը առավել հետևողական, նպատակասլաց գործունեություն ծավալեց արտադրողական ուժերի զարգացման, նոր աշխատատեղեր ստեղծելու, արդյունաբերության նոր ճյուղեր հիմնելու, քաղաքների և գյուղերի կառուցապատման ու բարեկարգման ուղղությամբ: Բնականաբար, ուշադրության կենտրոնում առաջին հերթին Երևանն էր: Այն ժամանակ մայրաքաղաքը անհրապույր տեսք ուներ: Կարճ ժամանակում Երևանի ողջ տարածքն ու շրջակայքը կառուցապատվեցին, ստեղծվեցին նոր ձեռնարկություններ, լուծվեց բնակչությանը աշխատատեղերով ապահովելու հարցը: Մասնավորապես, ձևավորվեցին քաղաքի կանաչապատման առաջին և երկրորդ գոտիները, վերջինս հասնում էր մինչև Արզնի: Երևանի մուտքերի ձևավորումը և գրեթե բոլոր պուրակների կառուցումը անձնապես Գ.Հարությունյանի նախաձեռնությունն էին: Պատերազմի ծանր տարիներին լուծվեց երևանցիների համար թերևս ամենա-

կենսական նշանակություն ունեցող ջրատարի կառուցման հարցը:

Գ.Հարությունյանը հավատարիմ մնաց Ալեքսանդր Թամանյանի ճարտարապետական նախագծերին և նրանից հետո նրա ավանդներով շարունակեց կառուցել սքանչելի մի քաղաք:

Նշանակալի էին տեղաշարժերը նաև գյուղերում: Փոխվում էր նրա համայնապատկերը, խարխուլ խրճիթների փոխարեն երևան էին գալիս նոր, բարեկեցիկ կացարաններով գյուղեր, շրջկենտրոններ: Մեծ աշխատանք ծավալվեց այնպիսի մի կարևոր ասպարեզում, որպիսին էր սելեկցիան:

Ակնառու հաջողությունների հետ մեկտեղ, իհարկե, սխալ կլիներ ասել, թե Գ.Հարությունյանի գործունեությունը տնտեսական բնագավառում անթերի է եղել:

Այդ շրջանի ամենալուրջ և ցավալի վրիպումներից մեկն էր Սևանի ջրերի անհեռատեմ օգտագործման հարցը: Ճիշտ է, Սևանի ստորգետնյա ՀԷԿ-ի կառուցման նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվել էին դեռ մինչև Հարությունյանի Հայաստան տեղափոխվելը: Սակայն նա կարող էր և պիտի կասեցներ գործը, մասնավորապես Քանաքեռի այլումինի գործարանի կառուցումը, որը վիթխարի էներգիա էր կլանելու և որին էր գլխավորապես ծառայելու Սևանի ՀԷԿ-ը:

Մոսկվայում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գուրգեն Չոլախյանը պատմում էր, որ 1944թ., երբ իրեն ընդունել է ԽՍՀՄ Պետպլանի նախագահ և ԽՍՀՄ կառավարության նախագահի առաջին տեղակալ Վոզնեսենսկին, Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ հարց է բարձրացրել շարունակելու այլումինի գործարանի շինարարությունը: Վոզնեսենսկին սկզբում մերժել է առաջարկությունը՝ պատասխանելով, որ «դրա հետևանքները Հայաստանի համար կարող են աղետալի լինել»: Այնուհետև շեշտելով, որ պատերազմը վերջանում է և արդեն 4 մլն տոննա տարողությամբ այլումինի գործարաններ է կառուցում երկրի արևելքում, ուստի ինչ կտա այդ 30 հազար տոննա ծավալով այլումինի արտադրությունը մեզ, նա մատնացույց է արել, որ Հայաստանը, գուրկ լինելով էներգետիկ ռեսուրսներից, իր տնտեսությունը պետք է զարգացնի ավելի քիչ էներգատար և մետաղատար ուղղություններով: Եվ հաշվի առնելով, որ հայերի գիտատեխնիկական ներուժը արագ

զարգացման և աճի միտում ունի, նա ճիշտ է համարել արդյունաբերության զարգացումը տանել կամ շվեյցարական, կամ ավստրիական մոդելով: Ցավոք, այս հարցում հանրապետության ղեկավարությունը համառոտ, և կառուցվեց այլումինի գործարանը: Սևանի ՅԷԿ-ի արտադրած էլեկտրաէներգիայի մեծ մասը ծախսվում էր այլումինի էլեկտրոլիզի վրա: Դա այդ ժամանակվա ղեկավարության, տեխնիկա-տնտեսական քաղաքականության կոպիտ սխալներից էր: Այդ սխալի հետևանքով Սևանի ջրերի մոտ 40 տոկոսը (առավել հարուստ թթվածնով) ծախսվեց այդ նպատակի համար, որն ստեղծեց բնապահպանական լուրջ դժվարություններ լճի համար: Հետագայում վիթխարի ծախսեր կատարվեցին (կառուցվեց Արփա-Սևան ջրատարը)՝ Հայաստանի տարածքը վերահաս կործանումից փրկելու համար: Դժվար է հավատալ, որ Հայաստանի ներկա հանրապետության անճարակ ղեկավարները մեթոդիկ դաժանությամբ Սևանա լիճը իսկապես հասցրին աղետալի վիճակի:

30-ական թվականների վերջերին մեծ նշանակություն էր ստացել ազգային մշակույթի զարգացման հարցը: Գ.Հարությունյանի իմաստնությունը այն էր, որ նա հասկացավ, որ եղեռն ու 1937թ. տեսած ժողովրդին տվյալ ժամանակաշրջանում հանապազօրյա հացի նման անհրաժեշտ էր հոգևոր սնունդ: Հարկավոր էր խարսխվել հայ ժողովրդի մշակութային ամբողջ ժառանգության վրա, վերականգնել հավատը սեփական ուժերի և իշխանությունների նկատմամբ: Չնայած ամբողջատիրական համակարգի բոլոր ահռելի դժվարություններին՝ անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը հնագույն քաղաքակրթության ստեղծողներից և կրողներից է: Անմախաղեպ է այն փաստը, որ հենց 1939թ. դժվարին օրերին նա կազմակերպեց այնպիսի խոշորամասշտաբ միջոցառում, ինչպիսին է մեր ազգային մեծ էպոսի՝ «Սասունցի Դավթի» 1000-ամյակին նվիրված տոնախմբությունը: Մեծ ողբերգություններ ապրած մեր ժողովուրդը իսկական ցնծություն էր ապրում: Վերադարձնել հոգևոր արժեքները, ահա թե ինչ էր պետք վերականգնելու համար սերունդների ինչ-որ տեղ կտրված հոգևոր կապը: Էպոսը թարգմանվեց ռուսերեն և օտար լեզուներով՝ իր սքանչելի հերոսներով, կուռ կառուցվածքով, անկրկնելի բանաստեղծական արժեքներով վեհացնելով համաշխարհային մշակույթի գոր-

ծերից մեկն արարող հայ ժողովրդին ու մեզ նորովի ներկայացնելով աշխարհին: Ակներև և անուրանալի է Գ.Յարությունյանի ավանդը այս տոնակատարության կազմակերպման գործում, ինչի մասին վկայում են ժամանակակիցների հիշողությունները: 1940-ականներին հանրապետությունում Գ.Յարությունյանի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվում էին կրթական և մշակութային նորանոր օջախներ: Յայ ժողովրդի հոգևոր կյանքը մտել էր բնական հունի մեջ:

Յայրենական մեծ պատերազմը, ճիշտ է, կլանեց երկրի բոլոր ուժերը, կասեցրեց նրա զարգացման նորմալ ընթացքը, քանի որ ամեն ինչ տրամադրվում էր ռազմաճակատին, պատերազմի կարիքներին, սակայն նույնիսկ այդպիսի ծանր պայմաններում, 1943 թվականին, ստեղծվեց Յայաստանի գիտությունների ակադեմիան, հիմնադրվեց մեր մշակույթի կոթողներից մեկը՝ Մատենադարանը:

Գ.Յարությունյանը գիտեր, որ Յայաստանում հիմնականում զարգացած էին հումանիտար գիտությունները (մասնավորապես հայագիտությունը), սակայն որպես հեռատես քաղաքական գործիչ նա նաև հասկանում էր՝ նոր ժամանակներն առաջ են քաշում նոր խնդիրներ, ինչը հատկապես պարզորոշ երևաց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Ժողովուրդները թևակոխում էին գիտատեխնիկական հեղափոխության նոր փուլ, որին բնորոշ էր հիմնարար և կիրառական գիտությունների զարգացումը, և որով պայմանավորված պետք է լինեին հանրապետության տնտեսության զարգացման հետագա ընթացքը: Այս նպատակին էր ուղղված Վ.Յամբարձումյանի ընտրությունը որպես ակադեմիայի պրեզիդենտ, ինչը անկասկած մշանակում էր նոր փուլ Յայաստանի գիտությունների ակադեմիայի գործունեության մեջ:

Վ.Յամբարձումյանը կարողացավ փայլուն կերպով լուծել առաջադրված խնդիրը՝ մոռացության չտալով մեր ավանդական հասարակական գիտությունների հետագա զարգացումը (չնայած այդ բնագավառում նկատվող որոշ գաղափարական շեղումներին), զարկ տալ հիմնարար գիտությունների առաջընթացին:

Ինչպես և պետք էր սպասել, ակադեմիայի ստեղծվելուց կարճ ժամանակ անց, օգտագործելով ԽՍՀՄ-ի և հայ գիտնականների ներուժը, ձևավորվեցին մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի,

ռադիոտեխնիկայի, էլեկտրոնիկայի, քիմիայի, կենսաբանության և այլ նոր գիտական ուղղություններ, որոնք հետագայում լայն ճանաչում գտան ԽՍՀՄ-ում և արտասահմանում, ինտեգրացվեցին առաջավոր գիտական դպրոցներին և տնտեսական համակարգերին:

Եական առաջընթաց նկատվեց եկեղեցական կյանքում: Գրիգոր Զարությունյանի անձնական միջամտության շնորհիվ Ամենայն Զայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զորեքչյանին ընդունել էր Ստալինը: Այդ հանդիպման ընթացքում լուծվեցին մեր եկեղեցու համար կարևոր մի շարք հարցեր: Ստալինը, մասնավորապես, թույլատրեց վերաբացել Գևորգյան ճեմարանը, Մայր Աթոռի տպարանը, սկսեց լույս տեսնել «Էջմիածին» ամսագիրը: Սփյուռքի ներկայացուցիչներին հնարավորություն ընձեռվեց մասնակցել եկեղեցական միջոցառումներին:

Զայրենական պատերազմը բացահայտեց հայ ժողովրդի բացառիկ ռազմական տաղանդը: Այս գործում մեծ էր Գ.Զարությունյանի ավանդը: Զայ ժողովուրդը կռվեց հերոսաբար, և պատերազմի բոցերի մեջ ձևավորվեց խոշոր զորահրամանատարների, ծովակալների փաղանգը, որոնք ընդլայնեցին հայ ժողովրդի փառքի սահմանները:

Յեշտ ու սահուն չի եղել Գ.Զարությունյանի կյանքը քաղաքական ասպարեզում: Գ.Զարությունյանը քաջ գիտակցում էր, որ խորհրդային իշխանության հաստատման տարիներին ազգային և վարչա-տարածքային հարցերի լուծման բնագավառում բազում անարդարություններ են թույլ տրվել: Զայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքը նրա ազգային հեռանկարի տեսակետից լուրջ դժվարություններ է ներկայացնում: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, Պոտսդամի կոնֆերանսում (1945թ.), երբ առաջացան աշխարհի տարածքային վերաբաժանման և ազդեցության ոլորտների վերաբաշխման հարցերը, քննարկման առարկա դարձավ նաև 1921թ. մարտի 16-ի խորհրդաթուրքական պայմանագրով Կարսի, Արդահանի, Արդվինի և Իզդիլի բռնազավթված տարածքները Խորհրդային Զայաստանին վերադարձնելու հարցը: Միութենական վերադաս մարմինները Զայաստանի իշխանություններին հանձնարարություն տվեցին համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ տանել այդ ուղղությամբ:

Հողերի պահանջատիրության հարցի բարձրացմանը զուգընթաց առաջ եկավ հայրենադարձության հարցը, և միութենական կառավարությունը որոշում ընդունեց կազմակերպել սփյուռքահայության գանգվածային վերադարձը հայրենիք:

1946թ. փետրվարի 3-ին, Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընտրություններին, Գրիգոր Հարությունյանի՝ ընտրողների հետ ունեցած հանդիպման ելույթի առանցքը հայոց գալիք պահանջատիրության խնդիրն էր, հարց, որն իրավամբ գտնվում էր համայն հայության ուշադրության կենտրոնում:

Իր ելույթում Գ.Հարությունյանը նշում էր, որ աշխարհում սփռված հայությունը ձգտում էր վերադառնալ հայրենիք, իսկ Խորհրդային Հայաստանը չի կարող բոլորին ընդունել, տեղավորել: «Մենք հարց ենք դնում, որ Սովետական Հայաստանին վերադարձվեն Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերը: Միայն այդ պայմանով մենք կկարողանանք ընդունել բոլոր ցանկացող հայերին: Իսկ նրանց մերժելու ոչ մի բարոյական իրավունք չունենք: Դա է ներկայումս Թուրքիայի ձեռքին գտնվող հայկական մարզերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցի այժմեականությունը»:

Այնուհետև իր ելույթում Գ.Հարությունյանը քննադատում է Թուրքիայի վարչապետ Սարաջօղլուն՝ հայկական հողերի բռնագրավման հարցը նենգափոխելու համար: 1946թ. խորհրդային բանակը պատրաստ սպասում էր հրամանի՝ պատմական ճշմարտությունը վերականգնելու: Սակայն, ինչպես միշտ, ասես ճակատագրի հեգնանքով այս հարցը նորից փակվեց ի վնաս մեր ժողովրդի:

Ես չեմ ուզում այսօր ներկայացնել այն մի շարք հանդիպումները, որոնք տարբեր առիթներով ունեցել են Գ.Հարությունյանի հետ, բայց մի հանդիպման վրա անհրաժեշտ են համարում կանգ առնել:

1952թ. դեկտեմբերին Գ.Հարությունյանն ինձ հրավիրել էր գրույցի, կապված իմ մամակի հետ, որն ուղղել էի ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյին՝ իմ դեկավարած՝ Ղուկասյանի շրջանի զարգացմանն առնչվող անհետաձգելի միջոցառումների իրականացման առաջարկներով: Զրույցի ընթացքում հնչեց հատուկ կապի կառավարական հեռախոսի գանգը: Երբ լսեցի Հարությունյանի «Բարև, Միրջաֆար» բառերը և հասկացա, որ նա խոսում է

Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ.Բաղիրովի հետ, տեղիցս բարձրանալու շարժում արի, որ դուրս գամ սենյակից, Գ.Չարությունյանը ձեռքով տեղս նստելու շարժում արեց: Ձարմացած հնազանդվեցի: Բայց առավել զարմանալին նրանց, իսկ ավելի ճիշտ Գ.Չարությունյանի խոսակցության անբարյացակամ տոնն էր. չգիտեի, թե ինչ էր ասում Բաղիրովը, սակայն նրան կտրուկ, չոր պատասխանում էր Չարությունյանը. «Դե, ինչ եք պսում, Միրջաֆար, այդ հարցը բազմիցս քննության է առնվել Կենտկոմում, իսկ Դուք շարունակում եք քանիերորդ անգամ նույն բանը կրկնել: Դրանք անտեղի և ավելորդ խոսակցություններ են, հարցը վաղուց սպառված է... Ոչ Նորաշեն, ոչ Աղահանքեր... Այո, Ղարաբաղը նույնպես... Եվ ոչ մի կարգավիճակով... Դուք եք պտիպում, որ ադրբեջանցիները վերադառնան Չայաստանի իրենց բնակավայրերը, խախտելով որոշումը...»: Այնուհետև երեք անգամ զայրացած կրկնեց. «Էլ ինչ եք ուզում», և լսափողը ցած դրեց: Դրան հաջորդեց Բաղիրովի հասցեին մի շատ ծանր խոսք, ու ճնշող լռություն տիրեց: Սկեռուն մայեցի իրեն, բայց այլևս ոչինչ չասաց: Միայն զգացի, որ խիստ նյարդագրգիռ վիճակում է:

Մանրամասներն իմանալ վիճակվեց միայն մեկ տարի անց, 1953թ. նոյեմբերին, երբ ՉԿԿ Կենտկոմի պլենումում Գ.Չարությունյանին ազատում էին աշխատանքից: Պլենումին մասնակցում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Պոսպելովը, որն զբաղվում էր գաղափարախոսական հարցերով: Միայն այդ ժամանակ հայտնի դարձավ, որ այն բանից հետո, երբ չլուծվեց Կարսի մարզի ազատագրման հարցը, Գ.Չարությունյանը նամակով դիմել էր Ստալինին՝ հայրենադարձությունն սկսելու կապակցությամբ Լեռնային Ղարաբաղը Չայաստանին վերադարձնելու հարցադրումով: Այդ հիմա է, որ հեշտ է ասել, թե Ղարաբաղը, հակառակ նրա ժողովրդի կամքի, բռնակցվել է Ադրբեջանին: Գ.Չարությունյանը խիզախություն էր ունեցել անձամբ դիմել հենց այն բռնակալին, որն առավել մեղավորն էր այդ բռնակցման համար: Չեմ ուզում խորանալ 1953թ. նոյեմբերյան պլենումի մանրամասների մեջ. եղան անհեթեթ ելույթներ Չարությունյանին ուղղված անհեթեթ մեղադրանքներով: Դրանց հեղինակների մեջ, ցավոք, կային նաև մեր մտավորականներից, որոնք հետագայում շատ էին զղջում իրենց կեցվածքի համար:

Պոսպելովը, մասնավորապես, հարցնում էր, թե ինչու Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու մասին հարցը ԽՄԿԿ Կենտկոմի առջև բարձրացնելիս նա տեղյակ չի պահել ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին, շրջանցել է նրանց: Փորձ էր արվում սա հրամցնել իբրև ինքնագլխություն, միանձնյա ղեկավարման նախադրյալ, ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի անդամների նկատմամբ անվստահության (եթե ոչ արհամարհանքի) արտահայտություն: Գ.Հարությունյանը արժանապատվորեն պատասխանեց, որ Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը Ստալինի առջև ինքը բարձրացրել է «սեփական նախաձեռնությամբ, իբրև ԽՄԿԿ Կենտկոմի անդամ»: Դժվար չէր կռահել, որ նա այդպես էր վարվել հնարավոր բացասական անդրադարձի դեպքում պատասխանատվությունից զերծ պահելու Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին: Երբ նույն պլենումում Պոսպելովը Գ.Հարությունյանին ներկայացրեց նաև արդեն ժողովրդի թշնամի հռչակված Բերիայի հետ կապեր ունենալու մեղադրանք, Հարությունյանն ուղղակի շշպոեց նրան. «Ավելի լավ կլինի, եթե Դուք հիշեք Ձեր գրած գրքերը Բերիայի և Ստալինի մասին... Ոչ մի դեպք չի եղել, որ ես անձամբ դիմած լինեմ Բերիային: Ես բոլոր հարցերը լուծել եմ միայն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ կառավարության միջոցով... Ես շատ լավ էի ճանաչում Բերիային, քանի որ նրա ձեռքով զոհվել էին իմ և իմ կնոջ եղբայրները...»:

Հետագայում մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը մի քանի առիթներով պատմել է, թե որքան արժանապատիվ է իրեն պահել Գ.Հարությունյանը նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումի ժամանակ, երբ Հայաստանում նրա պաշտոնանկությունից հետո հարցը քննվել է նաև Մոսկվայում: Նրա կեցվածքն այնպիսի համակրանք է առաջացրել Կենտկոմի անդամների շրջանում և այնպիսի տպավորություն է գործել, որ բավարարվել են ի պաշտոնե ԽՄԿԿ Կենտկոմի կազմից հանելու որոշմամբ և չեն դիմել այլ պատժամիջոցների, մի բան, որ այն խառը ժամանակներում միանգամայն հնարավոր էր:

Արդեն պաշտոնանկությունից հետո, 1957թ., Թբիլիսիում Գ.Հարությունյանի հետ մասնավոր հանդիպման ժամանակ (մի քանի ընկերների ներկայությամբ) ես նրան հիշեցրի 1952թ. հեռախոսային խոսակցությունը Բաղիրովի հետ: Բացատրեց, որ

Մոսկվայում քննարկումների ժամանակ առաջարկություն էր եղել Մեղրին կտրել և տալ Ադրբեջանին, փոխարենը Հայաստանին վերադարձնելով Ղարաբաղի շրջանների մի մասը կամ էլ Նախիջևանի մոտավորապես կեսը: Այդ առաջարկությունը վճռականապես մերժվել էր Հարությունյանի կողմից, որովհետև Մեղրիի կորստով Հայաստանն ամբողջովին կընկներ անկլավային դրության մեջ, կկտրվեր հարևան Իրանից, և բացի այդ կվտանգվեր ողջ Ձանգեզուրը: Գ.Հարությունյանն այդ տարբերակի մասին խոսում էր որպես Հայաստանի համար անչափ վտանգավոր և դա դեռ Խորհրդային Միության սահմաններում: Իսկ այսօր, երբ ԽՍՀՄ-ն արդեն չկա, նույն կամ համանման լուծումը, որն առաջարկվում է ոմանց կողմից, չի կարող նույնիսկ քննարկման ենթակա լինել, քանզի շատ ավելի վտանգավոր է, քան կես դար առաջ: Այսօր էլ Ղարաբաղի հարցը ոչ մի առնչություն չի կարող ունենալ տարածքների փոխանակման հետ: Դա մեր ժողովրդի օրինական իրավունքի խնդիրն է, որն, անշուշտ, պիտի լուծվեր խաղաղ ճանապարհով, բայց հանգեցրեց ազգային-ազատագրական պայքարի, և ոչ ոքի տրված չէ հարցականի տակ դնել այդ իրավունքը:

Գ.Հարությունյանը քաղաքական գործիչ և առաջնորդ լինելու բոլոր տվյալներն ուներ: Համապատասխան գիտելիքներին զուգընթաց օժտված էր նաև բնածին իմաստությամբ, որը շատ կարևոր է ղեկավարի համար: Նա ռուս-հայկական կապերի ամրապնդման և խորացման ջատագով էր, ռուսաց լեզվի տիրապետումը հանրապետությունում համարում էր կարևոր պայման և գտնում, որ առանց ռուսական մեծ մշակույթի բարերար ազդեցության մենք չենք կարող ազատագրվել ազգային սահմանափակությունից և հաղորդակից լինել համամարդկային արժեքների: Գ.Հարությունյանն ասկետ էր անձնական կյանքում, ամեն ինչում չափավոր և օրինակելի անձնավորություն:

Որպես մարդ և քաղաքական գործիչ նա ողբերգական կերպար էր: Ծիշտ է, ամբողջ 17 տարի ղեկավարեց Հայաստանը, բայց դա մեր նորագույն շրջանի ամենաբարդ, առավել ծանր ժամանակահատվածներից էր: Այդ պատճառով էլ բոլորովին հարթ ու սահուն չի եղել նրա ճանապարհը: Գ.Հարությունյանը հատկապես ծանր էր վերապրում 1949թ. դեպքերը (հայերի

արտաքսումը Ալթայի երկրամաս), երբ չկարողացավ դիմակայել այս դաժան փորձությանը: Եվ միայն Ստալինի մահից հետո նրա հանձնարարությամբ վերաքննվեցին բոլոր գործերը, մեղավորները պատասխանատվության ենթարկվեցին: Սակայն այսպիսի սխալները բնորոշ էին նաև այդ ժամանակի մյուս քաղաքական գործիչներին ևս ու բոլորովին չեն նսեմացնում Հարությունյանի արժանիքները:

Գ.Հարությունյանից պետք է սովորել շրջահայացություն, ապագան տեսնելու խորաթափանցություն, ազգային շահերը հստակորեն գիտակցելու և միայն դրանցով առաջնորդվելու կարողություն: Աստված մի արասցե, եթե նա 1952թ. գիջած լիներ Մ.Բաղիրովի համառ պահանջներին, ինչ վիճակում հայտնված կլինեիր Հայաստանն արդեն անկախացումից հետո և մանավանդ ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական պայքարի շրջանում: Այս ամենով նա մեր նորագույն պատմության մեջ կմնա որպես ամենախոշոր պետական-քաղաքական գործիչներից մեկը, որի կյանքը և գործը ուսանելի են առաջին հերթին այսօրվա Հայաստանի ղեկավարների համար:

ՆԱ ՀՈԳՈՎ ՄԱՐԴ ՄՆԱՅ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐՁ

Հաճախ ինձ հարցնում են՝ քո ճանաչած առաջին քարտուղարներից ո՞վ էր ամենակատարյալը, անթերին: Պատասխանում եմ՝ ո՛չ մեկը, սակայն իսկույն ավելացնում՝ բայց ո՛չ իրենց մեղքով: Մեղքը նրանց ապրած ժամանակինն էր, որը ոչ միայն կատարյալ չէր, այլև խառն էր ու խրթին: Սակայն, ինչ էլ որ մտածում եմ այդ գործիչների մասին, չեմ կարող չասել, որ բոլորից բարձրը՝ որպես պետական-քաղաքական գործիչ, իբրև մարդ, Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանն էր: Դա՛ է իմ կարծիքը:

Այդ բարձրահասակ, գանգրահեր ու կապուտաչ մարդուն և՛ ծանոթ, և՛ անծանոթ մարդիկ մեծագույն պատկառանքով էին վերաբերվում: Նրա ճառերը կարճ էին, հստակ ու հիմնավոր: Զգիտեր խորամանկել, արդարամիտ էր, հոգատար, իր խոսքի տերը:

Այս ամենը չի նշանակում, թե Հարությունյանը գերծ էր մնացել իր դաժան դարի արատներից: Նա էլ, ինչպես մյուսները, ստիպված էր կատարել կենտրոնի, «հանճարեղ առաջնորդի» բոլոր ցուցումները, որոնցից շատերը հակասում էին ժողովրդի շահերին: Եթե նրա բոլոր վրիպումները մի պահ մոռանանք կամ էլ՝ արդարացնենք, ապա անկարելի է ներել 1949-ի դեպքերը: Բայց կարո՞ղ էր Հարությունյանը կանխել իր ժողովրդի նկատմամբ՝ Ստալինի ու Բերիայի կատարած չարագործությունը: Կարծում եմ՝ ո՛չ, եթե անգամ իր զբաղեցրած պաշտոնից հրաժարվեր...

Եվ այսպես... Ստորև ընթերցողին եմ ներկայացնում Գ.Հարությունյանի հետ իմ շփումներից մի փունջ, որը, թերևս, մի փորձ է՝ նրա անմոռաց կերպարը վերարտադրելու...

1

Տարիներ առաջ հանրապետության ղեկավար աշխատողներից մեկը պատմել էր ինձ հետևյալը.

— Պատերազմը վերջանալուց որոշ ժամանակ անց Գ.Ա.Հարությունյանին Մոսկվա էին կանչել: Երևան վերա-

դառնալով՝ նա հավաքել էր Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին ու ասել. «Ստալինն ինձ հարցրեց. «Չե՞ք գտնում, արդյոք, որ սեփականության կոլտնտեսային ձևը սպառել է իրեն»: Դժվարացա պատասխանել, և նա շարունակեց. «Տեսնում եմ՝ պատրաստ չեք պատասխանելու. վերադարձե՛ք տուն և լավ խորհելուց հետո ուղարկե՛ք ձեր գրավոր կարծիքը»:

Մինչ այդ մասին Հարությունյանը խոսք կբացեր՝ բյուրոյի անդամ գյուղատնտեսության նախարարը խնդրեց, որ իրեն թույլ տան հաղորդել, իր կարծիքով, արտառոց մի դեպքի մասին: Նրա ասելով՝ Կոտայքի շրջանի գյուղերից մեկում կոլտնտեսության նախագահն ահա երկու տարի է, ինչ, ղեկավարությունից թաքուն, այգիների ու բանջարանոցների զգալի մասը կապալով հանձնել է գյուղացիներին ու... կրկնակի բերք ստացել: Քննեցին նրա հարցն ու աշխատանքից ազատեցին, այսօր-վաղը շրջկոմը ևս կքննի ու նրան կհեռացնի կուսակցությունից:

Նախարարի պատմածը ներկաներին զարմացրեց. մի՞թե կան ջարդիկ, ովքեր ուզում են ձեռք բարձրացնել կոլտնտեսային կարգերի վրա: Միայն Հարությունյանն էր, որ ցույց չէր տալիս իր վերաբերմունքը: Նա մտածում էր. «Իսկ ի՞նչ կասեն մարդիկ, եթե հաղորդեն Մոսկվայից բերած լուրը: Ախր, հաստատ չգիտեմ, թե ի՞նչ է մտածում Ստալինը: Կոլտնտեսությունը նրա հորինածն էր, հարազատ զավակը. մի՞թե կցանկանար դրա կործանումը...»:

Մինչ բյուրոյի անդամները նախարարի հաղորդման կապակցությամբ իրենց վերաբերմունքն էին դրսևորում, Հարությունյանը մտածեց ու արտահայտվեց այսպես. «Կոլտնտեսության նախագահին պետք չէ՝ հեռացնել կուսակցությունից»:

Բոլորը զարմանքով նայեցին նրան ու մտատանջության մեջ դուրս եկան առանձնասենյակից...

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան հիամնադրվեց Հայրենական պատերազմի ծանր օրերին՝ 1943-ի փետրվարին: Ակադեմիայի առաջին կազմը հաստատվեց գրեթե ոչ թե ընտրությամբ, այլ կառավարության հատուկ որոշմամբ: Այդ կազմում գիտության վաստակաշատ գործիչների կողքին կար նաև կուսակցական ղեկավար մի անձ, որ ակադեմիկոսի տիտղոս ստանալուց հետո էլ չէր փոխել իր կեցվածքը, պատեհանապատեհ առիթներով միջամտում էր ակադեմիայի գործերին (անունը չեմ տալիս, որովհետև վաղուց արդեն հանդիպել է

Աստօն): Նա ակադեմիայի բոլոր նիստերին հանդես էր գալիս եզրափակիչ խոսքով ու փորձում դասեր տալ Ավ.Իսահակյանին, Մ.Աբեղյանին, Հր.Աճառյանին, Հ.Մանանդյանին, Գ.Ղափանցյանին, Հ.Օրբելուն և Վ.Համբարձումյանին:

Մի անգամ Հարությունյանը, ներկա լինելով ակադեմիայի նախագահության նիստին, լսում է նրան, հազիվ զսպում զայրույթը և, երբ Կենտկոմ են վերադառնում, ասում.

– Այ՛ կացո, քեզ ակադեմիկոս նշանակեցինք, որ այդ կարևոր հիմնարկում ապահովես կուսակցական կորիզը. իսկ դու լրջորեն հավատացել ես, թե գիտնական ես: Բա եղա՞վ...

2

Գ.Ա.Հարությունյանը Թբիլիսիից Երևան եկավ 1937-ի հոկտեմբերին: Դաժան տարի էր, հազարավոր մարդիկ գնդակահարվել էին կամ աքսորվել: Մինչ այդ նա Հայաստանում չէր եղել, հայերեն լավ չգիտեր, խոսում էր Թելավի բարբառով, կադրերին ծանոթ չէր: Հենց դա՛ էր պատճառը, որ մի հավաքություն գրականության մասին խոսելիս՝ որպես առաջնակարգ գրողներ նշել էր միայն ասպարեզ նոր մտած բանաստեղծ Վահան Ամատունու և արձակագիր Բագրատ Ստաֆֆու անունները: Ի՞նչ կարող էր անել խեղճը. չկային Չարենցը, Մահարին, Թոթովենցը, Նորենցը, Ալազանը և շատ ուրիշներ, մնացածներից միայն այդ երկուսը քաղաքական վստահություն ունեին: Որոշ ժամանակ անց, երբ Հարությունյանը ծանոթացավ հանրապետության կյանքին ու ժողովրդին, ուղղեց իր սխալը:

Պատերազմի ավարտից մեկ տարի անց՝ 1946-ին, ԽՄԿԿ Կենտկոմի կողմից հանձնաժողով եկավ՝ Հայաստանի գործերն ստուգելու: Ստուգեցին ու առաջարկ ներկայացրին՝ Գ.Հարությունյանին աշխատանքից ազատելու վերաբերյալ: Բայց, երբ քաղբյուրոն քննեց ստուգման արդյունքները, ոմանք դեմ կանգնեցին նրա ազատմանը՝ պնդելով նրա ազնիվ լինելը: Ստալինը քթի տակ ժպտաց. «Ես էլ գիտեմ, որ ազնիվ է. ի՞նչ արած՝ չէ՞ որ Հիսուս Քրիստոսն էլ ազնիվ էր, բայց և՛ խաչեցին»:

Ապա ավելացրեց. «Լավ, չազատենք: Ինձ հաղորդել են, որ նա մի գլուխ բարձր է իրեն շրջապատող կադրերից»:

Կարճ ժամանակ անց գործից ազատեցին ղեկավար աշխատողների մի զգալի մասին և... ուղարկեցին Մոսկվա՝ կուսդպրոցում որակավորվելու:

3

Գ.Ա.Չարությունյանին ազատեցին աշխատանքից, երբ մահացավ Ստալինն ու գնդակահարվեց Բերիան: Եվ նրանք, ովքեր տասնյոթ տարի քծնել էին նրան, հավատարմության երդումներ տվել, հանկարծ աշխուժացան ու սկսեցին ցեխ շաղ տալ իրենց երեկվա հովանավորի վրա: «Բերիայի դրածոն է», «Ժողովրդից կտրված է», «Չայերեն չգիտե», «Չարուստի զավակ է», – ասում էին ամբիոններից հակառակորդներն ու պահանջում, որ նրա հետ հաշվեհարդար տեսնեն:

Չարությունյանը չէր պատասխանում այդ մարդկանց՝ համարելով, թե այդ մեղադրանքները ստահող են, որ դրանք հորինել են կարիերիստները: Երբ նրան աշխատանքից ազատելիս նույնն ասաց ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Պ.Պոսպելովը՝ հատկապես ընդգծելով՝ Ստալինի հետ Չարությունյանի մտերմությունը՝ վերջինս համարձակորեն շարտեց Պոսպելովի երեսին.

– Ես Ստալինին հազվադեպ էի հանդիպում, իսկ Դուք՝ ամեն օր նրա կողքից չէիք հեռանում, քծնում էիք ոչ միայն բանավոր, այլև՝ գրավոր:

Իսկ երբ Պոսպելովը սպառնաց, թե նրա հանդուգն վարքագծի մասին տեղյակ կպահի Խրուշչովին, Չարությունյանը բարկացած ասաց. «Պակաս քծնող չէր նաև Խրուշչովը»: Ապա հայերեն ավելացրեց. «Շունը՝ շնից, երկուսը՝ մի տնից»: Բարեբախտաբար, Չարությունյանի հակառակորդներն այդ խոսքերը չթարգմանեցին. խնայեցի՞ն նրան, թե՞ պարզապես չգտան ռուսերեն համարժեքը...

4

Ականատեսները պատմում էին՝ երբ Գ.Չարությունյանին աշխատանքից ազատեցին, նա իր առանձնասենյակից դուրս եկավ՝ այնտեղ թողնելով հայ գրողների գրքերը՝ ընծայագրերով: Ինչեր ասես, որ այդ հեղինակները չէին գրել իրենց գրքերի վրա. «Գրիգոր Շինարար», «Գրիգոր Լուսավորիչ», «Չայ Ժողովրդի մեծանուն զավակ» և այլն, և այլն:

Այդ գրքերը Հարությունյանը նետել էր հատակին՝ ի ցույց ամենքի: Թո՛ղ կարդան ու իմանան, թե ի՞նչ են գրում դրանց հեղինակները երեկ, ի՞նչ այսօր... Ձգուշացե՛ք:

5

Փառք Աստծո՛ւ Գ.Հարությունյանին չթողեցին, որ անգործ մնա. նշանակեցին Արարատյան դաշտի հետ մնացող պետ-տնտեսություններից մեկի տնօրեն: Մի անգամ հանդիպեցի նրան Էջմիածնի կուսշրջկոմի քարտուղարի ընդունարանում: Նա ինձ տեղյակ պահեց, որ մեկ ժամից ավելի է, ինչ սպասում է, բայց քարտուղարը չի ընդունում. ասում են՝ իբր զբաղված է: Բարկացած ներս խուժեցի քարտուղարի առանձնասենյակն ու այդպիսի վերաբերմունքի համար, նախատեցի նրան: Իր սխալն ուղղելու փոխարեն՝ նա առանց ամաչելու ասաց. «Դե որ ասում ես՝ կընդունեմ, բայց դա ճիշտ չի լինի դասակարգային տեսակետից. ախր նա հիմա՝ մեր թշնամին է, և եթե չենք բանտարկում, ապա պետք է բարոյապես ոչնչացնենք»:

Ինձ զարմանք ու զայրույթ պատճառեց կապը կտրած այդ պաշտոնյայի ամբարտաճանությունը: Չէ՞ որ նա ևս այն մարդկանցից էր, որ երեկ սողում էր Հարությունյանի ոտքերի առջև...

Երբ շրջկոմի քարտուղարը սեղմեց զանգի կոճակը, որ ներս հրավիրեն Հարությունյանին, վերջինս արդեն դուրս էր եկել ընդունարանից...

6

Ես հետո իմացա, որ պետտնտեսության տնօրեն Հարու-թյունյանին դաժանորեն հալածում է «Արարատ» տրեստի կառավարիչը (տնտեսությունն այդ տրեստի կազմում էր): Հալածանքներից տուժում էին նաև բանվորները:

Շրջկոմում տեղի ունեցած միջադեպից որոշ ժամանակ անց որոշեցի այցելել պետտնտեսություն, բայց, երբ տեղ հասա, իմացա՝ Գրիգորի Արտեմիչն այլևս այնտեղ չի աշխատում, դիրեկտոր չէ. ասացին՝ փոխադրվել է Թբիլիսի... Քիչ անց

հավաքվեցին աշխատակիցները: Բոլորն ափսոսանքով էին խոսում, նրանց աչքերում թախիծ կար...

7

Գ.Չարությունյանին աշխատանքից ազատելուց հետո Կենտկոմի նոր ղեկավարությունը տրամադրված էր ասպարեզից հեռացնել բոլոր նրանց, ովքեր աշխատել էին ու բարձր պաշտոններ զբաղեցրել հին ղեկավարության օրոք: Ավելին՝ բյուրոյի անդամներից մեկը, որ Չարությունյանի ու նրա զինակիցների հանդեպ առանձնահատուկ ատելությամբ էր լցված՝ նոր ընտրված առաջին քարտուղարին ցուցակ էր ներկայացրել, թե նրանցից ո՛ւմ պիտի բանտարկել, ո՛ւմ՝ հանել աշխատանքից, ո՛ւմ՝ վտարել կուսակցությունից: Բարեբախտաբար, դա տեղի չունեցավ: Խրուլչովը թույլ չտվեց այդպես գործելու:

Ի դեպ, հաշվեհարդար պահանջողը 1937-ի «հերոսներից» էր, բայց ասեմ նաև, որ ժամանակները փոխվում էին, և անցյալի կրկնությունը կամաց-կամաց անհնարին էր դառնում...

8

Գ.Ա.Չարությունյանը մեծահոգի մարդ էր, հանդուրժում էր քննադատությունը, եթե նույնիսկ այն շոշափում էր իր շահերը: 1939 թվականին, երբ ընդամենը մեկուկես տարի էր, ինչ Չայաստանում էր, գտնվեցին մարդիկ, ովքեր Կենտկոմի պլենումներից մեկի ժամանակ պահանջեցին՝ քաղաքական անվստահություն հայտնել նրա նկատմամբ, հարց դրեցին՝ ազատել նրան աշխատանքից: Բարեբախտաբար, պլենումն այդ պահանջը չընդունեց: Սկսվեց պատերազմը, և քննադատողները մեկնեցին ռազմաճակատ: Նրանցից մեկը զոհվեց, երկրորդը՝ ծանր վիրավորվեց, իսկ երրորդը՝ գրականագետ Մ.Նահապետյանը գերի ընկավ, բայց որոշ ժամանակ անց գերությունից ազատվելով, տուն վերադարձավ: Քանի որ նա գիտության մարդ էր, աշխատանքի անցավ բուհերից մեկում. սակայն շատ չանցած ազատեցին աշխատանքից: Ութ ամիս անգործ մնաց, բոլորը

շրջում էին դեմքերը՝ հրաժարվում աշխատանքի ընդունել, ասելով. «Չե՛նք կարող՝ գերի՛ ես եղել»:

Ընկերների խորհրդով նա դիմեց Գ.Հարությունյանին: Եվ ի՞նչ՝ վերջինս ընդունեց նրան, վերականգնեց աշխատանքում ու կարգադրեց վճարել չվարձատրված ամիսների աշխատավարձը: Ավելին՝ իմանալով, որ բազմանդամ ընտանիքի հայր է, կարգադրեց՝ անհապաղ ապահովել հարմարավետ բնակարանով:

Երբ այդ մարդուն հարցրել էին, թե Հարությունյանն արդյոք չհիշեցրե՞ց անցյալը, պատասխանել էր.

— Ո՛չ, այնքան ջերմ էր վերաբերմունքը, որ, կարծես, ոչ թե քննադատել, այլ փառաբանել էի նրան...

9

Գ.Ա.Հարությունյանը, աշխատանքից ազատվելուց հետո, իր ստացած փոքրիկ բնակարանը փոխանակեց Թբիլիսիից Երևան տեղափոխվող գրող Վ.Ատրյանի հետ: Վրաստանի մայրաքաղաքում Գ.Հարությունյանին լավ ճանաչում էին ու շատ հարգում: Նրան անմիջապես պատասխանատու աշխատանքի նշանակեցին պետպլանում: Սակայն, հոգեկան ծանր վիշտ կրած այդ մարդուն բախտ չէր վիճակվել երկար ապրելու. կարճ ժամանակ անց նա կնքեց իր մահկանացուն:

Հայաստանից նրա թաղմանը պաշտոնական պատվիրակություն չգնաց. մեկնեցին միայն նրա հավատարիմ օգնականը, որ նույնպես ազատված էր աշխատանքից, և Կենտկոմի վարորդներից ոմանք: Հետո իմացանք, որ Հարությունյանի թաղումը կատարվել էր բարձր մակարդակով:

Կինը՝ Նինա Գրիգորևնան, ամուսնու գերեզմանին արտասվելով, ասել էր. «Գրի՛շա, թանկագի՛նս, քեզ մենակ չեմ թողնի. շուտով ե՛ս էլ կգամ քեզ մոտ»: Հինգ, թե վեց ամիս չանցած՝ նա իր «խոստումը» կատարեց...

10

Այն տարիներին «Պրավդայի» թղթակից լինելն ինձ հնարավորություն էր ընձեռում պարբերաբար հանդիպել Գ.Ա.Հարությունյանին: Հրաշալի գրուցակից էր՝ հումորի նուրբ

զգացողությամբ օժտված: Գիշտ չէ, թե նա հայերեն չգիտեր, նիայն թե՝ իմացածը Հավլաբարի ու Թելավի հայերի բարբառն էր:

Սիրում էր Հայաստանը, տասնյոթ երկար ու ծիգ տարիների ընթացքում հիմնավորապես ծանոթացել էր երկրի բոլոր անկյուններին և, որ կարևորն էր, ամեն ինչ անում էր իր փոքրիկ Հայրենիքի բարօրության համար: Նա հոգով մարդ մնաց մինչև վերջ ու անմոռանալի հետքեր թողեց Հայաստանի և հայ ժողովրդի հիշողության մեջ:

ՆԱ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒՄ ԷՐ ՈՉ ԹԵ ՈՒԺԻ ՕՐԵՆՔՈՎ, ԱՅԼ ՕՐԵՆՔԻ ՈՒԺՈՎ

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար, արժանահիշատակ Գրիգոր Հարությունյանին ճանաչել եմ կարճատև՝ 1950 թվականից մինչև 1954 թվականը: Բայց ճանաչել եմ այնպիսի խորությամբ, որն ինձ իրավունք է տալիս խոսք ասելու՝ նրա մասին, նրա կերպարի և փառահեղ գործունեության, ավաղ, նաև տխուր վախճանի մասին, որպես ականատեսներից մեկն ու ժամանակակիցը այդ օրերի, որոնք եղան ու ինձ համար մնացին իմաստնություն ձեռք բերելու, մարդաճանաչ ու աշխարհաճանաչ դառնալու ուսուցանող ժամանակներ:

Չնայած արժանավոր մեծը կարիք չունի գովերգման, որովհետև նա վեր է դրանից, բայց ներքին մղումն ինձ թելադրում է ասելու տեսածս ու զգացածս թեկուզ ոչ լիարժեք ու համահավաք. դա ինչ-որ տեղ չի կարող չօգնել նրա նկարագրի ու կերպարի բացահայտմանը: Նրա միտքն ու գործը միտված էին մարդկանց երջանկացնելուն, հայրենիքը հարստացնելուն, բայց ոչ երբեք անձնական երջանկության և հարստության նպատակին:

Նա ապրեց բարդ ու տառապալից կյանքով և այդ կյանքի դժվարին ու խորդուբորդ ճանապարհին մշտապես անխախտ պահեց բարոյականության և հայրենասիրության ազնիվ ու վեհ պատվիրանները: Ես զարմանքով իմացա, որ տասնյակ տարիների ընթացքում նա ոչ մի անգամ չէր եղել երկրի առաջնակարգ առողջարաններում, միշտ մնացել էր Հայաստանում: Լեզենդի մման է հնչում նրա այցը Ջերմուկ: Նա այնտեղ մեկնեց, երբ ջրից բացի տարածքում ոչինչ չկար, մեկնեց Հայաստան երկրին համբավաբեր առողջարան ու բարեկարգ մի նոր քաղաք պարզակելու առաքելությամբ:

Նրա բարոյական բարձր հատկանիշները բխում էին ոչ թե պաշտոնի զորությունից, այլ արդյունք էին կիրթ ու հղկված բնավորության, ներքին կուլտուրայի, բարձր սկզբունքների և

աստվածատուր ինտելեկտի: Նա մեր ազգային մշակույթի անադնուկ տերն էր ու ամերևույթ պահապանը: Այդ նա էր, որ Հայրենական պատերազմի ամենաահեղ օրերին, երբ ֆաշիստները ներխուժել էին Կովկաս, անմռունչ կառուցում էր ճարտարապետական եզակի կոթողի՝ Մատենադարանի շենքը՝ մեր եզակի ու հրաշք գանձերը փրկելու համար: Նա կառուցեց Երևանի զարդը հանդիսացող Լենինի անվան հրապարակը: Հայրենասիրական տենչով տոգորված հիմնադրեց Ծիծեռնակաբերդի զբոսայգին, զարմանալի հեռատեսությամբ կառուցապատեց մեր ազգային ճարտարապետության ընտրանին ներկայացնող Բաղրամյանի անկրկնելի պողոտան... Բոլորը չքվարկելու համար ասենք, որ նա արմատավորեց մայրաքաղաքի բովանդակ բարդ կյանքի հիմնարար հենակետերը: Արդյունքում Երևանը հարստացավ իր մտավոր ու հոգևոր ներուժով, զորացավ իր գործարար ու օրինապաշտ հատկություններով: Նա Գրիգոր Շինարար կոչվեց ժողովրդի կողմից և նրան նվիրաբերեց իր ողջ գիտակցական կյանքը, պարտք չմնաց դույզն-ինչ ո՛չ Հայաստան երկրին և ո՛չ էլ նրա աշխատավոր ժողովրդին: Մինչդեռ, ավա՜ղ, մահկանացուն կնքեց Հայաստանից հալածական, չարժանացավ նրա մի կտոր հողին և քարաստան երկրի շիրմաքարին:

Գրիգոր Հարությունյանի կյանքն ու գործը դասագիրք է մեզ համար, մի տարեգրություն, որի վերընթերցումն ամեն անգամ առաջացնում է գնահատանքի ու հարգանքի անխառն, բարձր մի զգացում, որովհետև նա գերագույն պատասխանատվություն էր զգում թե՛ իր և թե՛ իր ստանձնած պաշտոնի հանդեպ: Նա պաշտոնավարելու առաջին իսկ օրից վայելքի ու զոհաբերման թագերը հավասարապես կրեց իր գլխին: Աշխատանքում և անձնական կյանքում քաջ գիտեր, թե ինչ է անում և ինչու է այդպես անում, ինչն է թույլատրելի ու կարելի, իսկ ինչը՝ ոչ, այսինքն՝ զարմանալիորեն առաջագնաց էր, հոգևոր արժեքների մատակարար, ազնիվ բարքերի արտահայտիչ:

Ամենածանր իրադրություններում անգամ նա չմեղանչեց իր խղճի դեմ, մնաց հավատարիմ իր համոզմունքներին ու սկզբունքներին, հանրապետությունը ղեկավարեց անօրինակ ջերմությամբ, բայց և սառը բանականությամբ: Անհատի պաշտամունքի տարիներին անգամ մոլեգնած մարդկային սպանդին

հակադրեց հնարավոր փրկարար բարոյականությունը, որովհետև լավ գիտեր, որ անբարոն ավարտվում է դավաճանությամբ: Եվ երբ հետադարձ հայացք ես գցում նրա ժամանակներին, կրկին ու կրկին քեզ պաշարում է զարմանքի զգացումը. ինչպե՞ս էր նա «քանում» ազնվությունն ու արդարամտությունը, հույսն ու հավատը շռայլորեն սփռում Հայաստան երկրի վրա՝ ի շահ ժողովրդի: Նա բնագդով ու փորձով զգում էր ծնունդ առնող տազնապների շունչը, լսում ժողովրդի հոգու կանչը և ուղիներ ընտրում՝ իրավիճակի ճիշտ գնահատման համար: Նա հանրապետությունը ղեկավարեց ոչ թե ուժի իրավունքով, այլ իրավունքի ուժով, որպեսզի օրենքը ղեկավարի մարդուն և ոչ թե մարդը նրան, որպեսզի իր արժանի տեղում լինի յուրաքանչյուրը, որպեսզի իրենց դերում լինեն նորին գերազանցություն կարգն ու կանոնը:

Գրիգոր Հարությունյանը կարողացավ հանրապետության բարոյաքաղաքական մթնոլորտը պահել պետականության բարձունքի վրա: Հայրենական պատերազմի ծանր ժամանակներում, 1943 թվականին, նրան հաջողվեց կազմակերպել գիտությունների հայկական ակադեմիան, որի կազմում ընտրվեցին մեր մեծ ու երախտավոր գիտնականները, իսկ պրեզիդենտ ընտրեց այնպիսի մի մեծության, ինչպիսին աշխարհահռչակ հայագետ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին էր, որ պատիվ կբերեր աշխարհի ցանկացած ակադեմիայի:

Գրիգոր Հարությունյանը հովանավորում էր ու պաշտպանում աշխատավոր ու գործարար մարդկանց, բայց անգիջում թշնամի էր բոլոր նրանց, ում խորթ էր մարդկայինը, և ովքեր ապականում էին կյանքը: Նրա մեջ չկար խանդի, ոխակալության նշույլ անգամ, ամեն ինչ ենթարկել էր համընդհանուր զարգացմանը: Միշտ իր կոչման բարձրության վրա էր, որի շնորհիվ էլ կարողանում էր մոգական աչքերով թափանցել երևույթների խորքը, զգալ հանրապետության կյանքի ռիթմը, ճանաչել ու արժեքավորել մարդկանց կարողությունները: Առանձնակի նշանակություն էր տալիս անձնակազմի համալրմանը, դրանով իսկ բարձր պահելով վարչակազմի մարտունակությունը, ապահովելով նրա մտքի և գործի արդյունավետությունը: Նա հիացմունքի կամ տազնապի զգացումը վերապրում էր լուռ, հավասարակշիռ խոհակա-

նությամբ, բայց հաշտվող ու ներողամիտ չէր անագնիվ արարքների հանդեպ: Այդ նա էր, որ հանրապետության բարձրաստիճան ղեկավարներից մեկին ազատեց աշխատանքից՝ ընկերներին բանբասելու համար, և միայն երեք տարի հետո նրան կրկին վերականգնեց իր աշխատանքում: Այդպես է վարվել նաև մի խումբ ղեկավարների հետ, որոնք Հայրենական պատերազմի ծանր օրերին սատարման աշխատանքը փոխարինել են... կերուխումով: Նրանց ազատել է աշխատանքից և ուղարկել Մոսկվա՝ կրթվելու և զարգանալու, հասունանալու: Եվ հասել է իր նպատակին:

Հայաստանի կոմունիստների սիրելի ղեկավարը բոլորին հավասարապես էր բաժանում հարգանքի և պատժի բաժինը, բայց պատիժը խորացնում էր օրինախախտ ղեկավարների նկատմամբ: Կենտրոնական կոմիտեի երկրորդ քարտուղար Հարություն Պողոսովին, որը հեղինակավոր ղեկավարի համբավ ուներ, ազատել է աշխատանքից և վտարել կուսակցությունից այն բանի համար, որ Ջերմուկ գնալու ճանապարհին կրակել է իր մեքենայի առջևից ընթացող ավտոմեքենայի դռներին ու խափանել ընթացքը՝ փոշի բարձրացնելու և ճանապարհը չզիջելու համար: Դեպքերն ու արարքները վերլուծելիս աչքի էր ընկնում խորաթափանցությամբ, սկզբունքայնությամբ և դրանք գնահատում խղճի ու բանականության եզակի համատեղումով: 1953 թվականին, Ստալինի մահից անմիջապես հետո, երկրով մեկ սկիզբ առավ մեծ վերափոխությունների շրջան: Միության բոլոր շրջաններում շիկացավ քաղաքական մթնոլորտը, անհատի պաշտամունքի դատապարտումը և հետևանքների վերացման անհրաժեշտությունը օրակարգի հարց դարձան: Ցավոք, թույլ տրվեցին նաև շեղումներ, խտտորումներ: Մենք վկաները դարձանք այն իրողության, որ խաղաղ ժամանակներում նույնպես մարդը կարող է այնպես «կոտրվել», որ սպիացած վերքերն այլևս չդադարեն մխալուց: Այդպես հիմնականում լինում է մեծերի հետ, որոնց կյանքը տառապյալ է և վերջը՝ կործանված, մինչդեռ չարամիտ բանասարկուները, եթե չեն էլ սիրվում, ապա արժանանում են կեղծ փառաքյանքի ու հոգատարության: Այդպես եղավ, օրինակ, կարամել-հրուշակեղենի ֆաբրիկայի տնօրեն Սեդրակ Գևորգյանի հետ: Նրան «պարզկեցին» բարձր պաշտոն, իսկ Գրիգոր Հարությունյանին,

բարոյապես սպանելու համար, դարձրին նրան ենթակա: Նա անկարող եղավ տանել այդ անպատվությունը, որոշ ժամանակ անց թողեց Հայաստան երկիրը և տեղափոխվեց Թբիլիսի՝ այնտեղ հանգրվանելու համար: Իսկ երբ օրերից մի օր, կարոտախտից մղված, Երևան եկավ՝ դիտելու կիսատ թողած կառույցներից մեկի արդեն ավարտված տեսքը, նրան քաղաքի հյուրանոցներում մերժեցին տեղ հատկացնել: Նա, դառնացած ու վշտացած, բախեց մեծանուն դերասան Վաղարշ Վաղարշյանի դուռը: Վերջինս անսպասելի առիթից երջանկացավ, գրկաբաց ընդունեց թանկագին հյուրին, ընտանյոք հանդերձ հարգանքի ու պատվի արժանացրեց նրան, իսկ հաջորդ օրը՝ սիրով ու հարգանքով ճանապարհեց Թբիլիսի: Նա շատ ցավեց ու հուզվեց տեղի ունեցածի համար: Դա Գրիգոր Հարությունյանի վերջին այցն էր ու վերջին հրաժեշտը իր այնքան սիրած ժողովրդին ու հարազատ քաղաքին:

Այդ, մեզ համար ամոթաբեր դեպքից որոշ ժամանակ անց անգուգական մարդն ու իմաստուն ղեկավարը հավերժ հրաժեշտ տվեց մահ իմացյալ կյանքին:

Մարդկային կյանքի համար կործանարար հանգամանքների գոյությունը պայմանավորված է հետամնացությունից ծնված չար ուժերով, որոնք մեծ մարդկանց խորտակման պատճառ են դառնում: Ճիշտ այդպես էլ եղավ Գրիգոր Հարությունյանի հետ, բայց մեծ վաստակի ու թանկ հիշատակի մոռացումը ժամանակավոր երևույթ է, դեռ կգա նրա աստեղային ժամը, նա նորից կարժեքավորվի, ամեն ինչ իր տեղը կընկնի, և երախտապարտ մեր ժողովուրդը, ես դա ասում եմ ամենայն համոզվածությամբ, մայրաքաղաքում կկանգնեցնի նրա արձանը, նոր կյանք կպարզևի նրան, վարձահատույց կլինի նրա երախտիքին: Չէ՞ որ վերևում նշված մեծագույն ծառայություններից բացի, նա անհատի պաշտամունքի դժնդակ տարիներին առանց տատանվելու պահանջ դրեց Հայաստանին վերադարձնելու Նախիջևանն ու Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, կազմակերպեց սփյուռքահայության ներգաղթը մայր Հայաստան, աղբբեջանցիներին ուղարկեց Ադրբեջան և այլն, և այլն:

Որպես ճշմարիտ իրողություն նշենք մահ, որ հազիվ թե իմ տեսած ու իմացած բոլոր ղեկավարներից որևէ մեկին հնարավոր

լինի դնել նրա կողքին: Տասնամյակներ են անցել և դեռ էլի կանցնեն, բայց այսօր էլ նրա ապրած կյանքը, նրա թողած հետքը իմաստալից դաս կլինեն բոլոր նրանց համար, ովքեր ոտք կդնեն պետական ու քաղաքական աշխատանքի շենին:

Այսօր, իրական փաստերի վերաթերթումով, պարզորոշ է դառնում, թե որքան խորն ու լայնահուն է Գրիգոր Չարությունյան մարդու ներաշխարհը: Երբ ավտովթարի է ենթարկվում դուստրը, նա, հոգեկան ծանր դրության մեջ, իմանալով անմեղ ավտովարորդի ձերբակալման մասին, անմիջապես միջամտում է գործին, ի չիք դարձնում մեղադրանքը և հանձնարարում, որ ավտովարորդը տուն հասնելուն պես զանգահարի իրեն: Խորամուխ լինելով այս իրական փաստերի մեջ, զգում ես մարդկային հոգու վեհության ու գեղեցկության անսահմանությունը. նաև գիտակցում, թե ինչպես է մարդը դառնում հրաշագործ, կյանքը դարձնում նպատակ և գեղեցկացնում աշխարհը:

Հրաշալի կին ուներ, անբիծ ու մաքրաբարո: Բոլոր նրանք, ովքեր ճանաչել են Նինա Գրիգորի Չարությունյանին, հիացել են նրա բարությանը, մարդկայնությանը, անաչառությանը, կազմակերպչական ունակությանը: Նրա հոգուց ազնվության և համեստության լույս է ճառագել: Ամուսնուն գաղափարակից և արժանավոր ընկեր լինելը, անձնագոհության հասնող նվիրվածությունը, ինչպես նաև քաղաքացիական ու կենցաղային բարձր բարքերը նրա կյանքի իմաստն ու նվիրական առանձնահատկություններն են եղել: Տասնյոթ տարիների ընթացքում նա երբեք չէջտեց իր ով լինելը, գեթ մեկ անգամ չպահանջեց իր հասանելիքից ոչ միայն ավելին, այլև հենց հասանելիքը: Ոչ մի անգամ, այս կամ այն գործով կամ առիթով չդիմեց որևէ ղեկավարի, իսկ Գրիգոր Չարությունյանի վարչակազմի բոլոր անդամներին ընտանիքների վարք ու բարքի, ապրելակերպի ու կենցաղի համար դարձել էր չափանիշ: Նրա մեջ ապրում էր ժողովրդի նվիրական մարդը: Ուշագրավ է, որ Հայրենական պատերազմի տարիներին նա անվճար աշխատեց Կոմիտասի անվան զբոսայգու տարածքում գտնվող մանկատանը որպես որբ երեխաների պահապան ու դաստիարակ: Որքա՜ն վեհացնող ու պատկառանքի արժանի է այս փաստի գիտակցումը: Այսպիսին էր նրա մարդկային որակը, որ ամուսնու

մահից հետո չկարողացավ բաժան մնալ նրանից, ապրեց ընդամենը մի քանի ամիս և նրան նվիրեց իր կյանքը որպես լուսավոր հոգու աստվածային ընծա...

ՉԳ. Ես Գրիգոր Չարությունյանի հետ անձնական մտերմություն չեմ ունեցել, բայց նրա մասին գրում եմ իրական փաստերով՝ լսածս, տեսածս, զգացածս առանց կողմնակալության: Իսկ դա չի նշանակում, թե արժանի է միայն այդքանին: Ո՛չ, երբեք: Նա արժանի է շատ ավելի համահավաք գնահատանքի: Ուրեմն, որքան էլ թերի լինի ու անկատար, սույն «փորձը» սրտից բխած խոսք է, մաս առաջիններից մեկը: Այդուհանդերձ, ես գնահատանքի իմ խոսքը թղթին հանձնեցի, որովհետև անտարբերությունն օտարոտի է ինձ, իսկ երախտամոռությունը՝ նողկալի: Մինչդեռ մարդու արարքները պետք է կյանքի կոչվեն և դիմանան ժամանակների դատաստանին: Չէ՞ որ հոգին ամաչել գիտի, մաս տանջահարվել ու մեղանչել...

ԱՆՁՆՎԵՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ

ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանի աշխատանքը ճիշտ գնահատելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է նշել, թե ինչ պայմաններում սկսվեց նրա գործունեությունը Հայաստանում:

Մեր հանրապետությունը քաղաքական և տնտեսական բարդ ու ծանր վիճակում էր: Դրությունն ավելի վատացավ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի ողբերգական մահից հետո, երբ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում հայտնվեց Ամատունին: Անհատի պաշտամունքի զոհ դարձան հազարավոր մարդիկ, բազմաթիվ կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական, արհմիութենական, կոմերիտական ղեկավար աշխատողներ, գիտության ու մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչներ:

ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումը, 1937թ. սեպտեմբերի 23-ին, նրա բացակայությամբ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Գրիգոր Հարությունյանին: Նա Թբիլիսիից հոկտեմբերի մեկին եկավ Երևան և անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Գր.Հարությունյանն առաջին անգամ էր լինում Հայաստանում, լավ չէր տիրապետում հայերենին և քաջատեղյակ չէր հանրապետության իրական կացությանը: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ գնդակահարված էր հարազատ եղբայրը, որը վարում էր Անդրերկաթուղու քաղաքական վարչության պետի պաշտոնը և կնոջ եղբայրը, որը նույնպես պատասխանատու աշխատող էր, միանգամայն հասկանալի կլինի նաև նրա հոգեկան վիճակը:

Կենտկոմի երիտասարդ քարտուղարը կարողացավ հանգամանորեն ուսումնասիրել քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքը և ճիշտ մշակել աշխատանքի հիմնական ուղղությունները: Գլխավորը կադրերի հարցն էր. կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական, հասարակական կազմակերպությունների ղեկավար աշխատանքներում, գիտության և մշակույթի ասպարեզում հարկավոր էր համարձակորեն առաջ քաշել

ընդունակ երիտասարդ կադրերի: Գր.Հարությունյանը Կենտկոմի և կառավարության մյուս ղեկավարների հետ միասին կարողացավ ստեղծել երիտասարդ կադրերի մի բանակ և ավելի քիչ սխալներով առաջ տանել հանրապետության ժողովրդական տնտեսության ու մշակույթի զարգացման գործը:

Հայաստանի կոմկուսի գործունեության մեջ հատուկ տեղ էր գրավում երիտասարդության շրջանում տարվող աշխատանքը: Հատկապես ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում աշխատած տարիներին ավելի մոտիկից զգացի Գր.Հարությունյանի ուշադիր վերաբերմունքը կոմերիտմիության, ողջ երիտասարդության նկատմամբ: Ժամանակը պատերազմական էր: Խորհրդային ժողովուրդը և նրա քաջարի բանակը կյանքի և մահու կռիվ էր մղում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ: Քաղաքում և գյուղում աշխատանքի կարևոր տեղերում աշխատում էին երիտասարդ կանայք, որոնք փոխարինել էին ռազմաճակատ գնացած իրենց ամուսիններին, հայրերին ու եղբայրներին: Նրանք լավ էին հասկանում, որ մարտադաշտը միայն այնտեղ չէր, որտեղ որոտում էր հրետանին, որ թիկունքը նույնպես ռազմաճակատ էր և հարկավոր էր կարմիր բանակին զինել զենք ու զինամթերքով, սննդամթերքով, այն ամենով, ինչ կարևոր էր թշնամու դեմ հաղթանակ տանելու համար: Ավելի քան 70 հազար հայ մարտիկներ ու հրամանատարներ, որոնց մեծ մասը երիտասարդներ էին, պարզևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով: Խորհրդային Միության հերոսի կոչման արժանացավ 106 մարդ, որից 65-ը կոմերիտմիության անդամներ էին:

Գր.Հարությունյանը պատերազմի տարիներին ելույթ էր ունենում կոմերիտմիության Կենտկոմի պլենումներում, հանդիպում կոմերիտականների, սպորտսմենների, պիոներների հետ: Այդ տարիներից հիշում եմ մի քանի ուշագրավ դրվագներ: 1942թ. հուլիսին, երբ սև ամպեր էին կուտակվել Կովկասյան լեռների վրա, Թբիլիսիում հրավիրվեց Անդրկովկասի երիտասարդության հակաֆաշիստական միտինգ: Այդ կապակցությամբ գրույցի ժամանակ Գր.Հարությունյանն ասաց, որ հարկավոր է, ինչպես հարկն է, ընտրել միտինգի մասնակիցների կազմը, որպեսզի նրանք լինեն հանրապետության աչքի ընկնող երիտասարդներ: Երբ պատրաստվում էի դուրս գալ աշխատասենյակից, նա

հիշեցրեց, որ պետք է ուշադրություն դարձնել նաև պատգամավորների արտաքինի վրա՝ Հայաստանի երիտասարդությանը լավ ներկայացնելու համար: Դա էլ է կարևոր:

Կենտկոմը կոմերիտմիության քաղկոմ-շրջկոմների հետ միասին ընտրեց պատգամավորների կազմը, որի մեջ արդեն ընդգրկված էին ճանաչման արժանացած գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր Գագիկ Դավթյանը, հետազայում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի դերասանուհի Տաթևիկ Սազանդարյանը, նկարիչ Էդուարդ Իսաբեկյանը, Ալավերդու հանքերի հանքափոր Խաչիկ Շախկյանը, Իջևանի մեքենատրակտորային կայանի տրակտորային բրիգադի բրիգադավար Արաքսյա Իսկանդարյանը և ուրիշներ, թվով 19 մարդ: Սահմանված կարգի համաձայն մինչև Կենտկոմի առաջին քարտուղարին ներկայացնելը, պատգամավորների ցուցակին պետք է ծանոթանային Կենտկոմի գաղափարական բաժնում: Այնտեղ հավանության չարժանացավ Գագիկ Դավթյանի թեկնածությունը. չէ՞ որ նրա քույրը՝ Սերիկ Դավթյանը, բանտարկված էր որպես ժողովրդի թշնամի: Այդ առարկության մասին տեղյակ են պահում Գր.Հարությունյանին, որն, ի դեպ, նկատում է, եթե կոմերիտմիության Կենտկոմը պատգամավորության կազմում առաջադրել է այնպիսի մարդու, ինչպիսին Գագիկ Դավթյանն է, որը հայտնի գիտնական է և լավ անձնավորություն, ապա կարիք չկա ծանոթանալու մյուսների հետ:

1943թ. փետրվարի վերջն էր: Հերթական զեկույցից հետո Հարությունյանն ասաց. «Ի՞նչ եք կարծում, լավ չի՞ լինի երիտասարդությանը հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու նպատակով Նելսոն Ստեփանյանին հրավիրել Երևան: Նա անվանի հերոս է և նրա փառքը տարածված է մեր ամբողջ երկրում»: Հաջորդ օրը հեռախոսով կապվեցի Նելսոնի հոր հետ, որին վաղուց ծանոթ էի: Պարզվեց. որ Նելսոնը վիրավորվել է, գտնվում է հոսպիտալում, սակայն վիճակը վատ չէ և հրամանատարությունը թույլատրել է նրան հետագա բուժումը շարունակել Երևանում:

Մարտի 20-ին Ստեփանյանը եկավ Երևան: Կայարանում Նելսոնին դիմավորեցին աննկարագրելի ցնծությամբ: Մեկ օր

հետո հերոս օդաչուն իր առաջին ելույթն ունեցավ ՀԼԿԵՍ Կենտկոմի VIII պլենումում, մարտի 22-ին: Այնուհետև պլանավորեցինք նրա ելույթները և հանդիպումները գործարաններում, ֆաբրիկաներում, բուհերում, մի քանի շրջաններում:

Ուշագրավ է, որ երբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1945թ. մարտի 6-ի հրամանագրով որոշվեց Ն.Ստեփանյանին տալ Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսի կոչում և արձանը կանգնեցնել Շուշիում, Նելսոնի հայրը հիմնավորված մամակ գրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մ.Կալինինին, որպեսզի որդու արձանը դրվի նաև Երևանում: Միութենական կառավարությունը հարգեց Գևորգ Ստեփանյանի խնդրանքը և Հայաստանի կառավարության միջնորդությունը: Նելսոն Ստեփանյանի արձանը կանգնեցվեց Երևանում, Ս.Մ.Կիրովի անվան մանկական զբոսայգում:

1943թ. սեպտեմբերին պաշտպանության պետական կոմիտեի որոշմամբ բացվեցին սովորողական դպրոցներ, որտեղ Հայաստանին հատկացված էր 60 տեղ: Այս առնչությամբ Գր.Հարությունյանն ինձ ասաց, թե շատ ցանկալի է, որ հայ երիտասարդները շարունակեն մեր ժողովրդի ռազմական ավանդույթները, դառնան զինվորական խոշոր հրամանատարներ: Այդ տեսակետից սովորողական դպրոցներն ունեն բացառիկ նշանակություն: Անհրաժեշտ է, որ կոմերիտմիության Կենտկոմը զինկոմի հետ այնպես կազմակերպի ընդունելության գործը, որ սովորողական դպրոցներ զնացողների 80 տոկոսը հայ լինի:

1944թ. մայիս, թե հունիս ամիսն էր: ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի հերթական նիստը վերջացավ, և Գր.Հարությունյանը հայտարարեց. «Դաիլիճում մնան Կենտկոմի բյուրոյի անդամները և կոմերիտմիության Կենտկոմի քարտուղարը»: Նա, հակառակ իր սովորության, մի փոքր բարձր տոնով, որի մեջ նկատվում էր բարկություն, ասաց. «Ներքին գործերի մինիստրությունից ստացվել է զեկուցագիր, որ, իբր, Կրասնոսելսկի շրջանի Թթուջուր գյուղում գործում է հակախորհրդային երիտասարդական խմբակ»: Ձեկուցագրի ստուգումը հանձնարարվեց ինձ և ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ Վարդան Ղարաբյոզյանին: Տեղում կատարած մեր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ երիտասարդների գործունեության մեջ, բացի երիտասարդական արդար պոռթկումներից, որոնք ուղղված էին գյուղի ղեկավարների անօրինա-

կանությունների, սխալների և արհամարհական վերաբերմունքի դեմ, հակախորհրդային ոչ մի արարք չի եղել:

Հանրապետության ղեկավարության նախաձեռնությամբ ակտիվ աշխատանքներ ծավալվեցին անօթևան լինելը վերացնելու, պատերազմի մասնակիցների և ծնողազուրկ երեխաներին օգնություն կազմակերպելու համար: Կառավարության կողմից հատկացվող միջոցներից բացի, երեխաների օգնության ֆոնդին գումարներ էին տրամադրում արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կոլխոզ-սովխոզները, տնտեսական, կոմերիտական, արհմիութենական կազմակերպությունները, առանձին քաղաքացիներ:

Բարոյականության, մարդասիրության լավագույն օրինակ է այն փաստը, որ Կենտկոմի քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանն իր աշխատած տարիներին (1937թ. հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1953թ. նոյեմբեր) գրած հոդվածներից ստացած հոնորարն ամբողջությամբ տրամադրել է սկզբում մանկատներին, օթևան չունեցողներին, իսկ 1941թ. հունիսից հետո՝ Հայրենական պատերազմում զոհվածների երեխաներին օգնելու ֆոնդին:

Պատերազմի ավարտից հետո հանրապետությունում մեծ աշխատանք ծավալվեց արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության և մշակույթի զարգացման նպատակով, քաղաքներում և շրջաններում արագ տեմպերով սկսվեց ծավալվել կապիտալ շինարարությունը: Մեր երիտասարդների բազմա-հազարանոց բանակը ամենաակտիվ մասնակցությունը ցուցաբերեց այդ գործին, շարունակեց ավագ սերնդի աշխատանքային ավանդույթները:

1945թ. նոյեմբերին Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը և Սինիստրների խորհուրդը պաշտոնապես հարց բարձրացրին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և միութենական կառավարության առջև Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին: ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանը 1945թ. նոյեմբերին այդ առթիվ նամակ ուղարկեց ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ՝ Ստալինին:

Հայրենական պատերազմից հետո Հայաստանում և Սփյուռքում հույսեր արթնացան, որ օսմանյան Թուրքիայի բռնագրաված տարածքների գոնե մի մասը կվերադարձվի Հայաստանին: 1945թ. հուլիսին, երբ Պոտսդամում հավաքվեցին

դաշնակից երեք պետությունների ղեկավարները (Ստալին, Տրումեն, Չերչիլ), հայկական բռնագրավված տարածքների հարցը դարձավ քննարկման առարկա: Իսկ հուլիսի 6-ին արտաքին գործերի մինիստրների հենց առաջին հանդիպման ժամանակ Մոլոտովն ասաց. «Թուրքերը 1921թ. օգտվելով խորհրդային պետության թուլությունից, գրավեցին Հայաստանի տարածքների մի մասը: Դրանից հայերը խիստ դժգոհ են: Այդ տարածքները չեն պատկանում թուրքերին: Դրանք հարկավոր է վերադարձնել Հայաստանին, որպեսզի արտասահմանում ապրող ավելի քան մեկ միլիոն և թուրքիայում ապրող 400 – 500 հազար հայերից շատերը, ովքեր ուզում են, կարողանան վերադառնալ իրենց երկիրը»:

Այդ հարցին երկու անգամ անդրադարձան նաև երեք պետությունների ղեկավարները հուլիսի 22-ի և 23-ի նիստերում: Ստալինը և Մոլոտովը նշեցին, որ թուրքերը 1921թ. բռնագրավել են Կարսի, Արդահանի և Արդվինի մարզերը և հիմա հարկավոր է վերադարձնել այդ տարածքները և ուղղել ԽՍՀՄ-ի սահմանները, ինչպես եղել է մինչև 1914թ. համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմից հետո լուծվեցին Եվրոպայի և Ասիայի շատ երկրների տարածքային հարցերը, սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ չկատարվեց հայ ժողովրդի արդար պահանջը:

Հայաստանի բռնագրավված տարածքների մասին շատ լուրջ խոսակցություն տեղի ունեցավ նաև 1946թ. փետրվարի 1-ին, Երևանում, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորության թեկնածու, Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր.Հարությունյանի՝ Երևանի իր ընտրական տեղամասի ընտրողների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ: Նա իր ելույթում հանգամանորեն խոսեց օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915թ. կատարված հայերի ցեղասպանության մասին:

Չնայած բոլոր դժվարություններին, Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող ընդառաջ չգնալ սփյուռքի հազարավոր հայրենակիցների՝ հայրենիք վերադառնալու ցանկությամբ: Եվ հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ պատմական իրադարձություն: 1946թ. կազմակերպվեց մեր հայրենակիցների զանգվածային հայրենադարձությունը, որն առաջ բերեց անսահման ուրախություն, ցնծություն: Հայրենադարձության կազմակերպման գործում մեծ աշխատանք կատարեցին

Կենտկոմը, կառավարությունը և անձամբ Գրիգոր Չարությունյանը:

1946 – 1950թթ. վերացվեց պատերազմի հետևանքով ժողովրդական տնտեսության որոշ ճյուղերի հետ մնալը, կառուցվեցին տասնյակ նոր, ժամանակակից գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, զգալիորեն բարձրացան գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվությունը և անասնապահության մթերատվությունը:

Գր.Չարությունյանը ջերմորեն կապվեց հայրենի բնությանը, ուշադրություն դարձրեց շինարարական կառույցներին, մասնավորապես քաղաքաշինությանը: Հայաստանում մեծ աշխատանք ծավալվեց ջրանցքների կառուցման և խոպան հողերի յուրացման ուղղությամբ: Նա հստակորեն կանխատեսում էր հանրապետության վաղվա օրը և հատուկ եռանդով կազմակերպում Թալինի, Աշտարակի, Եղվարդի, Լեռնային և նախալեռնային մյուս շրջանների խոպան հողերի յուրացման և ջրաշինարարական աշխատանքները: Սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ 1937 – 1953 թվականներին առանց Գր.Չարությունյանի ակտիվ մասնակցության չի կառուցվել ոչ մի կարևոր նշանակություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական օբյեկտ:

Գր.Չարությունյանը մեծ պատասխանատվությամբ էր զբաղվում մայրաքաղաքի Լենինի հրապարակի կառուցումն ավարտելու հարցերով: Նա ուշադիր հետևում էր, որպեսզի տաղանդավոր ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի մշակած նախագծումները ճիշտ իրականացվեն: Իսկ դրանք պահանջում էին և՛ հսկայական միջոցներ, և՛ ստեղծագործական որոնումներ: Այդ գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցան անվանի ճարտարապետներ Ն.Բունիաթյանը, Մ.Գրիգորյանը, Ս.Սաֆարյանը, Հ.Սարգսյանը, Զ.Բախշինյանը, Ռ.Իսրայելյանը, Գ.Աղաբաբյանը, Գ.Թամանյանը: Կենտկոմը և կառավարությունը կարևոր միջոցառումներ մշակեցին քաղաքների և շրջանների վերակառուցման, բարեկարգման և կանաչապատման նպատակով: Հիմա միայն տարիքավորները կարող են հիշել, թե ինչպիսին էր Երևանը 1930-ական թվականներին: Ասֆալտապատ փողոցներ համարյա չկային, եթե ուժեղ քամի էր լինում, իսկ դա անպակաս էր մանավանդ երեկոյան ժամերին, ապա Քանաքեռի և Նորքի սարալանջերից այնպիսի փոշի էր թափվում

մայրաքաղաքի վրա, որ մարդիկ ստիպված էին լինում թեկուզ մի քանի վայրկյան կանգ առնել, փակել աչքերը, ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ մինչև անցներ «սատանի» քամին:

Երևանի բարեկարգման և կանաչապատման գործում զգալի աշխատանք կատարեցին Աղասի Խանջյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Արամայիս Երզնկյանը և ուրիշներ: Սկսած 1937 թվականից այդ աշխատանքի հիմնական ծանրությունը բաժին ընկավ Գրիգոր Հարությունյանին: Այդ ասպարեզում իրենց ավանդը ներդրեցին նաև Երևանի քաղաքային խորհրդի գործկոմի նախագահներ Լ.Հովսեփյանը, Ե.Վարդանյանը, Գ.Փախլանյանը, Գ.Հասրաթյանը, Մ.Մուրադյանը և ուրիշներ:

Երևանի բնակիչներն անձամբ դարձան «Հաղթանակ» և «Կիևյան» կամուրջների, «Հաղթանակ» և «Ծիծեռնակաբերդ» զբոսայգիների կառուցման ակտիվ մասնակիցներ, որով շատ էր խանդավառվում Կենտկոմի քարտուղարը: Նրա ակտիվ մասնակցությամբ մայրաքաղաքը զարդարվեց Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանով, որը մի տեսակ պատմական սրբավայր է դարձել իր հազվագյուտ ձեռագրերով և հազիվ թե գտնվի մի զբոսաշրջիկ, որն առանց այդ համաշխարհային նշանակություն ունեցող տաճարն այցելելու՝ հեռանա Երևանից: Կառուցողական հսկայածավալ գործունեության համար ժողովուրդը Գր.Հարությունյանին իրավամբ կոչեց «Գրիգոր շինարար»:

Անուրանալի էր Գր.Հարությունյանի դերը հարազատ ժողովրդի մշակույթի և գիտության զարգացման գործում: Հայրենական պատերազմի ծանր տարիներին (1943թ.) ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի ջանքերով ստեղծվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Հարությունյանի գործունեության առաջին տարիներին ծնունդ առան հայկական ժողովրդական երգի ու պարի համույթը՝ Թաթուլ Ալթունյանի և Էստրադային նվագախումբը՝ Արտեմի Այվազյանի ղեկավարությամբ: Զարգացավ նաև թատերական ու երաժշտական արվեստը:

Հայ ժողովրդի կյանքում 1939թ. տեղի ունեցան երկու խոշոր իրադարձություն՝ գրականության և արվեստի տասնօրյակը Մոսկվայում, և ժողովրդական էպոս Սասունցի Դավթի 1000-ամյա հոբելյանի նշումը Երևանում և ամբողջ երկրում:

Մի գրույցի ժամանակ Գր.Չարությունյանին հարցրեցի, թե ինչու չի խոսում հայերեն: Նա բառացի այսպես պատասխանեց. «Հայոց լեզուն գեղեցիկ լեզու է, անհարմար է, որ Կենտկոմի քարտուղարը, լինելով հայ, վատ խոսի հայերեն, այլապես ես էլ կարող եմ խոսել այնպես, ինչպես մի շարք պաշտոնատար մարդիկ, որոնց խոսքի մեկ երրորդը ռուսերեն բառեր են...»:

Կենտկոմի և Երևանի քաղկոմի առաջին քարտուղար Գր.Չարությունյանը լրջորեն զբաղվում էր մաս առևտրի հարցերով: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ տարիներին շատ քչերն էին ցանկանում աշխատել առևտրի բնագավառում, ինչպես մաս ներքին գործերի մարմիններում, Երևանի կուսքաղկոմի պլենումը պարտավորեցրեց կուսակցության շրջկոմներին և շրջխորհուրդների գործկոմներին, առևտրի ցանցում աշխատելու համար հավաքագրել գործիմաց կոմունիստների, անկուսակցականների և կոմերիտականների:

Աշխատում էի էջմիածնում: 1950թ. սեպտեմբերի 28-ին շրջկոմի բյուրոյի նիստում քննարկվում էր խաղողի և բամբակի տարեկան պլանը կատարելու գրաֆիկը: Նիստի ժամանակ ներս է մտնում Գր.Չարությունյանը Կենտկոմի գյուղբաժնի վարիչ Լ.Շահբազյանի հետ: Նա ծանոթանում է քննարկվող հարցերին և խնդրում նիստը շարունակել ըստ պլանի: Եղան ելույթներ, առաջադրվեցին լրացուցիչ պարտավորություններ: Հարությունյանը ելույթ չունեցավ, բյուրոյի նիստից հետո գրուցեց էջմիածնի և Ն.Խաթունարխի կոլտնտեսությունների վարչությունների նախագահների հետ: Այնուհետև ինձ առաջարկեց իր հետ գնալ Հոկտեմբերյան: Այստեղ շրջկոմի քարտուղարն էր Եղիշե Աղաջանյանը, որն իր գործելակերպով բարի անուն էր վայելում Ալավերդու, Ամասիայի և Ստեփանավանի աշխատավորների շրջանում: Նա Կենտկոմի քարտուղարին ծանոթացրեց բերքահավաքի ընթացքին, ապա եղանք Բամբակաշատի կոլտնտեսությունում, գրուցեցինք կոլտնտեսության ակտիվի հետ և ուշ երեկոյան Հոկտեմբերյանից վերադարձանք էջմիածին:

Երբ էջմիածնից ծանապարհում էի ընկեր Չարությունյանին, ինձ հարցրեց, թե ես ոչ մի հարց չունե՞մ լուծելու: Ունեմ, ասացի ես: Շրջանի սովխոզները մեծ քանակությամբ խաղող են հանձնում պետությանը, բայց մինչև հիմա խմելու ջուր չունեն, ամեն օր ավտոմեքենայով են ջուր բերում Երևանից ու բաժանում:

բանվոր-ծառայողներին: Կոմունալ տնտեսության մինիստր Նունիկ Թուխիկյանը դեռ մեկ տարի առաջ է ուղարկել խողովակներ, որպեսզի ջրմուղի գիծը էջմիածնից տարվի ¹¹ 3 և 4 սովխոզները: Հարկավոր է 300 հազար ռուբլի այդ աշխատանքները կատարելու համար: Մեր վերադարձը զուգադիպեց այն պահին, երբ Զվարթնոցից քիչ հեռու, ¹ 4 սովխոզի տարածքում, ավտոմեքենան խմելու ջուր էր բաժանում: Մարդիկ դուլերը ձեռքներին հերթի էին սպասում:

Գր.Հարությունյանը օրվա լավ տպավորություններից հետո հանկարծ մռայլվեց և հրաժեշտ տալիս ասաց, որ անպայման կմտածի ջրմուղի կառուցման մասին: Ես անցնելով Փարաքարի ենթաշրջանի մի քանի գյուղերով՝ գիշերվա ժամը 12-ին մտա շրջկոմ, որտեղ օգնականս՝ հայտնեց, որ սննդարդյունաբերության մինիստր Արամ Փիրուզյանը մի քանի անգամ զանգահարել է ինձ: Եղավ նորից հեռախոսային զանգ. Ա.Փիրուզյանն էր: Պայմանավորվեցինք առավոտյան ժամը 8-ին հանդիպել շրջկոմում: Իմանալով Փիրուզյանի գործարար լինելու մասին՝ համոզված էի, որ նա այս անգամ զալիս է Հարությունյանի հանձնարարությամբ և ջրմուղի ֆինանսավորման հարցը կլուծի դրականորեն: Այդպես էլ եղավ: Կարճ գրույցից հետո նա ասաց, որ չնայած դժվար է հիմա 300 հազար ռուբլի հատկացնելը, բայց անպայման 10 օրում մի տեղից կգտնի պահանջվող գումարը: Պետական գործիչը եղավ իր խոսքի տերը: Տասնհինգ օր հետո սկսվեցին ջրմուղի կառուցման շինարարական աշխատանքները: 1951թ. փետրվարին ջրմուղի գիծը էջմիածնից հասավ նշված սովխոզները, և բնակչությունը ստացավ թանկագին նվեր՝ խմելու սառը ջուր:

Գր.Հարությունյանը 1939թ. գնում է Մարտունի: Շրջանի ղեկավարների և մասնագետների հետ զրուցում է նաև Սևանի ավազանի շրջաններում պտղաբուծությունը զարգացնելու մասին: «Դրա համար կան բոլոր պայմանները, և եթե չեմ սխալվում 1935 – 1936 թվականներին լավ այգիներ են գցել, շրջկոմի քարտուղար Կարո Գրիգորյանի ժամանակ», – ասում է Հարությունյանը: Նա գտնում էր, որ պտղաբուծությունը զարգացնելու համար հարկավոր է ունենալ տնկարան: Կարծիքների փոխանակությունից հետո որոշվում է Ծովինար գյուղի տարածքում կազմակերպել տնկարան (4 – 5 հեկտար), որը երեք

կողմից շրջապատված էր քարաժայռերով: Նրա օգնությամբ տնկարանը ստեղծվում է: Երկու տարի հետո նա նորից է գալիս Մարտունի և լինում տնկարանում: Աշխատանքի արդյունքները գոհացնում են նրան: Քարտուղարի հանձնարարությամբ բանվորների համար բազալտե քարից կառուցվում է երեքհարկանի բնակելի շենք:

Տնկարանը դարձավ օրինակելի տնտեսություն և մեծապես օգնեց Մարտունու և Սևանի ավազանի մյուս շրջանների կոլտնտեսություններին՝ գլխավորապես խնձորի և տանձի այգիների տարածքներն ընդլայնելու գործում: Տնկարանի ստեղծմանն ակտիվորեն մասնակցեցին Արտաշատի Դվին գյուղի բնակիչ, գյուղատնտես Մովսես Խուդեյանը, հետագայում՝ գյուղատնտես Արսեն Սահակյանը և ուրիշներ:

Կենտկոմի քարտուղարի պաշտոնից ազատվելուց հետո (1953թ. նոյեմբեր) Գր.Հարությունյանը շուրջ երեք տարի աշխատեց որպես Արարատի պետտնտեսության տնօրեն, որի հողային ֆոնդը համարյա ամբողջությամբ ճահճակալած էր: Անհրաժեշտ էր չորացնել ճահիճները, յուրացված հողերում մշակել բանջարեղեն և ծրագրված աշխատանք տանել այդտեղ խաղողի և պտղատու այգիներ տնկելու համար: Սկզբում որոշ միամիտ մարդիկ զարմանում էին, թե ինչո՞ւ է համաձայնվել իրագործելու այդպիսի դժվարին գործ: Բայց շուտով բոլորն էլ հասկացան, որ նա գիտակցաբար է դիմել այդ քայլին: Նա, օգտագործելով իր գիտելիքները, փորձն ու մեծ հեղինակությունը՝ մասնագետների օգնությամբ ճիշտ կազմակերպեց աշխատանքը, հավաքագրեց բանվոր-ծառայողների ուժերը. կարճ ժամանակամիջոցում տնտեսությունը դասվեց շրջանի առաջավորների շարքում:

*

* *

Գր.Հարությունյանը ուշադիր, սկզբունքային և հավասարակշռված ղեկավար էր: Նրան խորթ էին հանդիսությունը, ինչպես նաև աղմկարարությունը, ձևանոլությունը և միշտ բարեկամաբար խորհուրդ էր տալիս խուսափել դրանցից: Աշխատանքի ժամանակ պահանջում էր լինել կշռադատված,

կոլեկտիվի ուշադրությունը կենտրոնացնելով թերությունների վերացմանը:

Պաշտոնատար անձինք ազատ ելումուտ ունեին Կենտկոմի քարտուղարի մոտ, իսկ նրանք, ովքեր հեռախոսով զանգահարում էին ընդունարան, ցուցակագրվում էին ընդունելության: Ընդհանրապես ընդունելությունները լինում էին առանց ձգձգումների: Ում չէր կարողանում ընդունել, դիմումն ուղարկում էր համապատասխան կազմակերպությունների և Կենտկոմի ապարատից սահմանում էր հսկողություն, որպեսզի ժամանակին ընթացք տրվեին դիմում-բողոքներին: Հաճախ էլ նախօրոք զանգահարում էին և հայտնում, որ այցելուն գալիս է Կենտկոմի քարտուղարի համծնարարությամբ:

Ընդունելությունները կրում էին գործնական բնույթ, հարցերը՝ դրական, թե բացասական, լուծվում էին տեղում, այցելուների ներկայությամբ: Հարությունյանը հաճախ մարդկանց դիմավորում էր կանգնած կամ ընդառաջ գնալով նրանց: Նրանք մեծ մասամբ լինում էին գիտության և մշակույթի գործիչներ, մյուս համրապետություններից և սփյուռքից եկած հյուրեր, կուսակցության և աշխատանքի վետերաններ: Նա հանգիստ լսում էր բոլորին, չէր ընդհատում խոսելիս, իսկ եթե որևէ մեկը հուզվում էր, աշխատում էր հանգստացնել՝ ստեղծելով անկաշկանդ մթնոլորտ, որպեսզի ղեկավար աշխատողներն ու այցելուները կարողանային լրիվ արտահայտել իրենց մտքերը, բողոքները կամ առաջարկությունները: Չնայած խստությանը, նա շատ բարեկիրթ էր և, ամենակարևորը, հիշաչար չէր, չէր վիրավորում մարդու արժանապատվությունը, դիտողություններն անում էր պարզ ու շիտակ: Նա հոգատար ղեկավար էր, ծանր պահերին լավ հասկանում էր մարդկանց:

Կուսակցության Երևանի Ս.Սպանդարյանի շրջկոմի քարտուղար Մացո (Մնացական) Նահապետյանը 1941թ. հունիսին կամավոր մեկնեց ռազմաճակատ: Թշնամին անընդհատ գրոհում էր, և տեղի էին ունենում անհավասար մարտեր: Զինվորական մի ջոկատ, որի կազմում էր նաև Նահապետյանը, ընկնում է շրջապատման մեջ, վիրավոր Նահապետյանը գերի է վերցվում: Տոկոսությամբ հաղթահարելով գերության սարսափները՝ նա ազատվում է և պատերազմից հետո վերադառնում տուն:

Գրականագետ Մ.Նահապետյանը աշխատանք է փնտրում՝ իր և երեխաների նյութական ապահովելու համար: Նա դժվարությամբ աշխատանքի է ընդունվում հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում: Իսկ կուսակցության մեջ վերականգնվելու համար Կենտկոմի քաղբյուրոյի բոլոր անդամներին ուղարկած մամակները մնում են անպատասխան: Շատ չանցած, «աչալուրջ» մարդկանց ջանքերի շնորհիվ, Մ.Նահապետյանը հեռացվում է աշխատանքից: Նորից հայտնվում է հոգեկան, նյութական ծանր պայմաններում:

Մենք՝ Արամայիս Մնացականյանը, Համո Խաչատրյանը, տողերիս հեղինակը, էլի ուրիշ ընկերներ, խորհուրդ տվեցինք Մացոյին դիմել Գր.Հարությունյանին, բայց նա կտրուկ հրաժարվեց այդ մտքից, պատճառաբանելով, որ 1940թ. Հայկոմկուսի համագումարում շատ խիստ ելույթ է ունեցել նրա դեմ: Ընտանեկան անելանելի վիճակն այնուամենայնիվ ստիպեց նրան դիմել Կենտկոմի քարտուղարի օգնությանը: Հանդիպումը տեղի ունեցավ անկեղծ մթնոլորտում: Հարությունյանն ուշադիր լսեց Նահապետյանի կյանքի վերջին տարիների պատմությունը և արեց համապատասխան կարգադրություն: Մացո Նահապետյանը վերականգնվեց աշխատանքում, սկսվեցին տպագրվել նրա հոդվածները, իսկ որոշ ժամանակ անց վերականգնվեց կուսակցության մեջ:

Արամ Գրիգորյանը 1942թ. վերջերից աշխատում էր որպես կուսակցության Վայքի շրջկոմի առաջին քարտուղար: Նա իր անձնվեր և ազնիվ գործով ու վարքագծով վայելում էր շրջանի աշխատավորների համակրանքը: Գրիգորյանն իր բազմանդամ ընտանիքով գտնվում էր ուշադրության կենտրոնում: Նա ուներ յոթ երեխա, որից հինգը՝ դպրոցահասակ: Երեխաները դասերից հետո, նաև ամառային արձակուրդներին աշխատում էին կոլտնտեսությունում: 1944 թ. Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանը գնում է Վայք: Ի դեպ, նա այս շրջանում ամեն տարի լինում էր ամենաքիչը երկու անգամ և հանգամանորեն զբաղվում «Ջերմուկ» առողջարանի բացման հարցով: Ասենք, որ առողջարանի կառուցումը սերտորեն կապված է Գր.Հարությունյանի անվան հետ:

Մի օր ճաշի ժամանակ Հարությունյանը խնդրում է Արամ Գրիգորյանին ըստ հասակի շարք կանգնեցնել դպրոցահասակ

երեխաներին: Նա նկատում է, որ երեխաներից երեքը տրեխով են, իսկ մյուսները՝ ոտաբոբիկ: Կենտկոմի քարտուղարը հանձնարարում է Կենտկոմի հրահանգիչներից մեկին գաղտնի իմանալ երեխաների ոտքի չափերը և, վերադառնալով Երևան, Գրիգորյանի երեխաների համար ուղարկում է կոշիկներ և 50 մետր դեզամալ կտոր՝ հագուստ կարելու համար:

Գրիգոր Զովհաննիսյանը Երևանի Լենինյան շրջկոմի քարտուղարն էր: Հերթական մի ընդունելության ժամանակ նրա առանձնասենյակն է մտնում մի բարձրահասակ ծերունի: Քարտուղարը խնդրում է նրան նստել: Մի փոքր լռությունից հետո այցելուն հարցնում է.

— Տղա՛, դու մշեցի՞ ես, և եթե այո, ասա, խնդրեմ, ո՞ր գյուղից ես:

— Այո՛, պատասխանեմ, մշեցի եմ, ծնվել եմ Մշո դաշտի Խաս գյուղում, իմ հոր անունը Զովհաննես է:

Եվ նա Զովհաննիսյանի հարազատներից ճանաչեց մորեղբորը՝ Սեդրակին:

— Շատ ներողություն, հայրիկ, — դիմելով ծերունուն հարցնում է Զովհաննիսյանը, — ո՞վ ես դու, որ ճանաչում ես մերոնց:

— Ես նույնպես մշեցի եմ, պատասխանում է այցելուն: Ներգաղթել եմ Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքից, իմ անունը Սմբատ է, զորավար Սմբատ:

Զովհաննիսյանը, լինելով պատմաբան, շատ էր կարդացել և գիտեր մեր ազգային-ազատագրական շարժման գրեթե բոլոր ղեկավարներին և, լսելով այդ անունը, ցնծությամբ ասում է.

— Ի՞նչ, Սմբա՞տ, Անդրանիկի Սմբատ, խմբապետ Սմբատ, Ֆիդայի Սմբատ, այն Սմբատը, որի զորամասերը 1916թ. մարտին ռուսական զորքերի հետ առաջինը մտան Մշո դաշտ հայերին թուրքական ջարդերից փրկելու համար:

— Այո՛, Անդրանիկի Սմբատ, խմբապետ Սմբատ, Ֆիդայի Սմբատ, իսկ հիմա էլ՝ հայրենադարձ Սմբատ:

Խիստ հուզվում են շրջկոմի քարտուղարը և նախկին զորավարը, երկու մշեցիներ: Այդ օրվանից սկսվում է նրանց ջերմ մտերմությունը: Սմբատը, չնայած իր պատկառելի տարիքին, ուզում էր աշխատել չձանձրանալու համար: Գ.Զովհաննիսյանը մի քանի ընկերների խորհրդով եղավ Կենտկոմի քարտուղար

Գր.Յարությունյանի մոտ: Ահա նրանց զրույցի համառոտ բովանդակությունը:

— Որքա՞ն ժամանակ է, որ Սմբատը գտնվում է ձեր շրջանում, բնակարան ունի՞, թոշակ ստանո՞ւմ է, թե՞ ոչ:

Յովհաննիսյանը պատասխանում է, որ Սմբատը երկու ամիս է, ինչ Կիրովականից տեղափոխվել է Երևան, բնակարանով ապահովված է, բայց թոշակ չի ստանում:

— Այստեղ՝ Յայաստանում, Սմբատը մոտ հարազատներ կամ բարեկամներ ունի՞:

— Ինչքան ինձ հայտնի է, նրա կինը և զավակներն ապրում են Ամերիկայի Ֆրեզնո քաղաքում:

— Իսկ ի՞նչ աշխատանք է ուզում, ինչ կարող է անել, — հարցնում է Յարությունյանը:

— Այդ մասին ոչինչ չի ասում, — պատասխանում է Յովհաննիսյանը:

— Գիտեք ինչ, — ասում է Յարությունյանը, — մեր պարտքն է հոգատարությամբ շրջապատել բոլոր հայրենադարձներին, բայց Սմբատի նկատմամբ պետք է լինի առանձնահատուկ ուշադրություն: Նշանավոր մարդ է, չպետք է մոռանալ, որ մեր ժողովրդի ազատագրական շարժման հերոս Անդրանիկի ամենամտերիմ մարտական ընկերներից մեկն է եղել: Նա լայն ճանաչում ունի ոչ միայն մեզ մոտ, այլև արտասահմանում ապրող հայերի շրջանում: Յաշվի առնելով վերոհիշյալ հանգամանքը և նրա տարիքը՝ պետք է գտնել այնպիսի աշխատանք, որ աշխատավարձը ցածր չլինի: Կարճ ասած, նրա աշխատանքը պետք է լինի թեթև: Վերջում ավելացրեց. «Չմոռանաք արդյունքների մասին ինձ տեղյակ պահել»:

— Իմ ներկայությամբ Յարությունյանը զանգահարեց Երևանի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ Եղիշե Վարդանյանին՝ շտապ լուծելու Սմբատի թոշակավորման հարցը, — գրում է Յովհաննիսյանը:

Շուտով Յովհաննիսյանը գտնում է մի հարմար աշխատանք Սմբատի համար՝ Կոմիտասի անունը կրող կուլտուրայի և հանգստի զբոսայգու ադմինիստրատոր, որին համաձայնվում է զորավարը: Իհարկե այդ մասին հեռախոսով հաղորդում են ընկեր Յարությունյանին:

Անհատի պաշտամունքի տարիներին Հայկունկուսի շարքերում նույնպես անպակաս էին, եթե կարելի է այսպես ասել, աշալուրջ «գործիչները», որոնք, հաշվի չառնելով լարված ժամանակները, մարդկանց ծառայությունները, պատրաստ էին շարքից հանել կամ քաղաքական մեղադրանքներ ներկայացնել առանձին ղեկավար աշխատողների, գիտության և մշակույթի ներկայացուցիչների: Հաճախ էլ կարիերիստական նպատակներով չարախոսում էին ակտիվ և անվանի մարդկանց մասին՝ ստեղծելով կոնֆլիկտային իրավիճակ, բարդացնելով Կենտկոմի ղեկավարների գործունեությունը:

Շշմարտությունը պահանջում է ասել, որ նույնիսկ այդ ծանր տարիներին Գր.Հարությունյանը գործում էր ավելի զուսպ, չափավոր և խուսափում էր ծայրահեղություններից:

ԻՄԿԿ Կենտկոմը 1947թ. հուլիս ամսին քննարկեց կուսակցական ղեկավար կադրերի ընտրության, տեղավորման հարցը Հայկունկուսում և արդյունքները ներկայացրեց Կենտկոմի սեպտեմբերյան պլենումում: Պլենումում խիստ քննադատություն ծավալվեց Կենտկոմի գործունեության վերաբերյալ, և եղան բավականին օգտակար առաջարկություններ կադրերի ընտրության, առաջընթացի և տեղավորման ուղղությամբ: Դրա հետ միասին, Կենտկոմի որոշ անդամներ շատ խիստ, ոչ օբյեկտիվ ելույթներ ունեցան մի շարք անվանի գիտնականների դեմ: Իր եզրափակիչ խոսքում Հարությունյանը սկզբունքային գնահատական տվեց ելույթներին, որոնք չէին բխում հայ ժողովրդի շահերից: Նա մասնավորապես ասաց. «Ճիշտ չէին այն ընկերների ելույթները, որոնք ձախ դիրքերից էին գնահատում հին կադրերին: Մի՞թե կարելի է մտածել, թե «Ծերերին միայն գերեզմանը կուղղի»: Օրինակ Աբեղյանը: Նա հայ ժողովրդի անցյալի մեծ գիտակն ու հետազոտողն էր: Այդպիսին էին Աճառյանն ու Մալխասյանը: Ինչպիսի կյանքով պետք է ապրել ու այնպիսի նյութեր հավաքել, ինչ արեց Մալխասյանը: Ուրեմն խոսքը այն մասին չէր, թե հարկավոր է հրաժարվել ու չօգտագործել այդ գիտնականների հարուստ գիտելիքները»:

1952թ. վերջերին, ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումում քննարկվում էր գաղափարական աշխատանքի հարցը: Ձեկուցողը Կենտկոմի քարտուղար Ջ.Գրիգորյանն էր: Դեռ զեկուցումը չավարտած, Կենտկոմի անդամներից մեկը տեղից բղավեց.

– Ո՞վ է թույլ տվել Աշոտ Հովհաննիսյանին բնակվել Երևանում:

Գրիգորյանը պատասխանեց: Երևի պատասխանը կոնկրետ չէր, ուստի Կենտկոմի մի ուրիշ անդամ վեր կացավ տեղից և հրամայողական տոնով ասաց.

– Վերջ ի վերջո ո՞վ է թույլ տվել Աշոտ Հովհաննիսյանին ապրել Երևանում:

Դահլիճում խոր լռություն էր. բոլորը կարծես քարացել էին, պլենումի բոլոր մասնակիցների հայացքներն ուղղված էին Գ.Հարությունյանին, որը ղեկավարում էր այդ աշխատանքները:

Հիշում եմ, թե ինչպես Հարությունյանն իր պարթև հասակով ոտքի կանգնեց, մոտեցավ ամբիոնին և դիմելով երրորդ շարքում իրարից ոչ շատ հեռու նստած ռեպլիկ տվողներին, սովորականից բարձր ձայնով ասաց.

– Իսկ դուք ի՞նչ եք կարծում, ո՞վ պետք է թույլատրեր, ե՛ս եմ թույլատրել: Ինչ եք կարծում, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղարը իրավունք չունի՞ ապրել Երևանում: Ես եմ թույլատրել:

Անվանի գրականագետ, գրող, դրամատուրգ և թարգմանիչ Տիգրան Հախումյանը 1943թ. դիմում է Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանին՝ խնդրելով ընդունելություն: Անցնում է երեք-չորս շաբաթ, սակայն նամակները մնում են անպատասխան: Հախումյանը չի կարողանում հասկանալ նման վերաբերմունքի պատճառը, լինում է քարտուղարի օգնականի մոտ և բացատրում, որ անհրաժեշտ է արվեստի ու գրականության հարցերով հանդիպել Գր.Հարությունյանին: Կենտկոմի քարտուղարը Հախումյանին ընդունում է բավականին սառը: Ջրույցի ընթացքում, որը տևում է չորս ժամ, աստիճանաբար փոխվում է զրույցի մթնոլորտը և ընդունում մտերմիկ բնույթ: Պարզվում է, որ «բարի» մարդիկ անհիմն մեղադրել են Հախումյանին՝ ժխտելով նրա վաստակը և ներդրումները արվեստի և գրականության զարգացման գործում: Հարությունյանը համոզվում է, որ Հախումյանը շիտակ, ուղղամիտ և

վաստակաշատ գործիչ է, բայց նրա մասին որոշ ընկերներ շատ են չարախոսել...

Անցնում է երեք օր և Երևանի քաղաքային խորհրդից զանգահարում են Տ.Յախումյանին ու հայտնում, որ Յարությունյանի կարգադրությամբ նրան հատկացվել է նոր բնակարան: Իսկ երեք շաբաթ հետո մամուլում հրապարակվում է Յայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը՝ Տիգրան Յախումյանին Յայկական ԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ կոչում շնորհելու մասին:

1949թ. վերջերին մի առիթով հարցրեցի Գրիգոր Արտեմիչին՝ դուք 1945թ. և մի քանի ամիս առաջ եղե՞լ եք Ստալինի մոտ Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Յայաստանին միացնելու հարցով, և ինչո՞ւ չլուծվեց հարցը: Պատասխանը եղավ կարճ: Առաջին անգամ Ստալինն ասում է, թե առայժմ խոսենք Ղարաբաղի մասին և հանձնարարում է Գ.Մալենկովին՝ նախապատրաստել ու ներկայացնել առաջարկություն: Մալենկովը հեռախոսով կապվում է Ադրբեջանի Կենտկոմի քարտուղար Բադիրովի հետ և հանձնարարում առաջարկություն ներկայացնել նշված հարցի վերաբերյալ: Խորամանկ Բադիրովը, օգտագործելով իր «մարտական ընկեր» Բերիայի բոլոր հնարավորությունները, ձախողում է այդ հարցի լուծումը:

Երկրորդ անգամ Ղարաբաղի և Նախիջևանի մասին առիթ եղավ խոսել 1953թ. փետրվարին: Կենտկոմի բյուրոյի հերթական նիստից հետո Գր.Յարությունյանը Կիրովականի օկրուգային կոմիտեի առաջին քարտուղար Լ.Վարդանյանին և ինձ (Լենինականի օկրուգային կոմիտեի առաջին քարտուղարին) հրավիրեց տուն՝ ճաշի: Մենք գիտեինք, որ Գր.Յարությունյանը 1945 և 1949թթ. իր ստորագրությամբ հիմնավորված նամակ է գրել (և անձամբ հանձնել) Ստալինին՝ Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Յայաստանին միավորելու մասին:

Լ.Վարդանյանը հարցրեց Գր.Յարությունյանին՝ ինչո՞ւ չլուծվեցին Ձեր կողմից առաջ քաշված հարցերը: – Այս անգամ էլ մերժվեց, – խորը ցավով պատասխանեց Գրիգոր Արտեմիչը:

Գր.Յարությունյանը խորաթափանց մարդ էր, ուշադիր էր աշխատողների նկատմամբ, չափավոր էր խրախուսում լավագույններին: Անտարբեր չէր փաստերի նկատմամբ, դրանք քննարկում էր ժամանակին և գալիս ճիշտ հետևության:

Անշուշտ, ընթերցելով այս համառոտ նյութը Գր.Յարությունյանի կյանքի և գործունեության մասին, ընթերցողը կսկսի մտածել՝ նա լուրջ սխալներ ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ: Այո՛, ունեցել է, ունեցել է և լուրջ սխալներ, և՛ բացթողումներ: Բնութագրելով Գր.Յարությունյանի աշխատանքային գործունեությունը, որն ընդգրկում է Ստալինի՝ անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանը, հարկ է նշել, որ նրա գործելակերպում ևս եղել են լուրջ սխալներ: Սակայն օբյեկտիվ լինելու համար պետք է ասել, որ մեր ազգի դեմ կատարվածը բխել է ոչ թե Գր.Յարությունյանի համոզմունքներից, այլ ստալինյան վարչակարգի պահանջներից: Կենտրոնի նախաձեռնությամբ ամբողջ երկրով մեկ 1934 թվականից սկսվեցին համատարած բռնություններ և շարունակվեցին մինչև 1938 թվականի վերջերը: 1949թ. նույնպես կենտրոնի պահանջով և ղեկավարությամբ տեղի ունեցավ մեր ժողովրդի մի մասի արտաքսումը Ալթայի երկրամաս: Դրա իսկական նպատակը մինչև հիմա էլ հայտնի չէ, և այդ չարաբաստիկ օպերացիան կազմակերպվել էր խիստ գաղտնի՝ ներքին գործերի մինիստրության միջոցով: Կենտկոմի բյուրոյի նիստում լսվեց պաշտոնական կարճ հաղորդում: Իբր օպերացիան սառը պատերազմի հետևանք է՝ թուրքական սահմանն ամրապնդելու համար: Եվ դա այն ժամանակ, երբ պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը լավագույնս պաշտպանեց իր հայրենիքի սահմանները և նրա քաջարի զավակները ռազմաճակատում ու թիկունքում անօրինակ սխրանքներ գործեցին հանուն հաղթանակի:

*

*

*

Մենք նշեցինք միայն առանձին դրվագներ ու փաստեր Գր.Յարությունյանի կյանքի և աշխատանքային գործունեության վերաբերյալ: Իրականում ավելի բազմակողմանի և լայն էին նրա աշխատանքի շրջանակները:

Նկատենք նաև, որ Յարությունյանը, Յայկոմկուսի Կենտկոմը և կառավարությունը իրենց սխալներով ու թերություններով հանդերձ, հաջողությամբ կատարեցին հանրապետության առջև ծառացած խնդիրները: Ինչպես ասվեց, անհատի պաշտամունքի տարիներին Գր.Յարությունյանը մի քանի անգամ համար-

ծակորեն դիմել է Ստալինին՝ Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու, թուրքերի կողմից բռնագրավված Կարսի, Արդահանի նահանգները մեզ վերադարձնելու և, վերջապես, սփյուռքի հայերի ներգաղթը կազմակերպելու խնդրանքով: Դրանով պետք է բացատրել, որ Գր.Հարությունյանն իր աշխատելու տարիներին և ազատվելուց հետո, երբ վարում էր Մասիսի շրջանի Արարատի պետտնտեսության տնօրենի պաշտոնը, մեծ հեղինակություն էր վայելում: Որտեղ էլ լիներ նա՝ ամենուրեք ժողովուրդը նրան դիմավորում էր խորը հարգանքով, ակնածանքով:

Գրիգոր Հարությունյանի կյանքի մեծագույն նպատակը հայ ժողովրդին հավատարիմ ծառայելն էր, որն էլ իրագործեց մեծ նվիրումով: Նրա անունը անմոռաց կմնա սերունդների հիշողության մեջ:

С ЛЮБОВЬЮ И ПЕЧАЛЬЮ

Я сегодня пишу тебе, отец мой, туда, куда ты ушел навечно. Я сейчас впервые назвала тебя отцом – Гриша, мой воспитатель и друг. Ты не учил меня – как жить, да ты и сам не умел. Твой высокий человеческий дух, с которым я имела счастье соприкоснуться, был моей школой. В 1937 году ты трагически потерял во время репрессий родного брата и брата жены, твоего друга, который был моим отцом. Ты и Нина удочерили меня. С тех пор мы жили общей жизнью, я знала, о чем ты думал и чем ты жил. Позже ты и Нина, ставшая мне больше чем мать, твой друг и жена, не сумевшая тебя пережить, говорили мне: “37-й на плечах тех, кто остался жив”. Я еще раз повторяю – ты не учил специально ничему, но все, что ты делал, и то, как ты это делал, стало для меня школой жизни, да и отразилось почти на всех, кто если не тогда, то позже что-то осознал. Можно сократить жизнь (так и сделали), можно изменить дом, в котором ты жил (так и сделали), но нельзя уничтожить все то, чем ты жил. Я смотрю на город, окаймленный зеленью, – это ты, я вижу желтые розы, цветы, которые ты выбрал, их не было в Ереване раньше – это ты, я вижу Матенадаран – хранилище древних рукописей – сколько ты думал над ним, выбирал место для него и еще в 40-х годах, в войну, начал строить. Я вхожу в прекрасный парк по улице маршала Баграмяна, сажусь под плакучей ивой и сижу там, как на твоей могиле, – каждое дерево в этом парке посажено по твоему плану. Мы вместе ездили смотреть зеленый камень в деревне Цовагюх у озера Севан – ты мечтал построить в городе хоть одно здание этого цвета. Мы ездили к древним вишатам Арагаца, к источникам Джермука, где ты проводил

отпуск, живя во времянке, чтобы следить за строительством курорта.

Ты любил Армению целомудренно – таким ты был сам по своей сути. Ты никогда не говорил об этом. Ты просто постоянно думал о ней, строил, создавал, заботился о ее детях, давал “зеленый свет” талантам. Арно Бабаджанян, вспыльчивый и ранимый, подрался в Москве, предстояло наказание – ты вмешался: “таланты надо оберегать”, и так было во всем.

Ты мечтал о сильной Армении, об уютных городах, похожих на Швейцарию, о Ереване из светлого туфа, с особняками и садами за узорным окружением, о Ереване, где в архитектурном решении вершиной был гранитный Матенадаран, о мостах, перекинутых вдаль, о дорогах, ведущих в будущее, о шедеврах музыки, живописи, о духовной культуре, которая воссоздаст, укрепит и осветит Армению.

Ты знал, как несправедливо устроена жизнь, но подлость всегда ранит душу.

Когда тебя снимали с работы и низменные человеческие страсти накалялись вокруг, я, после словесной битвы со свекром А.И.Микояном, не отпускавшим меня, приехала срочно из Москвы в Ереван, чтоб быть рядом. В день твоего снятия за обеденным столом были мои школьные друзья, которые и вам, мои родным, были всегда друзьями. Ты всем налил в бокалы коньяк, который сам никогда не пил, и сказал: “Выпьем за Армению. Пусть мой уход послужит только ей на пользу. Время изменилось, и так и должно быть”. Низко кланяюсь тебе за этот урок нравственности. Никаких обид, упреков, только проявление силы духа, я бы сказала, почти святого. И когда послали в отстающий совхоз на работу, твоя фраза: “Я же не родился секретарем ЦК. Главное – работа”. И умер ты, только когда не стало работы, так и не разрешив себе вслух ни слова упрека.

Высота твоего духа была не от начитанности, не от воспитания (с отцом, торговцем, ты порвал в юности, так как предпринимательство тебе было чуждо). Увлеченный идеей нового общества, ты стал идеалистом-фанатиком, и идея тебя

вела по пути истины, она отодвигала от тебя все суетное, мелкое, помогала совершенствоваться твоему духу, твоему созидательному характеру. Не случайно старейшина армянской поэзии Аветик Исаакян тебя назвал “Григор-шинарар” (“Григор-строитель”).

Скульптор Ерванд Кочар написал большой портрет: ты стоишь в арке из туфа с рулоном чертежной бумаги в руках и смотришь вдаль на строящийся город. Портрет был у нас спрятан, ты не любил себя “выпячивать”. Когда уходили из государственной дачи после твоего снятия с работы, он так и затерялся. У меня стоит твой бюст в бронзе – делал скульптор Ара Саркисян по фото.

И сегодня я, благодарная тебе за школу любви к своей земле, не пытаюсь никогда дотянуться до тебя, хочу произвести, как и ты: “За Армению”, только добавлю – за то, чтоб ничто не мешало ее детям любить друг друга. Боже, сохрани их, дай им возможность и силы выжить, выдержать и “снова встать во весь рост”.

★ ★

★

Мой дядя – Григорий Арутинов (так было по паспорту, но русифицированное окончание не приживалось в Армении, его называли Арутюнян), попал на работу в Армению в конце октября 1937 года. Назначение первым секретарем ЦК компартии Армении было для него неожиданностью. В Армении были произведены аресты, прошла так называемая “чистка”, репрессии. Руководили ею присланные из Москвы члены правительства Маленков и Микоян. Они искали замену первому секретарю ЦК, арестованному Аматуни, хотели человека со стороны. Интересовались, нет ли в Грузии подходящей кандидатуры. Берия предложил Арутинова, который в то время был секретарем горкома партии Тифлиса.

Уже возникали националистические настроения, и армянин во главе столичной парторганизации был не к месту. Да и в планы Берия, видно, входило сместить все руководство, вернее, убрать его. Аресты в это время еще более ужесточились, был арестован, а затем расстрелян брат дяди Серго Арутинов, секретарь районного комитета партии, покончил с собой после "разбора" на бюро ЦК мой отец – все это было в одну неделю. Кто-то из знакомых передал маме, что Берия сказал: "Арутинова там сами армяне съедят".

Грише, так я называю дядю, когда он попал в Армению, было неполных тридцать семь лет. В сегодняшней ситуации особенно остро я понимаю, каково было ему на незнакомой родине. Обстановка в Армении была тяжелой, духовная опустошенность, трагедии. Думаю, что ему самому было совсем не просто. Арестован брат, погиб брат жены, многие друзья. Чужая земля, незнакомый язык, новые люди...

С чего начать? И меня потрясает, что он нашел, "с чего". Первой серьезной акцией была подготовка к празднованию 1000-летнего юбилея эпоса "Давид Сасунский", а затем, как второй рывок, подготовка к декаде армянского искусства в Москве. Оба события должны были быть в 1939 году. Готовились очень серьезно – издавались великолепные книги: "Давид Сасунский" на армянском и русском языках, в замшевых переплетах на прекрасной бумаге, заказывались памятные чашки на фарфоровом заводе в Ленинграде – эскизы делались лучшими художниками, так же, как наклейки выпущенных к этому времени сигарет и коньяков по эскизам мастера миниатюры Коджояна.

Программки концертов, обложки либретто, любая мелочь готовились лучшими художниками. Не говоря уже о декорациях, занавесах, костюмах спектаклей – над ними трудился Мартирос Сарьян, Сергей Арутюн. Высочайшая требовательность, которая исходила от первого секретаря ЦК компартии.

Конный памятник "Давид Сасунский", заказанный Ерванду Кочару, с тех пор украшает город.

У меня среди воспоминаний о дяде есть воспоминания

народной артистки СССР Татевик Сазандарян, в 1938-1939 годах молодой солистки оперного театра Еревана. Она пишет: "К декаде 1939 года мы готовились с конца 1937 года. Не было готово здание оперного театра – была только сцена, ежедневно во время репетиций появлялся первый секретарь ЦК республики, это не было формальностью – после репетиций были совещания. Мы ставили оперу "Лусабадин" Степаняна, "Алмаст" Спендиарова. Все были энтузиастами – молодая республика, молодой театр, молодые артисты. На всех подбадривал и поддерживал Григорий Артемьевич Арутюнян – своим интересом, вниманием и доверием".

Декада прошла с блеском. Писали газеты о неожиданном открытии – высокой культуре армянского музыкального искусства.

★ ★

★

Я могу о дяде рассказывать долго. В день его девяностолетия 7 ноября 1990 года в Армении мне удалось организовать в центральной республиканской газете "Айастан" посвященную дяде – Григорию Арутюняну (Арутинову) – целую страницу, продолжение разговора о нем было в номере от 12 числа: это был мой рассказ, записанный сотрудником газеты, и две статьи – воспоминания Мартироса Сарьяна (7 ноября) и Сильвы Капутикян (12). Это был мой долг. Но главное было не в этом – Арутинова помнили, о нем с добрым и благодарным чувством написало новое поколение. И сейчас пишут и печатают в Армении воспоминания о нем.

В 40-х годах у нас на письменном столе лежал большой альбом "Решетки Ленинграда", тогда у дяди возникла идея окружить сад вокруг оперного театра орнаментом чугунного литья, окаймить здания-особняки на новом проспекте

Баграмяна – каждый своим решетчатым рисунком. Кое-что он успел сделать. Но, к сожалению, особенность нашей бывшей системы: приходит новое руководство – и все по-новому, противоположно предыдущему, независимо от здравого смысла (новая метла по-новому метет). Сменивший дядю новый секретарь ЦК С.Товмасын убрал решетки около оперы (потом их восстановили), как он говорил – “решетки должны быть в тюрьме”. Он долго работал в КГБ до 40-х годов и сравнивал только с собственным опытом. Полный дилетант в градостроительстве. Его заменил Я.Заробян, человек более широкого мышления, в основе добрый, но воспитанный уже чиновником, послушным Москве. Служивший честно. Но не была эта служба для него жизнью сердца. Да и невысокая образованность, отсутствие тяги к восполнению ее пробелов. Отсюда нелепое архитектурное решение новых районов – все равно как. Город, который уже к 50-м годам приобретал свой особый облик, тоже был приобщен к каменным Черемушкам московского разлива.

В нашем доме часто бывал главный архитектор Еревана Марк Владимирович Григорян. С ним дядя ходил по городу, выбирали место для Матенадарана, для ЦК партии, планировали новую выездную дорогу-шоссе из города и мост Раздан (мосты дядя любил какой-то особенной любовью, как и широкие лестницы), каждый уголок города они обходили вместе, иногда брали с собой и очередного председателя городского совета. (О тете и обо мне не говорю – мы все были вместе). Вместе с М.Григоряном мы ездили в Джермук, там они мечтали о будущем курорте.

Когда рассказываю я, это может выглядеть неубедительным, может, естественно, проявляться мой субъективизм, мое личное отношение к родному человеку, но ниже воспоминания о нем, написанные много лет спустя после его смерти самыми разными людьми, соприкасавшимися с ним.

Это и деятели искусства с великими именами и коллеги-чиновники. Их одинаково объединяет светлая память об Арутинове.

Помню, в январе 1965 года я была в Ереване, жила с детьми по приглашению А.Кочиняна (председатель Совета Министров) в новой гостевой даче. Двухэтажный нелепый дом с узенькой, почти винтовой лестницей, ведущей на 2 этаж. Когда меня там навеситил Марк Владимирович Григорян и в разговоре сказал, что это его постройка, я удивилась таким нелепыми лестницам, на что он ответил: "Еще в Риме виллы носили имена хозяев, а не архитекторов". Так что хозяева пришли другие. Новые хозяева в строительстве понимали мало. Наш дом, тот, в котором жил дядя еще секретарем ЦК, на проспекте, был переделан в 80-х годах по распоряжению очередного секретаря ЦК Армении. К нему пристроили какие-то странные добавления, тем самым исказив спокойный и элегантный замысел архитектора. В городе до середины 80-х годов остановку троллейбуса в этом месте называли "дом Арутюняна". Эту память старательно уничтожили. Грустно. Грустно не для меня лично. Грустно за уровень людей, вставших во главе Армении, за Систему, которая могла выжить, только зачеркнув предыдущее, только закрыв от людей плотной завесой сделанное в прошлом хорошее. Грустно, что в истории, которая может быть освещена как поступательное движение, тем самым помогая будущему, затушевываются отдельные факты, события, действия, созданное зачеркивается, и каждый новый шаг должен начинаться с разрушения. Нет логического продолжения традиции разумной гуманной цивилизации. И это само становится варварской традицией Системы, которая создается бездумными, недалекими людьми или умными и далекими, но...

Григория Артемьевича я видела каждый день, и каждый день его жизнь была как порыв постоянного созидания – движения дальше. Он продвигал все области жизни – в строительстве, в экономике, в науке, в промышленности, культуре, в издательстве. Активно развивался общий облик республики, города. Для него все было важно...

ԲԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿ

Երկարատև կյանքիս ընթացքում, ապրելով ու գործելով Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում, ականատես ու մասնակից եմ եղել շատ իրադարձությունների, առիթներ եմ ունեցել հեռվից, նաև մոտիկից, ծանոթանալ Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարներին: Նրանցից անմոռաց է մնացել Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանը: Այժմ, առաջացած տարիքում, հոգուս պարտքն եմ համարում նրա մասին հուշերս թղթին հանձնել:

Ծանր ու դժվարին ժամանակներում, երբ տակավին բովանդակ խորհրդային Միությունում, նաև Հայաստանում, իշխում էր «Ժողովուրդների հայր» Ստալինի սանձազերծած եղեռնը, որին զոհ գնացին կուսակցական ու պետական շատ գործիչներ, գիտության, գրականության, արվեստի նշանավոր դեմքեր, Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում նշանակվելու համար Հայաստան ժամանեց թելավահայ Գրիգոր Հարությունովը: Հայաստանում տիրող իրավիճակի ու Երևանում 1937թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած պլենումի մասին մեզ իրազեկ դարձրեց Անաստաս Միկոյանը: 1967թ. աշնանը մի խումբ ճարտարապետների հետ (ես Հայաստանի ճարտարապետների միության նախագահն էի) մեկնեցինք Մոսկվա՝ նշելու Կարո Հալաբյանի ծննդյան 70-ամյա տարելիցը: Անաստաս Իվանիչը, որ Հալաբյանի ընկերն էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցից, ջերմ ելույթ ունեցավ նրա մասին, մեզ հետ միասին մասնակցեց Կարո Հալաբյանի քրոջ՝ տիկին Եվգենիայի տանը կազմակերպած հոգեճաշին:

Անաստաս Միկոյանը, որն այդ ժամանակ այլևս խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ չէր, այլ նախագահության անդամ, հոգեճաշից հետո մեզ իրավիճեց «մաքուր օդի»: Նստեցինք փողոցում սպասող «Չայկան», պտույտներ կատարեցինք Մոսկվայի փողոցներով ու դուրս եկանք մի մայրուղի, որով սլանալով հասանք մերձ-մոսկովյան իր ամառանոցը: Մինչև գիշերվա կեսը իր հյուրընկալ

հարկի տակ ժամանակ անցկացրինք՝ ունկնդրելով նրա հետաքրքիր գրույցը շատ իրադարձությունների մասին, այդ թվում նաև Գրիգոր Չարությունյանի ընտրությամբ¹:

«1937թ. սեպտեմբերին, – պատմեց Միկոյանը, – Երևանում պիտի տեղի ունենար Չայաստանի կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի պլենումը: Այն անցկացնելու համար Երևան էր ժամանել Չամկոմկուսի Կենտկոմի կուսիրահանգչական բաժնի վարիչ Գ.Մալենկովը: Սեպտեմբերի կեսերին տեղի ունեցած նիստն ընթացել էր բուռն ու ընդհատվել:

Իմանալով այդ մասին, Ստալինն ինձ իր մոտ կանչեց ու առաջարկեց անհապաղ Երևան մեկնել, պլենումը շարունակել՝ պատվիրելով հայերեն խոսել»²:

Մեր գրույցի ողջ ընթացքում զգացվում էր Միկոյանի ատելությունը Բերիայի նկատմամբ:

«Երևան մեկնելիս, – շարունակեց Անաստաս Միկոյանը, – երբ գնացքը երեկոյան պիտի թիֆլիս հասներ, կարգադրեցի իմ պահակապետին վագոնիս լույսերը հանգցնել, և ով էլ որ հարցներ, ասեր, որ քնած եմ: Բերիան անձնախմբով եկել էր ինձ դիմավորելու: Նրան հայտնել էին, որ քնած եմ: Գիտե՞ք, թե դա ինչ ապտակ էր նրա համար: Իմ վագոնը մնաց Թիֆլիսի կայարանում մինչև հաջորդ առավոտ, ապա կցեցին Երևան մեկնող գնացքին: Բերիան նորից եկավ: Այս անգամ չհաջողվեց խուսափել հանդիպումից: Նա առաջարկեց կարճատև հյուր մնալ Թիֆլիսում: Մերժեցի, ասելով, որ բացի պլենումին մասնակցելուց, Երևանում ուրիշ գործեր էլ ունեմ»:

Անդրադառնալով իր մասնակցությամբ շարունակվող պլենումին (որը նույնպես անցել էր չափազանց լարված իրավիճակում), Միկոյանն ասաց, որ Չայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար ընտրվեց ի վերուստ առաջադրված Գ.Չարությունովը: ...Պլենումի աշխատանքների ժամանակ, մեկ օրով Երևանում հայտնվեց Բերիան³:

¹ Մանրամասնությունները բերված են իմ «Անմոռաց հանդիպումներ» գրքի (Երևան, 1998) «Անաստաս Միկոյանի հետ մի հանդիպման մասին» խորագիրը կրող հատվածում (էջ 227 – 238):

² Նույն տեղում, էջ 232:

³ Նույն տեղում, էջ 233:

Նոր ընտրյալին սրտաբաց չընդունեցին Հայաստանի կոմունիստներից շատերը, պատճառաբանելով, որ նա Հայաստանին անծանոթ է, հայերենին չի տիրապետում, ոմանք էլ նրան որակեցին որպես «շուռ տված հայ», ուրիշները՝ Բերիայի դրածո:

Կարելի է ենթադրել, թե Հայաստանում գործելու սկզբնական շրջանում ինչ հոգեվիճակում էր Գրիգորի Արտեմիչը: Սակայն շուտով նա կարողացավ հաղթահարել դա՝ շնորհիվ իր ազգօգուտ աշխատանքի: Սթնուրտը նրա շուրջը հետզհետե փոխվեց. ինքն էլ փոխվեց, գնալով հայացավ, նույնիսկ սկսեց Սիմակից հայերենի դասեր առնել, խորանուխ եղավ հայ ժողովրդի պատմությանը ու մշակույթին, ծանոթացավ Հայաստանի մտավորականությանը, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության վիճակին, ծրագրեց ու ձեռնարկեց դրանց զարգացման միջոցառումներ:

Մասնագիտությանս բերումով տեղյակ եմ նրա անմիջական ղեկավարությամբ իրականացված մայրաքաղաք Երևանի և Հայաստանի մյուս քաղաքների ու բնակավայրերի կառուցապատման ու զարգացման հետ կապված միջոցառումներին: Որպես Հայաստանի կառավարությանն առընթեր ճարտարապետական գործերի վարչության պետի առաջին տեղակալ և Հայաստանի ճարտարապետների միության վարչության քարտուղարներից մեկը, մոտիկից ծանոթ եմ մշված ուղղությամբ Գրիգորի Արտեմիչի կառավարման ժամանակամիջոցում իրականացված Հայաստանի մայրաքաղաքի ու մյուս բնակավայրերի բարեփոխման միջոցառումներին: Գրիգոր Հարությունյանի գործունեության տարիներին վերակազմվեցին Երևանի, Լենինականի (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականի (այժմ՝ Վանաձոր), Դիլիջանի գլխավոր հատակագծերը: Այդպիսիք կազմվեցին Հայաստանի բոլոր շրջանային կենտրոնների, նույնիսկ՝ բազմաթիվ գյուղերի համար: Ճարտարապետների միջավայրում ամրապնդվեց այն կարծիքը, որ Գրիգորի Արտեմիչը միանգամայն հասու է քաղաքաշինության ու ճարտարապետության հարցերին, ուստի նրան տվեցին «Գրիգոր Շինարար» անունը:

Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանի կազմած, ըստ առաջադրանքի՝ 150 հազար բնակչի համար Երևանի գլխավոր հատակագիծը, բնակչության շեշտակի աճի պատճառով վերա-

կազմելու կարիք ունեցավ: Դեռևս կենդանության օրոք հեղինակին հանձնարարվեց վերակազմել Երևանի գլխավոր հատակագիծը, որը, ցավոք, անավարտ մնաց քաղաքաշինության ու ճարտարապետության մեծ վարպետի մահվան պատճառով (1936թ.): Հայկոմկուսի Կենտկոմի հանձնարարությամբ Երևանի գլխավոր ճարտարապետ Սարկ Գրիգորյանին հանձնարարվեց գլխավորել մասնագետների մի խումբ՝ վերակազմելու Երևանի գլխավոր հատակագիծը:

1940-ական թվականների վերջին մայրաքաղաք Երևանը, ըստ նոր կազմած գլխավոր հատակագծի, որը հաշվարկված էր շուրջ 500 հազար բնակչի համար, ընդարձակվելու էր՝ բոլոր կողմերից ներգրավելով կառուցապատման ենթակա նորանոր տարածքներ: Պատերազմից հետո Երևանը վերածվեց մի ընդարձակ շինարարական հրապարակի, քաղաքաշինությունը լայն թափ ստացավ՝ ընդգրկելով ինչպես կենտրոնը, այնպես էլ շրջակա արվարձանները: Լայնացվեց ու մի կողմից կառուցապատվեց դեպի կենտրոն՝ այժմ՝ Հանրապետության հրապարակ տանող Ամիրյան փողոցը: Քաղաքում կառուցվեցին Բարեկամության, այժմ՝ Մարշալ Բաղրամյան, Կիևյան, Ազատության, Մոսկովյան, Սարյան փողոցները, Կոմիտասի անվան մայրուղու սկզբնամասը, Մաշտոցի պողոտայի վերջավորությունը պսակեց Մատենադարանի շենքը (հեղինակ՝ Սարկ Գրիգորյան), ավելի բարձր, Քանաքեռի սարալանջի շուրթին վեր խոյացավ «Հաղթանակ» հուշակոթողը (հեղինակ՝ Ռաֆայել Իսրայելյան), որը համալրվեց «Ժողովուրդների հայր» Ստալինի արձանով (գործ՝ գյումրեցի, ազգությամբ հույն, մեծատաղանդ քանդակագործ Մերկուլովի)⁴:

Քաղաքի կենտրոնը լրացվեց կառավարական երկրորդ շենքով (հեղինակ՝ Սամվել Սաֆարյան, Վարազդատ Արևշատյան), դրվեցին «Արմենիա» հյուրանոցի, գլխավոր փոստատան և Համիս-ի շենքերի հիմքերը (հեղինակներ՝ Սարկ Գրիգորյան, Էդվարդ Սարապյան): Մարշալ Բաղրամյան պողոտան զարդարվեց Սարկ Գրիգորյանի նախագծով կառուցված Հայկոմկուսի Կենտկոմի (արժանացած Սովետական Միության պետական

⁴ Հետագայում փոխարինվեց «Մայր Հայաստան» հուշակոթողով, գործ՝ Արա Հարությունյանի:

մրցանակի) և Գերագույն խորհրդի շենքերով: Մաշտոցի պողոտայում տեղ գրավեց ծածկած շուկան (հեղինակ՝ Գրիգոր Աղաբաբյան):

Հրազդան գետի վտակ, Երևանով հոսող սակավաջուր Գետառի վարարումից (որը տեղի ունեցավ 1946-ին, մեծ ավեր պատճառելով մայրաքաղաքի մի մասին, տալով նաև մարդկային զոհեր) քաղաքը հետագայում զերծ պահելու համար, Ավան և Առինջ գյուղերի միջև գտնվող մի գոգավորության տարածքում կառուցվեց ջրամբար: Երևանի կենտրոնական «կաթսան» շրջապատող ժայռոտ լանջերը, բուսապատման տրեստի ջանքերով (կառավարիչ՝ Բագրատ Էդիսյան) և քաղաքի բնակչության հոժարական մասնակցությամբ, շուրջ 1000 հեկտար տարածք պատվեց արհեստական անտառով: Դրա շնորհիվ Երևանը պաշտպանվեց հյուսիսային կողմից ներխուժող փոշուց, շրջապատը գեղեցկացավ, բարձրացավ քաղաքի օդի մաքրությունը: Հրազդանի կիրճը գոտկեց «Հաղթանակ» կամուրջը՝ դյուրացնելով կապը երկու ափերի միջև:

Օպերայի և բալետի թատրոնը իր ներկայացումները փոխադրեց նորակառույց շենքը (հեղինակ՝ Ալ.Թամանյան):

Վերը հիշատակված կառույցների ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը, «գլխավոր դիրիժորը» Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար, արդեն մեծ հեղինակություն վայելող Գրիգոր Հարությունյանն էր, իսկ կատարողները՝ Երևանի՝ մեկը մյուսին փոխարինող քաղաքապետներ, եռանդուն ու գործունյա Լևոն Հովսեփյանը, Եղիշե Վարդանյանը, Գուրգեն Փահլևանյանը, Վազրիկ Սեկոյանը, Գրիգոր Հասրաթյանն էին...

Տասը տարի անց, նոր պահանջների թելադրանքով, Երևանի գլխավոր հատակագիծը մեկ անգամ ևս վերանայվեց ու կատարելագործվեց, որով քաղաքամայրը զարգացման նոր հեռանկարներ պետք է ունենար: Առաջիկա 10 տարիների ընթացքում քաղաքի զարգացման համար կազմված այդ գլխավոր հատակագիծն իր հիմնախնդիրներով Հայկոմկուսի Կենտկոմը քննարկման ներկայացրեց Երևանի կուսակցական ակտիվի նիստում: Այն տեղի ունեցավ 1950 թվականի հուլիսի 27-ին պիոներական պալատի դահլիճում, իսկ նախագիծը ցուցադրված էր նախասրահում: Մասնակցելով քննարկմանը, Հայաստանի ճարտարապետների միության քարտուղարության

հանձնարարությամբ ելույթ ունեցաւ: Ստորև հայերեն թարգմանությամբ ներկայացնում են ռուսերեն ելույթիս որոշ հատվածներ, որտեղ կան որոշ դիտողություններ:

«Մեր ճարտարապետական հասարակությունը բազմիցս դրել է Հյուսիսային պողոտայի բացման անհրաժեշտության հարցը որպէս Երևանի համար չափազանց կարևոր քաղաքաշինական միջոցառում: Մայրաքաղաքի կարևոր հասարակական շենքերից մեկը՝ օպերայի և բալետի թատրոնը, այդ պողոտայի բացակայության պատճառով Լենինի և Ստալինի պողոտաների նկատմամբ պատահական տեղադրության տպավորություն էր թողնում: Հյուսիսային պողոտան բացելով կամբողջամար քաղաքի հյուսիս-հարավ առանցքը, Արմյան փողոցից հեռանկար կբացվեր դեպի թատրոնի շենքը:

Ավելի քան անցանկալի էր վնասաբեր արդյունաբերության տեղաբաշխումը քաղաքի հյուսիսային մասում (նկատի ունեի այլումինի կոմբինատը – Վ.Հ.): Անհրաժեշտ պաշտպանական գոտու ստեղծումը կգրկեր քաղաքի բնակեցման արժեքավոր տարածքներից, իսկ վնասաբեր գազերը կտարածվեին քաղաքի վրա⁵:

Անհրաժեշտ էր հիմնովին բարելավել քաղաքային տրանսպորտը, կապը ինչպէս կենտրոնի, այնպէս էլ արվարձանների ու առանձին շրջանների հետ: Իմ կարծիքով ոչ գծային երթևեկության միջոցներին պետք է փոխարինեին գծային միջոցները: Ես հատկապէս նկատի ունեի տրամվայը, քանի որ դա չէր համապատասխանում ժամանակակից պահանջներին: Շատ քաղաքներում այն վերացվում էր:

Քաղաքի հետագա զարգացումն առաջին հերթին պետք է ընթանար Քանաքեռի սարահարթի վրա, որպէս առողջության համար առավել նպաստավոր տարածքի, ըստ որում պետք է

⁵ Հեռատես քաղաքաշինարար Ալեքսանդր Թամանյանը նկատի ունենալով, որ իշխող քամիների ուղղությունը հյուսիսից հարավ է, Երևանի առաջին գլխավոր հատակագծում նախատեսել էր արդյունաբերական ձեռնարկությունները տեղադրել մայրաքաղաքի հարավային արվարձանում: Այդ ճշմարիտ սկզբունքը քննարկվող հատակագծում խախտված էր: Քանաքեռի այլումինի գործարանի սխալ տեղադրության վնասները ի հայտ եկան հետագայում, որի պատճառով այն դադարեց գործելուց, վերափոխման ենթարկվեց:

կառուցապատվեր ոչ թե ավանային տիպի⁶, այլ 4 – 5 հարկանի քաղաքատիպ տներով: Անհրաժեշտ էր այնտեղ արագացնել փողոցների բարեկարգումը, ստեղծել համապատասխան կոմունալ տնտեսություն:

Անհրաժեշտ էր վերջնականապես լուծել Գետառի հիմնախնդիրը, քաղաքի համար այն դարձնել անվնաս, ծառայեցնել քաղաքին նրա ընձեռած օգտակար հնարավորությունները:

Մայրաքաղաքի վերակառուցման ծրագրի հաջող իրականացման համար անհրաժեշտ էր էլ ավելի զարգացնել մեր շինարարական արդյունաբերությունը, ստեղծել լիովին ինդուստրիալ տնաշինությանն անցնելու անհրաժեշտ պայմաններ: Քարամշակման մեքենաների հետագա զարգացումը մեր շինարարությանը կբերեր տնտեսական զգալի օգուտներ, կբարելավեր քարի շարվածքի որակը:

Հարկ էր լուրջ ուշադրություն դարձնել շինարարական աշխատանքների որակի բարձրացմանը, ոչ մի դեպքում թույլ չտալ դրանց իջեցումը ի հաշիվ արժեքի իջեցման կամ կառուցման ժամկետներում թերավարտ տների հանձնման»⁷:

Այսօրվա Երևանի քաղաքաշինական-ճարտարապետական ինքնատիպ նկարագրի ստեղծման գործում, հիրավի, մեծ ներդրում ունի Գրիգոր Հարությունյանը:

Նա մեծ գործ կատարեց նաև հայ ժողովրդի հիմնախնդիրների ու պահանջատիրական հարցերի լուծման կապակցությամբ՝ իր գործադրած ջանքերով: Շուտով ծանոթացավ հայ ժողովրդի պատմությանը՝ Թուրքիայում մոլեգնած եղեռնին, Արևմտահայաստանի կորստյան, գաղթին, ժողովրդական հերոսներ Անդրանիկի, Սմբատի և այլոց հերոսական սխրանքներին: Տեղեկանալով ազգային հերոս Սմբատի՝ Երևանում հանգրվանելու մասին, նրան հովանավորեց, կարգադրեց գործի դնել:

Երկրորդ աշխարհամարտի հաղթական ավարտից հետո հույս կար, որ Թուրքիայի զավթած հայկական որոշ տարածքներ

⁶ Նկատի ունեի Նոր Արաբկիր ավանում իրականացված կառուցապատման հարկայնությունը:

⁷ Հրատարակված է իմ «Կյանքիս քառուղիներ» գրքում, Երևան, 1999, էջ 261 – 262:

հնարավոր է վերադարձվեին ու միավորվեին Հայաստանին: Սակայն այդ հույսն իզուր անցավ: Դրան խանգարեցին դաշնակից երկրների՝ ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի կողմից Պողոստանի վեհաժողովին մասնակցած պրեզիդենտ Տրումենն ու վարչապետ Չերչիլը, մասամբ՝ հարևան Վրաստանի գիտնականները՝ Արդահանն ու Արդվինը վրացական համարելով:

Երբ երկրում տակավին իշխում էր ստալինյան մախճիրը, Գրիգոր Հարությունյանը խիզախեց Հայկոմկուսի Կենտկոմի ու միութենական կառավարության առջև բարձրացնել Լեռնային Ղարաբաղի՝ իբրև ինքնավար մարզի, Հայաստանին միացնելու հարցը: Սակայն այդ գործում էլ հայերիս բախտը չբերեց: Ստալինը, որ մեղավոր էր Արևելից Հայաստանը, պատմական Արցախը ապօրինաբար Ադրբեջանին «պարզելու» գործում, չուզեց իր թույլ տված սխալն ուղղել:

Ինձ բախտ վիճակվեց, թեև կարճատև, իր աշխատասենյակում հանդիպել Գրիգորի Արտեմիչին: Առիթը սփյուռքահայության հայրենադարձությունն էր, որի նախապատրաստական միջոցառումներն սկսվեցին 1945-ից: Ի վերուստ իջեցված կարգադրության համաձայն, ներգաղթողները սկզբում պիտի հանգրվանեին ժամանակավոր կացարաններում՝ կենպինգներում: Կառավարությանն առընթեր ճարտարապետական գործերի վարչությանը հանձնարարված էր Հայաստանի տարբեր քաղաքներին մոտ տեղանք ընտրել, կենպինգների կառուցման համար: Տողերիս հեղինակի գլխավորությամբ մասնագետների մի հանձնախումբ ստեղծվեց, և այդ կապակցությամբ հրահանգավորման համար հրավիրվեցի Գրիգորի Արտեմիչի մոտ: Այդ հանդիպումը ողջ կյանքումս անմոռաց մնաց:

Առիթ եմ ունեցել հանդիպել Հայաստանի կուսակցական պետական շատ ղեկավարների: Իմ հիշողության ծալքերում Գրիգոր Հարությունյանը մնացել է որպես բազմաահմուտ, խորախոհ, կազմակերպչական մեծ ունակությունների տեր, նաև առինքնող, շիտակ ու ազնիվ, բարոյական բարձր նկարագրի տեր գործիչ: Որպես այդպիսին նա սիրվեց ժողովրդի կողմից, բարի հիշատակ թողնելով իր ժամանակակիցների սրտերում:

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ ՎԵՐԱԳԱՌՆԱԼՈՒ Է

Սպասելի էր, որ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը ստանձնած Գրիգորի Արուտինովին մեկ-երկու ամսից վիճակվելու է Ամատունու ճակատագիրը՝ պաշտոնանկությունն ու ծերեակալությունը:

1938 թիվն էր: Անծայրածիր Խորհրդային Միության ողջ տարածքով մեկ շարունակվում էին ծերեակալությունները: Հայ ժողովրդի համար, թվում է, կորուստը նախորդներից ավելի ցավալի չէր լինի: Մեծ հույսեր չէին կապվում նրա հետ, համարվում էր «Բերիայի մարդը», Բերիան նրան ուղարկել էր Հայաստան, որ նրա ծեռքով Հայաստանում արվեր այն, ինչ չէր հաջողվել անել նախորդների՝ Խանջյանի և Ամատունու ծեռքով: Միաժամանակ Բերիան, խնայելով Արուտինովին, համոզմունք է հայտնել, որ հայերն իրենք կհռչակեն նրան:

Արուտինովի անունը Հայաստանում հայտնի էր իբրև Թբիլիսիի քաղաքային կոմիտեի առաջին քարտուղարի: Այդ ինքնին բավական բան էր ասում նրա մասին: Նշանակում էր՝ բավական ազդեցիկ դեմք էր Վրաստանում, այլապես այդպիսի կարևորագույն մի պաշտոնում վրացիները չէին հանդուրժի ազգությամբ հայ մարդու, եթե նա ղեկավարելու ունակություններով ու մտավոր կարողությամբ անհամեմատելիորեն չգերազանցեր իրենց: Այնուհանդերձ նա օտար էր Հայաստանի համար, կտրված էր նրա կյանքից, նրա մշակույթին անտեղյակ, ծնվել, ապրել, մեծացել էր Վրաստանում, վրացական միջավայրում և անկարելի էր, որ չկրեր հայության նկատմամբ վրաց քաղքենու մեծամիտ վերաբերմունքի ազդեցությունը: Հետևաբար, նա խորթ մարմին էր լինելու Հայաստանում, հետևաբար եկել էր Բերիայի թելադրանքով հայաջինջ քաղաքականություն վարելու:

Հայաստանում Բերիան լավ հայտնի էր իր հայատյացությամբ: Դրա վկայություններից է նրա այսպես կոչված «Անդրկովկասի բոլշևիկների պատմությունը» գիրքը, որի մեջ, պատմությունն ամբողջովին խեղաթյուրելով, Բաքվի Կոմունայի ղեկավարի՝ Ստեփան Շահումյանի դերը նսեմացրել էր, ներկա-

յացնելով նրան իբրև երկրորդական, երրորդական, մինչդեռ մեր դասագրքերից մեզ հայտնի էր Լենինի տված գնահատականը նրան: Լենինը Շահումյանին կոչել էր Կովկասի արծիվ: Ամեն սեպտեմբերի՝ կոմունարների գնդակահարման օրը, դպրոցներում սգո հանդեսներ էին կատարվում, բեմերից հնչում էին Շահումյանին նվիրված հանրահայտ բանաստեղծությունները՝ «Սիրտդ որպես վառ ատրուշան, պահիր վառ...»:

Եվ Բերիայի այդ գիրքը պարտադրաբար անգիր էր արվում նաև մեզ մոտ, քաղխմբակներում: Մեջդ պայթելով, անգիր արա:

Ինչպե՞ս կսիրեիր մի մարդու, որ «Բերիայի մարդն» էր համարվում. Բերիան էր նրան Հայաստան ուղարկել որոշակի առաջադրանքով:

Եվ ահա Արուտինովը Երևանում է: Գրավել է իշխանական ամենաբարձր աթոռը: Մեկ-երկու ամիս անց հանդես եկավ ընդարձակ զեկուցումով Հայաստանի ներկա կացության՝ տնտեսության, մշակույթի ու գրականության վերաբերյալ: Հանրապետության տնտեսական կացությունը թե ինչպես էր ներկայացրել, չեմ հիշում: Լավ հիշում եմ մշակույթին ու գրականությանը, մանավանդ գրականությանը վերաբերող բաժինը: Ջեկուցման մեջ իբրև առաջատար գրողներ հիշատակված էին ամենահետին ապաշնորհների անունները: Գրել, նրա ծեռքն էին տվել չարամտորեն, թե՞ ըստ իրենց խելքի, իմացության ճաշակի կամ գուցե երկյուղի՞ց: Գրականությունը գլխատված էր, ասպարեզի վրա չկային Չարենցը, Մահարին, Բակունցը, մյուս երևելիները: Կային դարձյալ գրողներ, որոնց ճակատագիրը հայտնի չէր: Գուցե վաղը նրանք էլ ասպարեզից անհետանային: Ուստի զեկուցումը գրողները թվարկել էին ապաշնորհների անունները, վստահ, որ նրանք ԳԱԿ-ի ուշադրությանը չեն արժանանա:

Ակնհայտ էր, որ Արուտինովին Երևանում շրջապատել էին գործին անտեղյակ, այլև անազնիվ մարդիկ, որոնք այդ չար ժամանակներում կամ ուզում էին իրենց չսիրած մարդկանց անտեսած լինել, կամ էլ իրենց կարծիքով Արուտինովին «ապահովագրել» էին ուզում սխալվելուց: Այդ չսիրած մարդկանցից էր նաև Նաիրի Զարյանը, որի դեմ Արուտինովին կամ տրամադրել էին, և կամ ինքն էր հասցրել Նաիրի Զարյանին չսիրել, և քծնողները՝ ղեկավարին հաճոյանալու համար «գործ էին ստեղծել» Նաիրու վրա, դուրս բերելով, որ Նաիրի Զարյանը

Ժամանակին հարել է դաշնակցությանը, վկայակոչելով ինչ-ինչ արխիվային փաստաթղթեր: Նաիրի Ջարյանի համար դժվար չէր եղել ապացուցել, որ վկայակոչված արխիվային փաստաթղթերը կեղծված են: Արուսիկան վաղ քանակում համոզվելով պաշտոնյային անմիջապես պաշտոնանկ է անում: Ջարմանալի էր, որ այս մասին գրվեց հանրապետական պաշտոնաթերթում: Կեղծարարը վերևից գլորվեց ցած, նրա առջև մեկընդմիջտ փակվեց վերև մագլցելու ճամփան: Մինչև իր երկարամյա կյանքի վերջը գլուխ պահեց Ակադեմիայի գրականության ինստիտուտում, զբաղվում էր հայ-ռուսական գրական կապերով, որ այն ժամանակներում գլուխ պահելու շահեկան նյութ էր ոչ գիտնական ծնվածի համար:

Այդօրինակ արջի ծառայություններից խուսափելու համար Արուսիկան ստիպված էր չհենվել տեղի մարդկանց վրա, որոնց չգիտեր, չէր ճանաչում ո՛չ գործի մեջ, ո՛չ գործից դուրս: Եվ մարդիկ էր հրավիրում Թիֆլիսից՝ «Քռի ջուր խմածներից», մինչև որ հնարավորություն ունենար մտնել բուն կյանքի և բուն գործի մեջ: Բնականաբար, տեղացիներին այս վիրավորում և խուլ դժգոհություն էր առաջացնում նրանց մեջ: Արուսիկան չէր կարող այդ չինամալ և հաշվի չնստել դրա հետ: Դրսից ներմուծած մարդկանցով, երկրին ու ժողովրդին նույնքան անծանոթ ու անհաղորդ, որքան ինքը, երկիր ու ժողովուրդ կառավարել չէր լինի: «Քռի ջուր» խմած կենտկոմականները կամ անդեն մարդիկ էին, կամ միջոց չունեցան իրենց լավ կամ վատ դեմքը ցույց տալու: Կենտկոմում հայտնվեցին տեղի մարդիկ՝ Ջավեն Գրիգորյան, գաղափարական գծով քարտուղար, պատմաբան, համալսարանի դասախոս, դոկտոր, պրոֆեսոր, տիտղոսակիր և անտիտղոս այլ դասախոսներ, անկետաներին նայելով՝ պատկառելի մարդիկ: Այդ թվում՝ Յովհաննես Մամիկոնյանը, որ համալսարանում եվրոպական գրականություն էր դասավանդում, մեր՝ ուսանողներիս պաշտամունքի առարկան էր, հրավիրում էինք այլ բուհերում սովորող մեր ընկեր-ընկերուհիներին, թե եկեք, լսեք մեկ-երկու ժամ, տեսեք՝ ինչ հրաշք է, վայելեցեք: Հավանաբար նրա համբավը հասել էր նաև Արուսիկանին, համբավավոր, սիրված դասախոսն առաջ քաշվեց, նշանակվեց նախ հանրապետական պաշտոնաթերթի խմբագիր, կարճ ժամանակ հետո էլ ավելի առաջ քաշվեց, նշանակվեց Կենտկոմի ամենակարևոր՝ գաղափարական բաժնի

վարիչ: Եվ կատարվեց ապշեցուցիչ մի բան: Փայլուն գրականագետն ու սիրված դասախոսը Կենտկոմում հայտնվելուն պես հրեշի կերպարանք առավ, հանրապետության թերթերը ողողվեցին ջարդարարական հողվածներով, ինքը՝ գաղափարական բաժնի վարիչը, ամեն առիթով հայտնվում էր գրողների միության ամբիոնի մոտ և, մատը գրողների վրա սպառնալից թափ տալով, մատնանշում նրանց թաքնված ու բացահայտ գաղափարական մահացու մեղքերը, կատարված «դիվերսիան» հայ գրականության մեջ: Ջարդարարի կյանքը Կենտկոմում կարճ տևեց: Հետ ուղարկվեց այնտեղ, որտեղից եկել էր: Բայց դասախոսի բարի համբավը այլևս չվերագտավ, ինքն էլ չհասկացավ, թե ինչ կատարվեց իր հետ, վաղաժամ, դառնացած հեռացավ աշխարհից:

Այս մեկ օրինակն իսկ ցույց է տալիս, որ Արուտինովը չէր խրախուսում ջարդարարությունը, կազմակերպչական ընդունակություններից զատ մարդու մեջ կարևորում էր մարդկայինը, բարությունն ու բարյացակամությունը, թեև վարչակարգը իր բնույթով հակամարդկային էր մնում, ինքն էր վերից ջարդարարություն հրահրում, խրախուսում ջարդարարությունը:

Գրողների միությունը ղեկավարելու ուղարկվեց «Քռի ջուր խմած» մեկը, որը թեև լավագույնս էր դրսևորել իրեն Սասունցի Դավթի հազարամյակի տոնակատարությունը նախապատրաստելու և անցկացնելու գործում: Ես ինքս էլ չհասկացա, թե ինչու գրողները չհանդուրժեցին նրան, համագումարում չընտրվեց: Արուտինովին հավանաբար այդ ներկայացրել էին իբրև գրողների ընդվզում իր դեմ: Ի հեճուկս գրողների, նրան նշանակեց կինոֆիկացիայի նախարար: «Քռի ջուր խմածը» այդտեղ բացահայտեց պետության և սեփական գրպանի մեջ տարբերություն չդնելու իր թուլությունը: Պատմում էին, թե փաստերին ծանոթանալով, Արուտինովն ինչպես էր զայրացել: Նրան պաշտոնանկ անելով՝ մեկընդմիջտ հեռացրեց իրենից:

Գրողների միությունը ղեկավարելը դժվարագույն ասպարեզներից էր: Այնտեղ թայֆաների բաժանված ուտում էին իրար: Արուտինովը արդեն լավ էր պատկերացնում իրավիճակը, կանխել էր պետք, որ թայֆաներից մեկն ու մեկը իշխող դառնալով մյուսներին չհոշոտեր: Եվ գրողների միությունը ղեկավարելու ուղարկեց գրականության հետ քիչ կապ ունեցող,

բայց անկողնակալ, բարի ու ազնիվ Վարդգես Համազասայանին: Համազասայանին փոխարինեց Բորյանը՝ նույնքան ազնիվ, բարի, բարյացակամ, ապա և էդվարդ Թոփչյանը, դարձյալ ազնվագույն, բարիության մարմնացում, թայֆաբազությունից հեռու, գտարյուն մտավորական, և տասնամյակներ շարունակ կարողացավ հավասարակշռված պահել գրողների միությունը, որտեղ իրար դեմ կանգնած ջարդարար խմբերը պատրաստ էին ջարդարարություն ծավալելու համար օգտվել պահի թելադրած հնարավորություններից, որոնց պակաս չկար, որոնք ուղեկցում էին մեզ մեր ողջ կյանքում:

Արուտինովը արդեն Հարությունյան էր դարձել, հայացել ոչ միայն անվամբ, այլև էությանը, հայտնաբերել էր իր մեջ իր արմատները. գլուխ էր բարձրացրել նրա մեջ հայը: Նա մխրճվել էր ժողովրդի կյանքի մեջ, ներծծվել թերևս նաև նրա պատմությանը, աճել իբրև մարդ, իբրև գործիչ, ձեռք բերել գործչին հատուկ ուրույն դիմագիծ, նպատակամղվածություն:

Նրան այլևս չէր կարելի խաբել, շեղել, գիտեր ժողովրդի ուժն ու կարողությունը, գիտեր ուր գնալ, ուր առաջնորդել ժողովրդին: Նրա օրոք այն լայն, խոր, ամրակուռ հիմքերը զգվեցին, որի վրա շուտով բարձրանալու էր հայոց մերօրյա ոսկեդարը: Նրա ղեկավարությամբ կավաշեն գավառական քաղաք Երևանը ստացավ տուֆակերտ ժամանակակից մայրաքաղաքի տեսք: Գիտեր մարդկանց, մեծից մինչև փոքրը: Թամանյանական ավանդույթները կրող ճարտարապետների մի աստղաբույլ էր ասպարեզ իջել և գործում էր իր կարողությունների ողջ ուժով: Հարությունյանը գիտեր յուրաքանչյուրից ինչ սպասել, ով բարձրացնի Մատենադարանի կոթողը, ովքեր ամբողջացնեն Թամանյանի սկզբնավորած հրապարակը, որ Թամանյանի ձեռագրին համահնչյուն լինի:

Ծաղկում էին նաև մյուս արվեստները, անգամ գրականությունը, որ ամենից ավելի էր ճնշված, ճգնված գաղափարական թելադրանքների տակ:

Ծաղկում էր գիտությունը, այն էլ ինչպե՛ս: Հիմնվեց գիտությունների ակադեմիան պատերազմի թեժ օրերին:

Այս բոլորով հանդերձ «կարմիր կովը կաշին չէր փոխել»: Համակարգը մնում էր ինքն իրեն հավատարիմ՝ չար: Հանրա-

պետության ղեկավարից որքան ջանքեր էին պահանջվում՝ մարդկային անխուսափելի կորուստներից խուսափելու:

Գեղամ Սարյանն է ինձ պատմել, թե ինչպես Գրիգորի Արտեմովիչը կանչել է իրեն, հավանաբար էլի ուրիշների, և խնդրել, որ համոզեն Վարպետին, իբրև փրկության միջոց, նաև իրեն պաշտպանողներին պաշտպանելու հնարավորություն տալու համար, բանաստեղծություն ծոնել Ստալինին: Վարպետը երկար դիմադրելուց հետո տեղի է տվել, և գրվել է հիշյալ ծոնը:

Ղեկավարը լիապես ղեկավարի դերում էր: Վերահսկում էր ողջ հանրապետության կյանքը, իր մեծ ու փոքր անցուղարձով: Լավ գիտեր նաև, թե ինչ է կատարվում գրողների միությունում: Երբեմն, ներկա էր լինում մեր աղմկալից ժողովներին: Նրա ներկայությամբ մթնոլորտը դառնում էր հավաք, զուսպ, ամեն մեկի ամեն խոսքը կշռադատված: Ծիծաղելի էին նրան ուղեկցող կենտկոմականները, յուրաքանչյուրը ջանում էր ընդօրինակել նրա կեցվածքը՝ նստել նրա նման գլուխը կախ, համակ լսողություն դարձած, չմիջամտել խոսողներին, վերաբերմունք ցույց չտալ: Քայլում էին նրա հետևից՝ նրա քայլվածքը նույնպես ընդօրինակելով:

Բոլորիս հայտնի էին նրա բարոյական նկարագիրն ու պահանջկոտությունը: Այդ գիտենալով հանդերձ մայրաքաղաքի կուսշրջկոմներից մեկի քարտուղարի խելքին փչեց իր ԼԿԵՄ շրջկոմի քարտուղարի՝ իր համար շատ սիրելի երիտասարդի հարսանիքը կատարել թնդալից շքեղությամբ՝ էլ տապակած խոճկորներ մատուցարանների վրա գլխներին դրած պարել, էլ չգիտեմ ինչ մեծության տորթեր... Եվ այդ ամենը, ի տես բոլորի, պատերազմական ծանր օրերին, երբ ժողովուրդը կիսաքաղց, գիշեր ու ցերեկ աշխատում էր: Հանրապետությունով մեկ ասելիք դարձավ և՛ այս հարսանիքը, և՛ այն, որ հիշյալ ԿԿ-ի և ԼԿԵՄ քարտուղարները, խիստ նախատինքի արժանանալով, պաշտոնանկ արվեցին:

Մանկավարժական ինստիտուտի երիտասարդ ու սանձարձակ մի դասախոսից հղիացել ու լքվել էր գրողների միության գեղեցկատես քարտուղարուհին: Այնուհետև նույն սանձարձակից հղիացել ու լքվել էր իր սիրունատես ուսանողուհին: Ուսանողուհին խեղճ ու ամոթով մեկը չգտնվեց, բողոք գրեց Կենտկոմ: Սանձարձակը, որ նաև մարտնչող կարիերիստ էր,

հայտնի ջարդարար, կուսակցությունից վտարվեց: Առանց կուստոմսի նրա ուղեւորները շղթայված էր: Կուստոմսը հետ ստացավ մեղա գալով և ամուսնանալով լքած ուսանողուհու հետ, դարձավ օրինակելի ամուսին և ընտանիքի հոգատար հայր, մնալով անուղղելի կարիերիստ ու ջարդարար: Ապրում էր իմ հարևանությամբ, հաճախ էի տեսնում՝ աշխատանքից տուն էր վերադառնում լիքը ցանցազամբյուղը ձեռքին, օրվա կերն էր կրում վզին նստած անբան ընտանիքի համար:

Եթե մենք արդարամիտ ու նաև հեռատես և, որ ամենակարևորն է, բարոյական հասարակություն լինեինք, պետք է ազգովի թիկունք կանգնեինք Հարությունյանին, պետք է փորձեինք դիմադրել նրա պաշտոնանկությանը: Կրեմլը հապաղում էր, մենք այստեղից շտապեցրինք: Պահը վրա չհասած, նախահարձակ եղանք, ախորժակով խժեցեցինք նրան, ինչպես որ կանխատեսել էր Բերիան:

Անբարոյականացած հասարակություն էինք: «Քննադատություն և ինքնաքննադատություն» անվան տակ հաշվեհարդար էր տեսնում ով ուն հետ կարողանում էր: «Քննադատություն և ինքնաքննադատություն» անվամբ մի հրեշ էր դա, որ ծու էր դրել ու ծագ հանել բոլոր այն հոգիներում, որոնք տենչում էին իշխանություն: «Քննադատություն և ինքնաքննադատություն» դազանակն առած, ահաբեկելով, ջարդելով, ոտի տակ տալով նրանց, ովքեր կհայտնվեին իրենց ճանապարհին, բարձրանում էին համախոհ խմբով, հասնում իշխանության, մինչև հետևից եկող ջարդարարների նոր ալիքը գալիս, նրանց ջարդելով, գրավում էր նրանց տեղը:

Հարությունյանին մեղադրել են կադրային սխալ քաղաքականություն վարելու մեջ: Պաշտոնամուլները ո՞ր մի ղեկավարին ուզենային ու նույն մեղադրանքով պաշտոնանկ չանեին:

Հարությունյանին մեղադրել են նաև, որ իր ենթակաները նրան հորջորջում էին խոզյաին – Տեր:

«Քննադատությունն ու ինքնաքննադատությունը» վեհ ու շատ ազնիվ բան է, եթե ազնիվ մարդիկ են օգտվում դրանից, ազնիվ նպատակներով:

Դժբախտաբար, այդպես չէր նաև Գրիգոր Հարությունյանի պարագայում:

Պատմությունը դեռ կասի իր խոսքը այդ մասին:

Եթե մեր ժողովրդին վիճակված է դուրս գալ «փոսից», որի մեջ նետված է, ապա մոտ անցյալի մեր պատմությունը նույնպես կմաքրագրվի, և Գրիգոր Չարությունյանի անունը իր պատվավոր տեղը կգտնի նրա պանծալի զավակների շարքում, և շատ չի թվա Երևանի հրապարակներից մեկը կոչել նրա անունով և այնտեղ բարձրացնել նրա հուշարձան-կոթողը:

Ես հավատում եմ Չարությունյանի վերադարձին:

СУРЕН МЕЛКУМЯН
Постоянный представитель Армянской
ССР в Москве в 1960-1980 годы

ОН ПО-НАСТОЯЩЕМУ УВАЖАЛ ТРУДЯЩЕГОСЯ ЧЕЛОВЕКА

Впервые Григория Артемьевича я увидел осенью 1937 года, когда он с А.И.Микояном приехал в Кировакан на химкомбинат. Тогда я работал старшим прорабом на строительстве комбината. Мы, несколько человек, примерно зная их маршрут, побежали вперед и ждали их прихода, чтобы хорошенько рассмотреть. Нам сказали, что третий, вышедший из машины Микояна, был новый секретарь ЦК КП(б) Арутинов. Последний держался с достоинством, не вмешивался в разговор Микояна, иногда задавал вопросы директору или секретарю парткома и кивал головой. Признаюсь, что из всех прибывших именно он оставил о себе самое благоприятное впечатление. Осенью 1938 года моя кандидатура была выдвинута на должность директора комбината. Хотя я возражал, наркомат химической промышленности и райком партии с этим не посчитались. Утвердив на бюро райкома мою кандидатуру, они внесли ее на утверждение бюро ЦК КП.

Меня вызвал секретарь ЦК по кадрам Гукасов, у которого я также отказался занять пост директора комбината. Тогда он мне сказал: "Пойдемте наверх к Арутинову". Мы пошли. По дороге я ему говорю, что я все равно откажусь. Он молчит. Как только вошли в кабинет, Арутинов встал, вышел из-за своего стола и, взяв у Гукасова мою анкету, стал ее просматривать.

Гукасов сказал ему по-грузински про меня, что мол, хороший парень, но отказывается быть директором, боится ответственности и ложных наветов.

Арутинов засмеялся и говорит:

– Что ты секретничаешь? Ты же читал анкету Мелкумяна, там написано, что он владеет грузинским языком. Гукасов сконфузился и ответил ему, что на эту часть анкеты не обратил внимания. Григорий Артемьевич обращается ко мне:

– Он правду говорит, что Вы отказываетесь быть директором комбината?

Я сказал:

– Да, Григорий Артемьевич, это не мое дело.

– А почему мы не отказались работать секретарями ЦК? Что мы, родились секретарями? Поручили – работаем? Говорят, Вы сплетен боитесь, ну что Вы? Разве можно. Если Вы будете честно и добросовестно работать, какая кляуза может к Вам пристать? Я прав или нет?

Мне только осталось ответить:

– Да, Григорий Артемьевич, Вы правы. Но все же прошу не назначать.

– Ну хорошо. Вы подумайте о нашем предложении, и мы тоже подумаем.

Потом он стал расспрашивать, что я строю, сколько строителей на комбинате. Какая зарплата у рабочих? Как организован у них быт.

Наша беседа продолжалась минут 20-30. Я обратил внимание на то, что он, не в пример другим, не задал ни одного вопроса из анкеты. Он задал мне только два вопроса: где я жил в Тбилиси и знаю ли я Азаришвили Павла, бывшего секретаря ЦК комсомола Грузии. Получив положительный ответ, он задумчиво сказал:

– Да, он был хороший вожак молодежи, нам бы такого...

Задумался, потом обернулся к нам обоим:

– Вы согласны со мной?

Григорий Артемьевич, обращаясь ко мне, говорит:

– Трудно у нас с кадрами, а дел много. Есть, конечно, немало хороших людей. Но, к сожалению, мы их пока не знаем,

это наша беда. И, прищурившись, чуть улыбнувшись, говорит:

– А некоторые наши товарищи капризничают, не хотят нам помочь. Ну что же делать?

Сказав это, он встал и подал мне руку. Тогда я, заволновавшись, пробормотал что-то невнятное.

– Григорий Артемьевич! Решайте, как хотите. Как решите, так и будет.

Поняв, что не то говорю, я добавил:

– Я согласен.

Когда мы пришли в кабинет, он спросил:

– Ну как, не устоял? Вот так, никто не может устоять перед Григорием Артемьевичем.

Это была моя первая встреча с т.Арутиновым. Я навсегда ее запомнил. Позже, в период моей работы директором Кироваканского химкомбината, с 1939 по 1948 год, я часто встречался с т.Арутиновым на пленумах ЦК КП Армении, на республиканских активах, на бюро ЦК КП Армении, когда стоял вопрос о работе нашего комбината. Много встреч я имел с ним в г.Кировакане, когда он приезжал в наш город на районные партконференции или просто посмотреть, как строится город.

В период работы в ЦК КП Армении в должности зав. отделом промышленности и транспорта с 1948 по 1954 год я работал под непосредственным его началом и, естественно, имел с ним постоянные встречи.

Многолетнее общение с Григорием Артемьевичем Арутиновым и в деловой обстановке, и вне службы дало мне возможность хорошо изучить этого человека, и я пришел к следующему выводу.

Г.Арутинов был кристально честным человеком с широким кругозором и весьма эрудированным. Он был требовательным, строгим, но вполне справедливым руководителем. На всех заседаниях, пленумах ЦК, партийно-хозяйственных активах он выступал, не читая, без подготовки, без конспекта, но так логично аргументировал критику недостатков и свои предложения, что никто не мог возражать. Как истинный государственный руководитель, он всегда видел

перспективу, завтрашний день и с учетом этого ставил и вел за собой партийную организацию и народ республики. У него была очень сильная логика, чувство ответственности перед партией и народом, и он в таком же духе воспитывал свое окружение.

Он пользовался колоссальным авторитетом, но терпеть не мог подхалимажа, брезгливо пресекал все попытки людей заискивать и стараться понравиться ему. Мы, работники ЦК, знали, что когда он чем-нибудь очень недоволен, то он встает со стула, достает из заднего кармана брюк серебряный портсигар и закуривает папиросу "Казбек".

Вот несколько примеров его высоких человеческих качеств.

Летом 1946 года он приехал в Кировакан для проведения районной партконференции. После утреннего заседания он предложил мне поехать и посмотреть комбинат. Закончив осмотр производства, мы направились в жилой поселок. Подойдя к одному из 4-этажных жилых домов, он сказал:

– Хороший дом, снаружи он очень красив, такой можно было бы построить и в центре Еревана. А как внутри? Он хорошо оборудован?

Я ответил:

– Григорий Артемьевич, там очень хорошие удобства. Хотите посмотреть? Я живу в этом доме. Поднимемся ко мне, посмотрим.

Тогда он сказал:

– Нет, нет, это неудобно – беспокоить семью.

Я в ответ:

– Григорий Артемьевич, я сейчас в квартире один. Вот ключи, а жена с детьми в Сочи.

Он посмотрел на спутников и спрашивает:

– Ну что, посмотрим? Все, конечно, поддержали, и мы поднялись в мою квартиру.

Он говорит:

– Хорошо – паркетные полы, хорошая высота комнат, центральное отопление, ванная, балконы хорошие. Ну что же, Вы сейчас один, без семьи? Не хотите ли гостей принять?

Мы с Каро (его порученец) с удовольствием остались бы у Вас ночевать.

И тихо-тихо, только для меня, продолжает:

– Я бы не хотел у секретаря райкома останавливаться (в то время в Кировакане не было гостиницы и гостевых домов). И опять спрашивает:

– Мы Вас не стесним? Можно переночевать?

Я сказал, что абсолютно никакого стеснения не будет, я буду очень рад, если они остановятся у меня.

Тогда он обращается к секретарю райкома:

– Здесь свободная квартира, не будем тебя стеснять, у тебя большая семья.

– Т.Бенглян, так и решим, останавливаемся здесь, – обращается он к помощнику.

Вечером после заседания мы большой компанией пришли к нам. Моя сестра, жившая недалеко, и его помощник приготовили хороший ужин.

Григорий Артемьевич все шутил:

– Смотрите, посуду не разбейте, а то Мелкумяну от жены достанется. Вы поаккуратнее, не поцарапайте мебель, не портьте полы и т.д.

А когда гости ушли, он перешел на балкон. Был лунный вечер, с балкона открывался вид на гору Маймег, в заводском парке тихо играла мелодичная музыка. Григорий Артемьевич закурил и вслух мечтал, каким будет город Кировакан через 30-40 лет:

– Это будет как швейцарский маленький городок Лозанна, утопающий в цветах и зелени. Надо сделать так, чтобы в городе было не больше 80-100 тысяч жителей, надо заменить вредные, пыльные цеха химкомбината на другие производства, чтобы не было газов и пыли, а в городе надо поставить 2-3 завода приборостроительных или электропромышленных и не более. Не надо больше строить такие высокие дома. Надо строить коттеджи и сделать так, чтобы утопали в цветах и зелени.

Вот т.Мелкумян, покажите пример, начните застройку одного квартала такими домами, чтобы и другие научились

так строить! Вы же знаете, что мало где можно найти еще такое место, где был бы такой мягкий климат, такая чудесная вода и воздух.

Я ему обещал выполнить его поручение, и мы действительно один квартал застроили коттеджами. В действительности это стал один из самых красивых участков в жилом поселке. Очень жаль, что потом не послушались Григория Артемьевича, и город Кировакан получил совсем другое развитие, может быть, и в ненужном направлении.

Весной 1949 года я уже работал в ЦК КП Армении, Григорий Артемьевич предложил мне поехать с ним в Разданский район и посмотреть строительство Гюмушской ГЭС. Это была наша первая совместная поездка. Он детально осмотрел строительство, особое внимание обращая на то, какие работы выполняют, и все расспрашивал, а почему не механизирована уборка породы из забоев туннеля; почему не механизированы поднос материалов и уборка грунта из каналов. Словом, там, где видел ручной труд, он спрашивал специалистов и рабочих, как же механизировать данный процесс, а затем сказал мне:

– Надо с привлечением специалистов и проектировщиков подготовить вопрос об уменьшении ручного труда и механизации процессов строительства на строительстве Гюмуша. Мы сперва обсудим у меня со специалистами, а потом вынесем на бюро ЦК. Постарайтесь за 1 месяц подготовить вопрос.

Потом он поинтересовался, как работает автотранспорт, как снабжается стройка материалами (цемент, щебень, песок). Выслушав работников стройки, он дал мне указания:

– В ближайшее время у себя соберите совещание, пригласите председателя Госплана, министров промстроя, автотранспорта, начальника Главснаба, словом, всех тех, кто имеет отношение к этому вопросу, и примите конкретные меры для улучшения положения. То, что потребует нашего решения, вынесите на бюро ЦК.

Потом он предложил посмотреть столовые и общежитие для рабочих. По тому, что он достал из заднего кармана

портсигар, я понял, что он не доволен. Затем он обратился к начальнику строительства т.Агабабову:

– Слушай, тебе не стыдно? А потом жалуешься, что рабочих не хватает. Пойдемте в контору!

Здесь он потребовал данные о зарплате рабочих разных категорий, данные о текучести кадров и запросил целый ряд других показателей строительства. Затем он обратился к руководству стройки:

– У Вас, товарищи, два слабых участка – механизация ручных работ и жилищные и бытовые вопросы. Общежития запущены, в столовых неуютно, плохо кормят.

По возвращении он меня буквально вызывал каждый день и спрашивал: “Как решаются те или иные вопросы?” При этом он имел отличную память и спрашивал, как решается просьба того или иного работника. Если было нужно, он сам звонил, кому следует, и давал указания, поручения.

После этой поездки я сделал для себя выводы. Это была для меня большая школа, я научился конкретно и предметно заниматься нуждами объектов и людей.

Меня поражало, как Григорий Артемьевич не успокаивался, пока не решались поставленные вопросы или справедливые просьбы работников ГЭС, обращенные к нему.

Он по-настоящему уважал трудящегося человека. Если к нему обращались с просьбой и ее возможно было удовлетворить, он обязывал выполнить и непременно сообщить заявителю. Проходили недели и даже месяцы, а он все спрашивал, как решилась просьба такого-то просителя.

ЛЕВОН ЕРЗИНКЯН

Заслуженный строитель Армянской ССР

О БОЛЬШОМ ЧЕЛОВЕКЕ

В жизни мне приходилось встречаться с очень многими известными и интересными людьми, среди которых Григорий Арутюнян занимает особое место.

Человек острого ума, многосторонне образованный, большого такта, он оставлял сильное впечатление на людей, которые хоть один раз встречались с ним.

Более 15 лет он находился во главе нашей республики.

Его деятельность за это время трудно переоценить. Отличительной чертой Григория Артемьевича было вникать во все вопросы и глубоко изучать народное хозяйство республики. До мелочей не разобравшись в обсуждаемом вопросе, он не выносил его на рассмотрение. В результате получалось действенное решение, полностью оправдавшее себя в жизни.

Этому содействовали также его глубокие разносторонние знания. Обсуждается сельскохозяйственный вопрос – он выступает лучше всякого опытного агронома, технический вопрос – лучше квалифицированного инженера. Он прекрасно разбирался в идеологических вопросах.

Меня, в то время руководящего работника в области строительства, всегда поражала его осведомленность и знание строительного дела. Я, имея солидный опыт в строительном деле, после встречи с ним, анализируя его замечания по поставленным мною вопросам, всегда убеж-

дался в его правоте. Примеров можно привести много. При рассмотрении проекта сессионного зала Верховного Совета Армянской ССР. Григорий Артемьевич посоветовал для внутренней отделки зала применить желтоватый фельзитовый туф Азизбековского месторождения. Я, помнится, возражал против этого предложения, мотивируя, что камень для внутренней отделки не подходит, так как будет ощущение холода. Но он настоял на этом, утверждая, что азизбековский камень очень похож на дерево и, следовательно, ощущения холода не будет, при этом даст исключительную красоту при наличии соответствующих орнаментов на камнях. Предложение Григория Артемьевича было осуществлено. Посетители зала теперь любят его исключительной красотой.

Он вносил ценные предложения и при решении вопросов строительства промышленных объектов. В частности, хорошо зная вопросы виноделия, Григорий Артемьевич предложил, чтобы целый ряд проектов винодельческих заводов, запроектированных на отметке выше уровня земли, осуществлять ниже отметки уровня земли, что во многом улучшило технологию производства вина и его хранение.

В его действиях было много глубоких знаний и душевности.

Он все делал с душой. Он очень любил Армению, добивался, чтобы в большом Советском Союзе она была передовой. Достаточно привести только один пример, чтобы в этом убедиться. Будучи первым секретарем Центрального Комитета Армении, он бесспорно имел возможность организовать свой отдых на признанных курортах мира, но с целью непосредственного участия в строительстве курорта Джермук он ездил туда и на отдых.

В то время курорт Джермук только начал строиться и имел очень неприглядный вид. Не было ни одного благоустроенного здания. Григорий Артемьевич располагался в очень неблагоустроенной квартире – деревянном домике

лесничего. Его пребывание в Джермуке бесспорно дало положительный результат, и мы делали все возможное, чтобы ускорить строительство курорта. Григорий Артемьевич принимал самое активное участие в планировке будущего курорта и его застройке. Он целыми днями ходил по Джермуку и определял места, часто по колени в грязи, основных сооружений курорта: ванного здания, питьевой галереи, гостиницы. Я помню и такой случай. На склоне горы по его же предложению было решено построить здание санатория IV Управления Минздрава Армении, откуда открывался прекрасный вид изумительной красоты курорта. Были большие затруднения в вопросе водоснабжения. Поблизости проектировщики не находили источника водоснабжения и предлагали соорудить дорогостоящую насосную установку. В поисках источника водоснабжения большую настойчивость проявил Григорий Артемьевич. Однажды Григорий Артемьевич сообщил мне, что им найдена точка, откуда можно получить воду для санатория и что он красным карандашом сделал на камне соответствующую отметку, предложив мне самому найти ее, не указав при этом даже направления. Он иногда любил подшутить. Я помню, как мы с начальником курортного управления С.А.Чшмаритяном целый день искали этот источник воды и, наконец, поздно вечером добрались до него. Мы были крайне удивлены, как мог такой высокий мужчина пробраться до этой точки, до которой мы прошли по крайней мере 300-400 метров.

В период войны, 1941-1945гг., когда строился завод номер 447, он так часто бывал на стройке, что его прозвали старшим производителем работ. Соавтором целого ряда монументальных зданий, таких, как здание Матенадарана, Президиума Верховного Совета, ЦК КП Армении и многих других можно было бы без колебания назвать и Григория Артемьевича.

Площадь в г.Ереване, которая, бесспорно, являлась одной из лучших площадей Советского Союза, была

предметом его повседневного внимания. Он давал указания по вопросам оформления площади таким крупным признанным архитекторам, как Марк Григорян и Самвел Сафарян.

Помнится, что когда архитекторы хотели выбрать облицовочный камень для здания треста "Арагат", входящего в ансамбль площади Ленина, тот же, что и на Доме правительства, Григорий Артемьевич воспротивился этому и предложил принять для облицовки зданий площади Ленина туфу различного цвета, считая это необходимым условием создания ансамбля. И он оказался прав, что впоследствии доказало время.

Г.А.Арутюнян дал согласие на завершение строительства башни с часами на площади и, как правильно отмечает М.В.Григорян в своей книге "Площадь Ленина в Ереване", "это было замечательной победой для успеха всей архитектуры площади".

Он много внимания уделял озеленению города. Каждое посаженное дерево он воспринимал с особым удовлетворением. Сам подбирал породы деревьев для отдельных улиц города. По его инициативе и при его активном участии были созданы мощные массивы на Канакерском плато, что резко изменило климат города и положило конец сильным ветрам с наносом большого количества пыли.

Григорию Артемьевичу было присуще благородство и повышенное внимание к людям.

Его волновала любая грубость в отношениях между людьми. Он очень строго реагировал на отклонения и промахи. Он ценил строгий порядок. Я должен отметить, что все были очень подтянуты при нем и очень его стеснялись, несмотря на то, что он в целом был очень доступен.

Я помню, прежде чем зайти в его кабинет, мы много думали, как себя вести и о чем говорить. Мы прекрасно знали, что его, как говорится, не проведешь, и что надо быть готовыми ко всем вопросам, которые могли бы возникнуть во время

обсуждения. И когда выходили из его кабинета, опять анализировали, сумели ли все сказать. Он вел себя, как положено крупному руководителю. При этом он был очень прост и обаятелен в быту вне работы.

Он умер. Но о таком человеке нельзя сказать он ушел из жизни. Все, что связано с ним, – сама жизнь, целеустремленная, страстная и беспокойная.

Вспоминаешь встречи с ним, и образ этого большого человека становится более живым, чем при жизни...

ВАЗРИК СЕКОЯН
Заслуженный строитель

СТРОГОСТЬ, ТРЕБОВАТЕЛЬНОСТЬ, НО И ЧУТКОСТЬ, ДУШЕВНОСТЬ

Есть люди, даже одна встреча с которыми оставляет на всю жизнь неизгладимое впечатление. К ним я отношу и Григория Артемьевича Арутинова.

Я счастлив, что мне довелось около десяти лет проработать под его началом на различных руководящих должностях. Это были годы большой школы для дальнейшей моей деятельности.

С Григорием Артемьевичем больше всего я был связан в период, когда работал заместителем председателя, а затем – председателем Ереванского городского Совета. Столицей нашей республики, ее строительством и благоустройством Григорий Артемьевич занимался очень внимательно и детально, все вопросы принимал близко к сердцу. Генеральный план строительства Еревана он претворял в действительность с поистине творческим подходом к нему. И можно смело сказать: в значительной мере именно его творческому уму мы обязаны, что в Ереване в те годы было так много создано, а ныне столица стала одним из крупных и красивых городов страны.

В вопросе градостроительства Еревана Григорий Артемьевич особое внимание уделял правильной планировке, выбору наиболее удачного размещения основных зданий, музеев, памятников. Достаточно сказать, что при нем было сооружено величественное здание Матенадарана, закончено строительство Дома правительства, Театра оперы и балета и Большого зала Армфилармонии, поставлены памятники

В.Ленину и С.Шаумяну, возведены крупный мост Победы и еще более значительный Большой Разданский мост, которые соединили воедино расчлененные ущельем реки Раздан две части города, и многое-многое другое.

Григорий Артемьевич очень заботился об озеленении города. Все основные работы в самом городе и вокруг него были произведены по указанию и под тщательным руководством Григория Артемьевича. Именно благодаря его усилиям был заложен кольцевой бульвар, озеленен Норкский склон, созданы многочисленные парки. Лично он сам был инициатором древонасаждения Еревана и культивирования платана, шаровидной акации и многих других пород древесных и кустарниковых растений.

Много внимания уделял Григорий Артемьевич благоустройству ущелья реки в черте города Еревана. Там были построены кольцевая дорога и несколько мостов, выполнены многие работы по благоустройству, в результате чего это красочное ущелье стало излюбленным местом отдыха ереванцев.

Григорий Артемьевич всегда интересовался и ходом коммунального строительства в городе: вопросами водоснабжения, устройства канализации и многими другими.

При застройке города Григорий Артемьевич всячески старался использовать камни разных цветов и оттенков, выискивал и внедрял в строительство камни таких месторождений, которые раньше не разрабатывались. С этой целью, часто колеся по дорогам республики, он всюду интересовался местными строительными материалами, наилучшие из них отбирал для строительства различных объектов Еревана.

Так, например, было при строительстве гостиницы "Армения". Григорию Артемьевичу очень понравился фильзит Цатерского месторождения, который до этого в промышленных масштабах не разрабатывался. Он распорядился, чтоб Горсовет открыл там карьер, использовал этот фильзит на строительство гостиницы. Так и было сделано. Позже из этого

же фильзита был построен и Дом союзов.

Был и такой случай. Проезжая мимо села Цовагюх, он обратил внимание на то, что большинство домов построено из рваного фильзита синего и зеленого оттенков. Когда по его заданию нужно было построить первый крытый рынок в Ереване, Григорий Артемьевич предложил использовать этот камень.

Задача оказалась довольно сложной. Карьеров там нет, камни лежат на поверхности земли на склоне горы, крестьяне их собирают, строят себе дома. При наших же масштабах строительства необходим был карьер. Я послал туда группу работников местпрома с заданием найти наиболее подходящее место для карьера и открыть его. На поиски такого места у них ушло целых десять дней. Наконец, как им показалось, они нашли его. Но когда начали добычу, выяснилось, что блоки из этого камня не получаются, он выходит только глыбами, к тому же в очень незначительном количестве.

Доложили обо всем Григорию Артемьевичу. Ему уж очень хотелось построить в Ереване хоть одно здание из этого красивого камня, поэтому он не сразу отказался от своей идеи и распорядился лично мне выехать и организовать там это дело.

Но и после этого нам не удалось ничего сделать. Тогда мы решили привезти на место строительства несколько машин камня, постараться здесь получить из него блоки. Однако и эта попытка не увенчалась успехом.

Потом Григорий Артемьевич сам приехал на строительную площадку. Мы показали ему камень, объяснили все. Очень сожалея, он вынужден был согласиться, что на этой стройке данный камень нельзя использовать. Только после этого он разрешил нам строить рынок из другого камня.

Григорий Артемьевич не только бывал на всех основных стройках города, но и любил часто приезжать к нам в Горсовет, на месте решать многие возникающие вопросы. И делал он это обстоятельно, с огромным вниманием знакомился с сутью вопроса, выслушивал все "за" и "против", после чего принимал

наиболее благоразумное решение. Каждое его посещение оставляло на сотрудников Горсовета глубокое впечатление и воодушевляло их на более плодотворную работу.

Следует сказать, что в то время масштабы строительства в городе были не очень большие, и Григорий Артемьевич требовал от работников Горсовета уделять особое внимание комплексной застройке основных магистралей в центре города: улиц Амиряна, Налбандяна, Шаумяна и других.

Григорий Артемьевич был строгим и требовательным, но и чутким, душевным руководителем, приятным человеком, хорошим товарищем. Он отлично умел владеть собой, проявляя большую выдержку. Многим памятен случай, который произошел во время строительства Большого Разданского моста. Когда шла бетонировка правой железобетонной арки пролетом 110 метров и высотой 67 метров над уровнем воды, случилась катастрофа – упал в реку весь огромный арматурный каркас арки, погибло 43 человека.

Григорий Артемьевич сразу же прибыл на место происшествия. За внешним спокойствием чувствовалось волнение и огромное нервное напряжение. Он отдавал короткие, четкие распоряжения, трезво, без паники и шумихи во всем разобраться, выявить виновных. Все так и было сделано.

У себя дома Григорий Артемьевич был очень любезным, приветливым и гостеприимным хозяином. Под стать ему была и его жена Нина Григорьевна. Никогда не забуду, как мне впервые пришлось быть у них на обеде. Я очень волновался и не представлял себе, как в таком состоянии я пробуду все то время, пока будет длиться обед. Но буквально через пять минут после того, как я пришел к ним, Нина Григорьевна и Григорий Артемьевич своей непринужденной беседой и простым, непосредственным обращением быстро разрядили атмосферу, и я вскоре забыл, что нахожусь в доме Григория Артемьевича Арутинова, к тому же еще и впервые.

Григорий Артемьевич был человеком с большим чувством юмора, любил пошутить. Но шутки его всегда бывали с глубоким, мудрым подтекстом.

ЧЕЛОВЕК ОГРОМНОГО ОБАЯНИЯ И ДОБРОТЫ

В 1955-1959 годах, в период моей работы первым секретарем Кировского райкома партии, мне довелось встречаться с некоторыми соратниками Григория Артемьевича – б. прокурором Армении, министрами и другими должностными лицами.

Разогнанные режимом Хрущева, они возвращались в родной Тбилиси. При взятии на партийный учет в ту пору мы обычно встречались с вновь прибывшими коммунистами, занимались их трудоустройством.

Умудренные жизненным опытом, эти прекрасные люди (к сожалению, я уже не помню их фамилии) остались в моей памяти как образец цельной личности: умные, чистые, бескорыстные, не сломленные карьерными неудачами, беспредельно и свято преданные делу, которому верно служили всю свою сознательную жизнь.

Я тогда была очень молода и не переставала восхищаться и удивляться стойкости их духа и силе характера.

К сожалению, с Григорием Артемьевичем я не была знакома (он жил в соседнем районе), но была много слышана от его современников и преемников в Тбилисском горкоме партии – Сергея Мартыновича Ишханова, Карло Исаковича Баригяна, Елены Давидовны Чоликашвили и др.

Они часто говорили о Г.А.Арутинове как об очень яркой, творческой личности большого масштаба и размаха; как об очень сильном человеке – мудром, добродетельном и деятельном, человеке огромного обаяния и доброты.

Я еще застала ту атмосферу чистоты и созидания, высоты и тепла человеческих отношений, которые связывали этих замечательных людей.

Я помню, как мои современники старшего поколения, когда хотели кого-то очень похвалить, то обычно говорили: что “такого руководителя после Г.А.Арутинова в Тбилиси не было”. И это было самым большим признанием.

РАБОТАЛ ЧЕСТНО И ДОБРОСОВЕСТНО

После представления многих кандидатур на должность секретаря Григорий Артемьевич остановился на моей кандидатуре. Это было в январе 1948 года.

С этого момента моим кумиром стал Григорий Артемьевич.

Живой, симпатичный, статный, с уверенной красивой походкой. Я каждый день видел его в рабочем кабинете и вне работы; и в то же время он был недосягаем.

Я не был его другом, но и не стал для него сторонним человеком. Он и его семья с уважением и тепло относились ко мне за все шесть лет, т.е. до последних дней его пребывания на высшей должности в республике.

Честность, добросовестность, чуткость и отзывчивость – вот его характерные черты. Иногда справедливый гнев выводил его из терпения, однако он был сдержанным, человеком высокой культуры. Благодарю судьбу, что я ни разу не был повинен. Его обещания всегда исполнялись, он был хозяином своего слова, был требовательным к себе, а также к подчиненным. Уважал дисциплинированных работников, относился к ним с большой симпатией.

Ежедневно можно было сверять часы его появления на работе. Григорий Артемьевич никогда не предупреждал заранее о своей служебной поездке по районам республики. Я узнавал об этом, когда он появлялся на работе не в каждодневной обуви – значит выезжал за пределы города. Как-то в очередной раз Григория Артемьевича пригласили на просмотр спектакля в Армянский драматический театр

им.Сундукяна. При въезде во двор театра нам навстречу выехал старенький автомобиль "Москвич", который столкнулся с нашим автомобилем и повредил обшивку и фару. Григорий Артемьевич вышел из автомобиля, посмотрел на бледного водителя (который узнал Г.А.). Григорий Артемьевич похлопал его по плечу и сказал в вежливой форме: "Не унывай, все случается, однако за рулем надо быть очень внимательным".

Был еще такой случай.

Наступал вечер, я был в оеобняке. Дежурный милиционер сообщил мне о том, что меня спрашивают. Я вышел, меня встретил молодой парень. Он оказался водителем грузового автомобиля и сказал, что по поручению директора консервного завода для Григория Артемьевича привез огромную рыбу "ишхан". Зная характер семьи, я предупредил водителя и попросил подождать, а сам поднялся в дом; нашел жену Григория Артемьевича, Нину Григорьевну, которая была очень милой, скромной своеобразно красивой, интеллигентной женщиной. Я объяснил ей, что из Севана привезли рыбу. Она ответила, что рыбу не заказывала и пошла выяснять у Григория Артемьевича. Нина Григорьевна вернулась с тем же ответом, что и Григорий Артемьевич тоже не заказывал. Рыбу увезли.

В день пятидесятилетия Григория Артемьевича Нина Григорьевна утром предупредила, чтобы никаких подарков не приносили, кроме цветов. Вечером появился министр торговли А.С.Пирузян, он ухитрился приехать с подарком. Водитель его автомобиля вытащил из багажника большую картонную коробку, по моему предположению в коробке был чайный сервиз. Я передал Араму Сергеевичу категорическую просьбу Нины Григорьевны. Однако Арам Сергеевич не среагировал, что-то фыркнул мне и приказал водителю коробку занести в дом. Не успел Арам Сергеевич отойти от меня и последовать за водителем, как водитель с покрасневшим лицом с коробкой в руках очутился на ступеньках.

Арам Сергеевич посмотрел на меня вопросительным взглядом и сказал: "Оказывается, ты был прав". Водитель разместил коробку в багажнике и уехал.

На следующий день я обратился к Нине Григорьевне с вопросом: "Можно ли от себя преподнести подарок Григорию Артемьевичу?". Нина Григорьевна ответила, что этот запрет касается всех. Мне пришлось настоять на своей просьбе. Тогда Нина Григорьевна, смеясь, сказала, что спросит у Григория Артемьевича. Григорий Артемьевич дал согласие принять только мой подарок. Я преподнес Григорию Артемьевичу два маленьких рога, обрамленных серебром, с цепочкой. Это было так: я зашел в столовую (Кондовская дача), в то же время Григорий Артемьевич и Нина Григорьевна тоже вошли в столовую, только через другую дверь. Мы поздоровались. Я с волнением поздравил юбиляра, преподнес ему мой подарок. Григорий Артемьевич предложил вскрыть сверток, я вскрыл его. Григорий Артемьевич достал оба рога, посмотрел на Нину Григорьевну, улыбнулся и сказал: "Подарок оригинальный, такое никто не сообразил бы кроме Бориса". Григорий Артемьевич попросил Нину Григорьевну сполоснуть оба рога, после чего налил вино, я его еще раз поздравил, и мы выпили вино до самого дна. Армянское белое ароматное сухое вино.

Григорий Артемьевич мужественно выдержал несправедливое решение о снятии его с поста секретаря, сознавая, что все 17 лет полностью посвятил себя своей республике, работая честно и добросовестно.

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՄ ՄԱՐԴՆ ՈՒ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ

Ինձ բախտ է վիճակվել ավելի քան ութ տարի աշխատելու Գրիգոր Չարությունյանի ղեկավարության ներքո: Իմ աշխատանքի բնագավառը եղել է հանրապետության էկոնոմիկայի՝ արդյունաբերության, շինարարության, գիտատեխնիկական, տրանսպորտի ոլորտը: Այդ ընթացքում միշտ զգացել եմ բացառիկ մարդու՝ կուսակցական, պետական հզոր գործչի հասարակական լայնածավալ և խոր ըմբռնումը, արդյունաբերության ճյուղերի զարգացման նրա խելամտությունը և սկսված գործը մինչև վերջ հասցնելու նրա վճռականությունը:

Գ.Չարությունյանի հետ առաջին անգամ հանդիպել եմ 1947թ. ՅԿԿ Երևանի կազմակերպության Կիրովյան շրջկոմի կուսակցական-տնտեսական ակտիվի ժողովում: Այս շրջանում էին հիմնականում գտնվում գիտական, բարձրագույն կրթության, առողջապահության, պետվարչական հիմնարկները և մանր առևտրական ու կենցաղ-սպասարկման օբյեկտները: Շրջկոմի ղեկավարությունը խնդրել էր, որ Ելույթ ունենամ և պատմեմ պատերազմի պատճառով սառեցված շինարարությունները վերսկսելու ընթացքի ու դժվարությունների հաղթահարման ուղիների մասին:

Ըստ դահլիճի ռեակցիայի և ընդհանուր գնահատականի, իմ առաջին Ելույթն անժամոք բազմամարդ լսարանի համար հաջող էր: Ժողովի ընդմիջման ժամանակ հանրապետության ղեկավարն ինձ հրավիրեց դահլիճի հետևի սենյակը, որտեղ կանգնած ծխում էր: Գրիգոր Չարությունյանը, բարձրահասակ, պարզ և բարի հայացքով, հաճելի արտաքինով, մազերն արդեն սպիտակելու և նոսրանալու նկատելի նշաններով ղեկավարը, ողջունելուց հետո գործնական, հանգիստ ծայնով հարցրեց.

– Եթե ձեզ մոտ իրոք այդպիսի խոչընդոտներ կան, ինչո՞ւ Կենտկոմին չեք զեկուցում, չէ որ կուսկենտկոմի և միութենական կառավարության որոշում կա կարճ ժամկետում ավարտել շինարարությունը և ալյումինի գործարանը հանձնել շահագործման:

– Գրիգոր Արտեմիչ, ես նոր եմ նշանակված այս պաշտոնում, առաջ աշխատում էի Յեռավոր Արևելքում: Կենտկոմի բաժնի և շրջկոմի ղեկավարները հաճախ լինում են շինարարական օբյեկտներում և շատ հարցեր միասին լուծում ենք, – ասացի ես և շարունակեցի, – բայց հարցեր կան, որոնք դժվար են լուծվում, իսկ հարցեր էլ կան, որոնց լուծումները տեղական մարմիններից չեն կախված. օրինակ՝ արտադրական օբյեկտների նախագծերի, տեխնոլոգիական սարքավորումների, հատուկ գործիքներով մատակարարման, կադրերի պատրաստման և մի շարք այլ հարցեր: Դրանց լուծումը կախված է կենտրոնական նախարարություններից, հատուկ նախագծող ինստիտուտներից և տեխնոլոգիական կազմակերպություններից:

Քանի որ ժողովը շարունակելու զանգը հնչեց, Գրիգոր Արտեմովիչն ասաց.

– Հարցերը պատրաստեք, ձեզ կհրավիրեն Կենտկոմ:

Եվ Կենտկոմ հրավիրեցին «Կանազ» գործարանի շինարարության հետ առնչություն ունեցող կազմակերպությունների ղեկավարներին, որտեղ քննարկվեցին շինարարության ընթացքն արագացնելու և գործարանը ժամանակին շահագործման հանձնելու կոնկրետ միջոցառումներն ու պատասխանատու անձանց պարտականությունները: Բացի դրանից, կառուցվող գործարանի ղեկավարը՝ պատվիրատուն, գործուղվեց Մոսկվա՝ նախարարության հետ հարցերը լուծելու, իսկ նախարարության ղեկավար աշխատողների մի խումբ հրավիրվեց Երևան՝ տեղում իրադրությանը ավելի կոնկրետ ծանոթանալու և չլուծված հարցերը լուծելու համար: Փաստորեն այդ ժամանակից սկսած Կենտկոմի ղեկավարությունը իր հսկողության տակ վերցրեց գործարանի ժամանակին շահագործման հանձնելու գործը:

Գ.Հարությունյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում արդյունաբերության և քաղաքաշինության զարգացման հարցերին: Սակայն հետպատերազմյան տարիներին երկրի նյութական և տեխնիկական ուժերն առաջին հերթին կենտրոնացվում էին պատերազմից տուժած շրջանների վերականգնմանը: Հանրապետությունում չկային շինարարական և մոնտաժային նախարարություններ, տեղական ենթակայության օբյեկտների շինարարությունն իրականացնելու էր «Հայպետշին» տրեստը, որը դեռ չուներ կայուն արտադրական և նյութատեխնիկական

բազա և անհրաժեշտ որակյալ մասնագետներ: Բայց, ինչպես նշվեց, կային երկու խոշոր միութենական ենթակայության հիմնարկություններ՝ «Հայիհիդրոէներգոշին»-ը և «Քանաքեռայլումինշին»-ը: Եվ կուսկենտկոմի առաջին քարտուղարը, Ելնելով հանրապետության շահերից, քանի-քանի անգամ հրավիրել է մեզ՝ «Հայիհիդրոէներգոշին»-ի պետ Գարեգին Աղաբաբյանին և տողերիս հեղինակին ու հանձնարարել, որպեսզի հանրապետության ենթակայության կարևոր շինարարական օբյեկտներին տրամադրենք մեխանիզմներ, շինանյութ, նույնիսկ որակյալ մասնագետներ: Գ.Հարությունյանը բավականին հաստատական մարդ էր ու մեծ հայրենասեր: Դրանով կարելի է բացատրել այն իրողությունը, որ հետպատերազմյան չափազանց ծանր պայմաններում հնարավոր եղավ կարճ ժամկետում կառուցել պատմաճարտարապետական և կուլտուր-տնտեսական բազմաթիվ օբյեկտներ:

Այդ տարիներին մեծ դժվարությունների հետ էր կապված արտասահմանից հայերի զանգվածային վերադարձը Հայաստան, ինչը առաջ բերեց բնակարանների, աշխատատեղերի, դպրոցական, մանկական հիմնարկությունների և բուժական տեղերի պակաս: Մի խոսքով, բնակչությունն ապահովված չէր վերոհիշյալ ծառայություններով, իսկ հանրապետությունն անպատրաստ էր կարճ ժամկետում ընդունել տասնյակ հազարավոր, հիմնականում անապահով մարդկանց: Այդ պատճառով Կենտկոմի և մինիստրների խորհրդի ղեկավարությունը, և անձամբ Գ.Հարությունյանը, ամբողջատ զբաղվել են այդ հարցերի հրատապ լուծմամբ և մշտապես դրանց կատարումը պահել ուշադրության կենտրոնում, որպեսզի արագ լուծեն բնակելի շենքերի կառուցման, փոքր ծեռնարկությունների և կենցաղ-սպասարկման օբյեկտների կազմակերպման և այլ հարցեր:

Այդ բոլորը կատարվում էին հայրենադարձների համար՝ նորմալ աշխատանքային ու կուլտուր-կենցաղային պայմաններ ստեղծելու նպատակով: Գրիգոր Հարությունյանի աշխատանքային ոճը շատերին էր հայտնի: Հիմնարկների, կոլեկտիվների կամ անհատ անձանց կողմից բարձրացված հարցերը պետք է անպայման քննարկվեին և ըստ հնարավորության լուծում գտնեին:

Մի անգամ կուսկենտկոմի ծանր արդյունաբերության բաժնի վարիչ Սուրեն Մելքունյանը հայտնեց, որ Հարությունյանը ինձ շտապ կանչում է Կենտկոմ: Եվ ահա Մելքունյանի հետ ներս մտանք Հայաստանի Հանրապետության առաջին ղեկավարի՝ Կենտկոմի նորակառույց շենքի աշխատասենյակը՝ ընդարձակ, լուսավոր, մաքուր և բավականին համեստ կահավորված: Փոխադարձ ողջույններից հետո, նա հրավիրեց մեզ նստել սեղանի շուրջը: Շինարարության ընթացքի մասին հակիրճ տեղեկություններ ստանալուց հետո, ինձ համար անսպասելիորեն Հարությունյանը հարցրեց՝ կարող եք արդյոք Մոսկվա մեկնել գործուղման: Առանց երկար մտածելու պատասխանեցի.

– Իհարկե կարող եմ:

– Մենք մտադիր ենք Երևանի հյուսիսային մասում, Քանաքեռի սարահարթում, Քանաքեռ գյուղի հարավային սահմանը, ներառյալ Քանաքեռի ՀԷԿ-ի, կառուցել այլումինի, էլեկտրալամպերի և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ ու Արաբկիր ավանի տարածքը միավորել և այդտեղ կազմակերպել Երևանի նոր վարչական շրջան, – ասաց Հարությունյանն ու շարունակեց. – այդտեղ շուտով ձևավորվելու է նոր, խոշոր արդյունաբերական, գիտատեխնիկական հանգույց, որի բնակչիմայական պայմաններն ավելի առողջարար և հաճելի են, քան քաղաքի հարավային մասում: Այս տարածքում նախատեսում ենք իրականացնել լայնատարած բնակարանային և կուլտուրկենցաղային օբյեկտների շինարարություն՝ բանվոր-ծառայողների և հայրենադարձների համար: Սակայն այստեղ չկան ճանապարհներ, տրանսպորտի միջոցներ, պլանավորված չեն ընթանում բարեկարգման աշխատանքները, բանվոր-ծառայողները հնարավորություն չունեն քաղաքից շինարարական օբյեկտներ աշխատանքի գնալու: Մետալուրգիայի նախարարությունը¹ «հարուստ քեռի է», խնդիրը նրանում է, որ նա համաձայնվի իր միջոցներով տրամվայի գիծ կառուցել քաղաքի կենտրոնից մինչև «Կանազի» շինարարական հրապարակը: Ես

¹ Այդ տարիներին գումավոր և սև մետալուրգիայի նախարարությունները միացվել և կոչվում էին մետալուրգիայի նախարարություն: Կարճ ժամանակ անց, այն բաժանվեց սև մետալուրգիայի և գումավոր մետալուրգիայի նախարարությունների:

այդ մասին կխոսեն նախարար Թևոսյանի հետ, իսկ դուք ապարատում հարցը վերջնական լուծման կհասցնեք:

Մինչ այդ լուռ և ուշադրությամբ լսող, փորձված ու խելացի տնտեսվար Սուրեն Մելքունյանը հանգիստ ասաց.

– Գրիգոր Արտեմովիչ, այդ բոլորը ճիշտ է, բայց նախարարության տարբեր օղակներում այդ հարցը, իմ կարծիքով, կարճ ժամանակում չի լուծվի, երևի պետք է ուրիշ ուղիներ որոնել:

Ես նկատեցի, որ Մելքունյանի այս խելացի կարծիքը Հարությունյանին մտածումների մեջ գցեց, որովհետև նա հարցրեց.

– Ի՞նչ նկատի ունեք:

– Գրիգոր Արտեմովիչ, – ասացի ես, – ինչ վերաբերում է վարչական շենքին, անենք երեք հարկանի, բարեկարգ և ճարտարապետական տեսակետից հարմար, շինարար բանվորների հանրակացարանի շենք: Քանի որ ռազմագերիներին մեր շինարարությունից օտարել են և ուղարկել իրենց հայրենիք, նրանց հանրակացարանները վերափոխում ենք բանվորական հանրակացարանների՝ իրենց բոլոր հարմարություններով: Այնպես որ երկու-երեք ամսից հետո ներկայիս հանրակացարանի շենքը, իմ կարծիքով, կարելի է տրամադրել շրջկոմի և շրջխորհրդի ապարատը տեղավորելու համար: Կառուցվող գործարանի տնօրինության տրամադրության տակ նույնպես շենքեր կան, բայց այդ մասին պետք է խոսել կառուցվող գործարանի տնօրենի հետ:

Տրամվայի գծի կառուցման հարցն իրոք նպատակահարմար էր լուծել տեղում: Գործարանի շինարարության նախահաշվի երրորդ մասով նախատեսվում էր գումարներ շինարարական կազմակերպության արտադրական բազայի, ժամանակավոր կառույցների, այդ թվում՝ ճանապարհների կառուցման, շինարարական տեխնիկայի և տրանսպորտի միջոցների ձեռքբերման և այլ ծախսերի համար: Մեզ հանձնարարված է այդ ծախսերի նախահաշիվը կազմել և ներկայացնել նախագծային ինստիտուտի հաստատմանը:

Նկատում էի, որ Հարությունյանի տրամադրությունը մի կողմից բարձրանում էր հարցերի դրական լուծման հնարավորության պատճառով, մյուս կողմից կասկածում էր՝ արդյո՞ք

բարդություններ և տհաճություններ չեն առաջանա առանց կենտրոնի թույլտվության չալանավորված օբյեկտի շինարարության իրականացման համար: Այն տարիներին այդպիսի խախտումների համար մեղավորները խիստ պատժվում էին:

– Եթե հանկարծ նախարարությունն առարկի՝ գտնելով, որ կառույցն անօրինական է, լավ չի՞ ստացվի, եթե սկզբից համաձայնեցնել և օրինական ձևով կառուցել, – ասաց նա:

– Լավ կլինի, իհարկե, բայց դա կծգծգի հարցի լուծումը, որը հիմա նախագծային ինստիտուտից է կախված, բարդանալու դեպքում՝ նախարարությունից՝ իսկ գործն առաջ տանելու համար հարկավոր է անհապաղ սկսել գծի կառուցումը: Միայն քաղխորհուրդը պետք է շուտափույթ ներկայացնի կառուցման նախագիծը, – Մելքունյանի հետ համարյա միասին եզրափակեցինք մենք:

Սովորաբար որևէ մեկին իր մոտ հրավիրելու գործը առաջին քարտուղարը հանձնարարում էր քարտուղարին կամ օգնականին, բայց այս անգամ ինքը կառավարական հեռախոսով զանգեց քաղխորհրդի նախագահին և հրավիրեց իր մոտ: Հարությունյանը, բարևելուց հետո, առանց նախաբանի դիմեց քաղաքապետին.

– Ընկեր Վարդանյան, երկար քննարկումներից հետո եկել ենք այն համոզման, որ «Քանաքեռայումինշին»-ը մոտ ժամանակներում կարող է տրամադրել մոր կազմավորվող շրջանի բանվորական հանրակացարանի շենքը շրջկոմի և շրջխորհրդի ապարատը տեղավորելու համար: Հանձնարարվում է ձեզ, Մելքունյանի հետ միասին, ուսումնասիրել տեղում այլ հնարավորությունների մասին ու զեկուցել Կենտկոմ:

Ամենագլխավորը՝ «Այումինշին»-ը իր վրա է վերցնում տրամվայի գծի կառուցումը Բաղրամյան փողոցի վերջին՝ հյուսիսային կետից մինչև «Կանազ»-ի տարածքը, այն պայմանով, որ քաղխորհուրդը կարճ ժամկետում ներկայացնի գծի կառուցման նախագիծը և իր վրա վերցնի Բաղրամյան փողոցի տրամվայի գծի կառուցումը՝ «Կանազ»-ի գիծը քաղաքի գծերին միացնելու նպատակով:

– Գրիգոր Արտեմովիչ, – կարճատև մտածելուց հետո, հանգիստ ասաց Վարդանյանը, – խորին շնորհակալություն քաղաքի համար այդպիսի կարևոր հարցերի լուծման համար, տրամվայի

գծի կառուցման նախագիծը կարճ ժամկետում կներկայացնենք շինարարներին, բայց Բաղրամյան փողոցի գիծը ինչո՞վ կառուցենք, քանի տարի է քաղխորհուրդը չի ստանում անհրաժեշտ, նույնիսկ վերանորոգման համար շինանյութեր: Անցյալ շաբաթ Դուք եղել եք «Հայէլեկտրոմաշ» գործարանում, բանվորները արդարացի բողոքում էին, որ տրամվայի գիծը գործարանից շատ հեռու է և դժվար է ոտքով աշխատանքի հասնել: Դուք հանձնարարեցիք կարճ ժամկետում Օրջոնիկիձեի փողոցից մինչև «Հայէլեկտրոմաշ» գործարանը գիծ անցկացնել, քանի օր է ելք չենք գտնում, ինչպես կատարենք Ձեր հանձնարարությունը:

Մի փոքր լռությունից հետո, Մելքունյանը, որը գիտեր ինչ նյութական պաշարներ ունի «Ալյումինշին»-ը, ժպտալով ասաց.

– Եթե Գրիգոր Արտեմովիչը հանձնարարի, Ասծատրյանը քաղխորհրդում ելք կգտնի, այդ հարցում ևս օգնելու:

– Ասծատրյան, կարո՞ղ եք օգնել, – որոշակի հարցրեց Հարությունյանը:

– Բաղրամյան և Կալինինի փողոցների տրամվայի գծերի համար «Քանաքեռալյումինշին»-ը կարող է ռելսերով օգնել միայն փոխարինաբար, հետագայում վերադարձնելու պայմանով: Իսկ հետագայում Երևանի քաղխորհրդին ռելսերի ֆոնդ հատկացնելու գործում Մոսկվայում կմիջամտեն հարցը դրական լուծելու նպատակով: Շպալներով չեն կարող օգնել, որովհետև չպալ չունենք:

Հարությունյանը ոգևորված ասաց.

– Վրաստանում շպալների արտադրության գործը լավ է կազմակերպված, ես կխնդրեմ այնտեղի ղեկավարներին՝ «եղբայրական օգնության» կարգով բաց թողնել Երևանի քաղխորհրդին և «Քանաքեռալյումինշին»-ին անհրաժեշտ քանակությամբ շպալներ, – կատակի ձևով ասաց նա, բայց իսկապես օգնեց, շպալները լրիվ ստացանք: Առաջին հերթին կարճ ժամկետում կառուցվեց Կալինինի փողոցի գիծը, որն ավելի կարճ էր և փողոց կար, հեշտ էր կառուցելը, իսկ հյուսիսային մասի գիծն անցնում էր անհարթություններով. ժայռերով, այգիներով և երբեմն անհատական շենքերի բակերով կամ բակերի վրայով:

1948թ. վերջերին «Քանաքեռայումինշին» եկան մոտ հինգ հազար մարդ, հիմնականում կանայք, որոնք ազատվել էին կալանքից, երկրի հյուսիսային կալանավայրերից, այն պայմանով, որ ազատ աշխատեն շինարարության վրա:

Ապրիլի վերջին այդ հատվածի կառուցման աշխատանքներն ավարտվեցին: Բաղրամյան փողոցի տրամվայի գծի կառուցումն ավելի շուտ ավարտեցին: Սուրեն Մելքունյանը և Եղիշե Վարդանյանն իրենց համապատասխան աշխատակիցներով ամբողջ գիծը երկարությամբ ստուգելուց հետո առաջարկեցին գնալ Կենտկոմ՝ Հարությունյանին զեկուցելու:

— Բայց ամբողջ օրը աշխատասենյակում չեմ եղել, մայիսի 1-ի նախօրյակին բանվոր-ծառայողների աշխատավարձը պետք է դուրս գրեմ, բանկերում փող ստանալու համար հերթեր են, չեմ կարող գալ, ներեցեք, — ասացի ես:

Աշխատասենյակում դրամական փաստաթղթեր են ստորագրում, քարտուղարը հաղորդում է, որ Կենտկոմից են զանգում, այնտեղից էլ հաղորդում են, որ ինձ հետ պետք է խոսի Գրիգոր Արտեմովիչը, և իսկապես, մա առանց նախաբանի, բայց լավ տրամադրությամբ, հարցնում է.

— Ասծատրյան, ահա Վարդանյանն ու Մելքունյանը զեկուցում են ճանապարհի և տրամվայի գծի կառուցման ավարտի մասին, եթե դա ճիշտ է, կարո՞ղ ենք նստել տրամվայ և քաղաքից գալ ձեզ մոտ, շինարարություն:

Շուտով համապատասխան որոշում ընդունվեց մոր վարչական շրջան կազմավորելու մասին, որի հյուսիսային սահմանը անվիճելի էր՝ Քանաքեռ ավանի հարավային ծայրամասը, ներառյալ գործող Քանաքեռ ՀԷԿ-ը, կառուցվող «Կանազ», էլեկտրալամպերի և էլի մի քանի մանր հիմնարկություններ: Հարավային սահմանը, ըստ որոշման նախագծի, նախատեսվում էր ներառյալ ՀԿԿ Կենտկոմի և գիտությունների ակադեմիայի նախագահության տարածքները, որի դեմ առարկություններ առաջացան:

1950 թվականի հուլիսին «Կանազ» գործարանի առաջին հերթի ամբողջ համալիրն իր արտադրական, բնակարանային, կուլտուր-կենցաղային օբյեկտներով ավարտվում և հանձնվում է շահագործման: Սակայն շինարարությունը շարունակվում է էլեկտրոլիզի երկրորդ կորպուսի և մի շարք արտադրական ու

կենցաղային օբյեկտների վրա: Քանի որ այդ օրերին ընթանում էին Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհրդի նստաշրջանի աշխատանքները և Հայաստանի ղեկավարները գտնվում էին Մոսկվայում, գործարանի թողարկման կապակցությամբ կոլեկտիվի անունից հեռագիր-զեկույց հղվեց նստաշրջանին և Գրիգոր Հարությունյանին:

Գործարանի առաջին հերթը թողարկելուց հետո միութենական նախարարից ցուցում ստացա՝ «Զակցվետնետսորոյ» տրեստի կառավարիչ Մնացական Սարուխանյանի հետ անհապաղ մեկնել Քաջարան, ուսումնասիրել իրադրությունը, ինչ հնարավոր է այնտեղ տեղափոխել «Ալյումինշինից» և ապահովել պղնձամուխիթենային կոմբինատի շինարարության ավարտը 1952 թվականին: Սարուխանյանն առաջարկեց հենց նույն օրը ճանապարհվել Զանգեզուր: Այդ տարիներին ավտոմեքենաները հին էին, ավտոդողերը՝ մաշված, բենզինը՝ սակավ, իսկ ճանապարհները՝ անբարեկարգ: Դրանցից շատերը շինարարության կամ վերանորոգման մեջ էին: Քաջարան հասանք ուշ գիշերը, երբ բոլորը քնած էին: Այնտեղ մի առանձնատուն կար, որը հյուրանոցի դեր էր կատարում, տրեստից, նախագծային կազմակերպություններից, Մոսկվայից կամ Երևանից եկող պատասխանատու աշխատողների համար: Երկար և դժվարին ճանապարհից հոգնած՝ պառկեցինք քնելու, հանկարծ հեռախոսը զանգեց: Սարուխանյանը վերցնում է խոսափողը: Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Պողոսովը բարկացած հարցնում է. ո՞ւր է Ասծատրյանը, ո՞վ է նրան թույլ տվել քաղաքից բացակայել և առաջարկում է շուտափույթ վերադառնալ, որովհետև Հարությունյանը կանչում է: Սարուխանյանը, լինելով մտերիմ հարաբերությունների մեջ, խնդրում է Պողոսովին թույլ տալ, որ ինքը մի օր մնա Քաջարանում, ծանոթանա շինարարության ընթացքին, հետո վերադառնա:

— Ոչ և ոչ, միայն այսօր:

Իրիկնադեմին հասանք Երևան և Կենտկոմի բաժնի վարիչ Սուրեն Մելքունյանի հետ երեքով մտանք Պողոսովի աշխատասենյակը:

— Հարություն Վարոսովիչ, — Պողոսովին դիմեց Սարուխանյանը, — ինչո՞ւ եք Ասծատրյանին այսպես անսպասելի հետ կանչել:

– Ասծատրյանին կանչել ենք ուրիշ աշխատանքի տեղափոխելու կապակցությամբ, այդ մասին գիտեն Մելքունյանը և ես, բայց հիմա կգնանք Գրիգոր Արտեմովիչի մոտ, նա ինքը կասի: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան շտապ հետ կանչելուն, դա առաջին քարտուղարի հանձնարարությունն էր: Նա ասաց, որ հրավիրում է իր մոտ գրույցի, մենք չէինք կարող ասել, որ Ասծատրյանը չկա, դրա համար էլ հայտնեցի, որ շուտ վերադառնա:

Պողոսովը, Մելքունյանը և ես մտանք Հարությունյանի աշխատասենյակը: Նա նկատեց, որ ես սովորական հագուստով չեմ, հարցրեց.

– Այս ինչ է, շրջաններո՞ւմ եք եղել:

– Այո, Գրիգոր Արտեմովիչ, Քաջարանից եմ գալիս, գումավոր մետալուրգիայի նախարարը հանձնարարել էր Սարուխանյանի հետ միասին ուսումնասիրել Քաջարանի կոմբինատի՝ 1952 թվականին շահագործման հանձնելու փաստը:

– Առաջարկություն կա, – դիմելով ինձ ասաց Հարությունյանը, – Ձեզ աշխատանքի նշանակել Կենտկոմում, մենք երեքով համաձայն ենք, ուզում ենք իմանալ Ձեր կարծիքը՝ Կենտկոմի բյուրոյին զեկուցելու համար:

Բոլորովին չէի սպասում այդպիսի առաջարկության, ուստի մեծ զարմանքով ասացի.

– Ընկեր Հարությունյան, դա ինձ համար բոլորովին անծանոթ բնագավառ է, ես ըստ կրթության լեռնային ինժեներ եմ, ըստ աշխատանքի փորձի նույնպես գիտեմ արդյունաբերությունը և կապիտալ շինարարությունը, ինչ վերաբերում է կուսակցական աշխատանքին, դա իմ կարծիքով, բոլորովին ուրիշ բնագավառ է, ինժեները ինչ պիտի անի Կենտկոմում:

Հարությունյանը ժպտալով՝ մատնանշեց Մելքունյանին և ասաց.

– Այ, պետք է օգնեք Մելքունյանին, նա էլ երկաթուղային ինժեներ է, աշխատել է Կիրովականի քիմկոմբինատի շինարարության պետ, հետո՝ կոմբինատի տնօրեն, իսկ հիմա կուսակցական աշխատանքով է զբաղվում և դժգոհ չէ: Պողոսովը նույնպես ինժեներ է, բայց ինժեներ-մեխանիկ է, դրա համար մեխանիկորեն է մոտեցել Ձեր՝ Կենտկոմ հրավիրելու հարցին:

Բոլորս ծիծաղեցինք, իսկ առաջին քարտուղարը շարունակեց.

– Միայն ինձ չթողեցին, որ ավարտեմ ինստիտուտը, չավարտած հետ կանչեցին և նշանակեցին կուսակցական պատասխանատու աշխատանքի: Դուք կգբաղվեք արդյունաբերության կապիտալ շինարարության և տրանսպորտի հարցերով, բայց կուսակցական աշխատողի համար կարևոր է նաև այն, որ նա կարողանա հարթել աշխատողի մոտ ծագած կասկածները ու նրան համոզել:

Ուրեմն, վաղը ժամը 14-ին բյուրոն կքննարկի և եթե առարկություններ չլինեն, Ձեզ կհաստատի մոր պաշտոնում, – հայտարարեց Հարությունյանը:

Կենտկոմում աշխատելու ժամանակ հնարավորություն ունեցա ավելի մոտիկից ծանոթանալ Գրիգոր Հարությունյանի աշխատանքի ոճին, նրա՝ էկոնոմիկայի զարգացման ոլորտում հանրապետության մասշտաբով իրականացվող գործունեությանը: Ես նպատակ չունեմ խորությամբ ներկայացնել նրա գործունեությունը Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվելու օրվանից, իմ նպատակն է հակիրճ ընթերցողին ծանոթացնել այն իրադարձություններին, որոնց հետ առնչվել են և կենդանի վկան են եղել, երբ դրանք տեղի են ունեցել հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում՝ 1947 – 1957 թվականներին:

Մոտիկից ծանոթանալով «Հայէլեկտրոմաշ» գործարանի աշխատանքին, ինձ համար պարզ դարձավ, որ դեռ 1940 թվականին Հարությունյանի ջանքերով միութենական կառավարությունը որոշում է Երևանում կառուցել ինքնաթիռների գործարան թ. 447 անվան տակ, որն սկսում է արագ կառուցվել: Նույնիսկ դեռ կառուցումը չավարտված, պատերազմի տարիներին այստեղ են տեղափոխվում Ուկրաինայի հարավից էվակուացված ինքնաթիռային գործարանի սարքավորումները, և սկսվում է ուղղաթիռների արտադրությունը: Բայց առաջին մեքենան հավաքելուց հետո, ելնելով պատերազմի փորձից, կենտրոնական մարմինները որոշում են սառեցնել գործարանի շինարարությունը և ուղղաթիռների արտադրությունը՝ պատճառաբանելով գործարանի մոտիկությունը թուրքական սահմանին: Երկար պայքարից հետո Հայաստանի դեկավարությունը բողոքում է Ստալինին, նա ասում է. «Հայ ընկերները ճիշտ են պահանջում, գործարանը պետք է աշխատի»: Դրանից ելնելով, կենտրոնական մարմինները 1946 թվականին որոշում են

ընդունում թ. 447 գործարանը վերափոխել հայկական էլեկտրամեքենաշինական գործարանի, հատկացնել անհրաժեշտ միջոցներ շինարարությունն արագ ավարտելու և արտադրությունը լրիվ ծավալով կազմակերպելու համար:

Այսպիսով, կարող են վկայել, թե ինչպես Գ.Չարությունյանն անընդհատ զբաղվել է գործարանի մեծածավալ շինարարության, բազմատեսակ սարքավորումների արտադրության կազմակերպման հարցերով, որովհետև նրա ցուցումով կցված էի այդ գործարանի շինարարությանը, որը ղեկավարում էր փորձված շինարար Ավետիք Աբովյանը:

Սակայն բոլորը հնարավոր չէ նկարագրել, դրանք բազմաթիվ են: Տեղամաս տեղամասի հետևից շարք էին մտնում ու տալիս արտադրանք: Շերթական անգամ գործարան մտնելիս նրան գեկուցում են, որ Սվերդլովսկ քաղաքից շատ անկանոն ու ընդհատումներով են ստանում անհրաժեշտ քանակությամբ ծուլվածք, որի հետևանքով աշխատանքներն ընդհատվում են:

Չարությունյանը հանձնարարում է նախագծել ու անհապաղ կառուցել գործարանի կարողությանը համապատասխան ծուլարան, որը և կարճ ժամկետում իրողործվում է: Նրա պահանջով կառուցվում են բազմաթիվ շենքեր, կոլտուրկենցաղային և սպորտային օբյեկտներ: Նրա հոգածության շնորհիվ «Չայէլեկտրոնաշ»-ը դարձավ խոշորագույն գործարաններից մեկը իր գիտահետազոտական և կոնստրուկտորական ինստիտուտով, որը մի շարք կարևորագույն արտադրատեսակների գծով միակն էր խորհրդային երկրում: Այստեղ, գործարանում, որն արդեն Լենինի անունով էր, աշխատում էին ավելի քան 15000 բանվոր-ծառայողներ:

Կենտկոմի և հատկապես նրա առաջին քարտուղարի ուշադրությունն ուղղված էր Չայաստանի գունավոր մետալուրգիայի զարգացմանը, որը հիմնված էր տեղական հարուստ հումքային բազայի վրա: Այնուհետև 1952 թվականին շահագործման են հանձնվում Քաջարանի և Դաստակերտի պղնձամոլիբդենային կոմբինատները, իսկ որոշ ժամանակ հետո՝ նաև Ագարակի կոմբինատը, ընդլայնվում է Ալավերդու պղնձաքիմիական կոմբինատը: Գրիգոր Չարությունյանի ջանքերով 1948 թվականին սկսվում են Երևանի էլեկտրալամպերի և կաբելի գործարանների կառուցման աշխատանքները, որոնք կարճ

ժամկետում հանձնվում են շահագործման և իրենց տեխնիկական զինվածությամբ և արտադրական հզորությամբ խորհրդային Միության առաջավոր և հզոր գործարանների շարքին էին դասվում:

Արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի զարգացման հետ միասին Գրիգոր Չարությունյանը ուշադրության կենտրոնում էր պահում բնական հարստությունների բացահայտման, դրանց պաշարների հաշվառման և հնարավորության սահմաններում շահագործելու աշխատանքները: Օդաչուները Կոտայքի և Յրազդանի տարածքների վրայով թռչելիս հաճախ նկատում են, որ ինքնաթիռների սարքավորումների սլաքները խիստ տատանվում են, ինչը նրանց մոլորության մեջ է գցում: Այդ մասին զեկուցում են Գ.Չարությունյանին, որն էլ անհապաղ խորհրդակցում է ԳԱ նախագահ Վ.Չամբարծումյանի, հայտնի ակադեմիկոսներ Ս.Մկրտչյանի և Ի.Մաղաքյանի հետ: Նրանք որոշում են կազմակերպել մեծածավալ երկրաբանական հետազոտություններ, որոնց հետևանքով հայտնաբերվում են Կապուտանի և Յրազդանի խոշոր պաշարներով հարուստ երկաթի հանքավայրերը: Նա միշտ զարմանում էր՝ ասելով. «Ինչպես կարող է պատահել, որ հարևան համարյա բոլոր պետությունների տարածքներում նավթի հանքավայրեր չեն, իսկ Չայաստանում՝ ոչ»: Եվ նրան միշտ պատասխանում էին. «Մեր երկրամասի կեղևը խիստ տեկտոնական փոփոխությունների է ենթարկված, եթե նույնիսկ նավթի հանքավայր կա, շատ խորն է և ժամանակակից տեխնիկական միջոցներով հնարավոր չէ այդպիսի խորությամբ հորատանցք բացել՝ նավթի առկայությունը ստուգելու համար»: Բայց Չարությունյանը չէր համոզվում:

Մի անգամ ինձ հանձնարարեց, որպեսզի իր մոտ հրավիրեմ երկրաբանության վարչության ղեկավարներին: Եվ ահա վարչության պետ Եգոր Չարությունյանը, վարչության գլխավոր ինժեները, գլխավոր երկրաբանը և տողերիս հեղինակը նստած ենք առաջին քարտուղարի աշխատասենյակում: Նա, որպես կանոն, սկզբում հետաքրքրվում էր այդ բնագավառի իրավիճակով, հետո անցնում բուն հարցին:

– Մենք հաջողությունների ենք հասել մետաղների, շինանյութերի և այլ օգտակար հանածոների հայտնաբերման

բնագավառում, սակայն ոչ մի հուսալի միջոց չկա նավթի հանքավայր հայտնագործելու ուղղությամբ:

Երկրաբանները նորից դա պատճառաբանում են Հայաստանի երկրակեղևի և տեկտոնական բարդություններով: Հետո հայտարարում են, որ մենք նավթի հետախուզման մասնագետներ չունենք, եթե լինեին որակյալ մասնագետներ, գուցե կարելի էր հաջողության հասնել:

Ինչու չի կարելի մասնագետներ հրավիրել Բաքվից, չէ որ այնտեղ նավթի մասնագետների մեծ մասը հայեր են: Պաշտոնապես դիմել Ադրբեջանի ղեկավարությանը, ցանկալի չէ, – ասաց առաջին քարտուղարը:

– Գրիգոր Արտեմովիչ, Ադրբեջանի Կենտկոմի նավթարդյունաբերության բաժնի վարիչը՝ Առուշանովը դարաբաղցի է, մենք գործնական և ընկերական լավ կապերի մեջ ենք, որոշ հարցեր կարող ենք լուծել առանց բարդությունների: Եթե չեք առարկում, կխնդրեմ նրան վեց որակյալ մասնագետ կուղարկի մեր տրամադրության տակ:

Բոլորի կարծիքով այդ տարբերակն ամենահուսալիին է: Գրիգոր Հարությունյանը համաձայնվում է և կառավարական հեռախոսով զանգում Երևանի քաղխորհրդի նախագահին:

– Վարդանյան, մոտ ժամանակներում ի՞նչ բնակելի շենք է հանձնվելու, մի քանի բնակարան է անհրաժեշտ մասնագետներ հրավիրելու համար:

Նա պատասխանում է, որ շուտով հանձնվելու է Ստալինյան պողոտայի և Կարմիր բանակի փողոցի անկյունային շենքը:

– Շատ լավ, ուրեմն այդ շենքում առանձնացրեք վեց բնակարան Բաքվից հրավիրված նավթի մասնագետների համար: Նախարարների խորհուրդը որոշում կընդունի այդ բնակարանները Երկրաբանական վարչությանը հատկացնելու մասին: Եգոր Հարությունյանը պատասխանատու կլինի ճիշտ բաշխելու, իսկ Ասծատրյանը՝ խիստ հսկելու համար:

Շուտով այդ մասնագետները խաչատուրովի և Համբարձումովի ղեկավարությամբ եկան և սկսվեցին հետախուզական աշխատանքները: Նրանք դրական նշաններ հայտնաբերեցին, իսկ հետագայում, երբ արդեն Գրիգոր Հարությունյանը չկար, այդ աշխատանքները սառեցվեցին, պատճառաբանելով, թե «կարիք

չկա նավթի պատճառով հանրապետության տարածքը կեղտոտել»:

Գրիգոր Հարությունյանը խորհրդային կենտրոնական մարմինների հետ մեծ աշխատանք էր տանում Հայաստանի Հանրապետությունը Միավորված ազգերի կազմակերպության մեջ ընդունելու հարցի կապակցությամբ: Նա հավատում էր, որ շուտով Հայաստանը կլինի այդ միջազգային հեղինակավոր կազմակերպության անդամ: Այդ կապակցությամբ նա հանձնարարեց քաղաքի կենտրոնական մասում նախագծել և կառուցել մի քանի առանձնատներ, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կարելի էր տրամադրել արտասահմանյան պետությունների ներկայացուցիչներին տեղավորելու համար: Դրանք են Բաղրամյան փողոցի նախկին շինանյութերի արդյունաբերության, Մաշտոցի պողոտայի կենցաղ-սպասարկան, Մարքսի փողոցի բարձրագույն կրթության և Խանջյանի փողոցի կոմունալ-տնտեսության նախարարությունների շենքերը: Կենտկոմի բաժնին հանձնարարված էր նախագծային և շինարարական աշխատանքների ժամանակին և որակով կատարելը վերցնել խիստ հսկողության տակ և իրեն գեկուցել:

Մեծ եռանդով և ոգևորությամբ էր Գրիգոր Հարությունյանն աշխատում երեք մարզերը կազմավորելու ուղղությամբ: Նա այդ վերափոխումը արդարացնում էր նախ և առաջ պետական մարմինները ներքին մարմիններին մոտեցնելու, օգնություն կազմակերպելու շրջանային և գյուղական մարմիններին, ծագող հարցերը տեղերում լուծելու նպատակով: Հայաստանի աշխարհագրական, կլիմայական և ճանապարհակապային պայմաններում, շրջանային մարմինները հարկավոր էր ամենուրեք ամրապնդել, իսկ դրան հասնելու համար մարզային մարմինները կոչված էին ակտիվորեն աջակցելու: Բացի դրանից, հարկավոր էր որակյալ կադրերին առաջ քաշել ավելի բարձր պաշտոնների:

Մի անգամ Կենտկոմի կազմբաժնի վարիչ Հրանտ Մարտիրոսյանը ինձ հրավիրեց, որ միասին Հարությունյանին գեկուցենք համատեղ պատրաստված «Հանրապետական արվեստակցական խորհրդի աշխատանքի մասին» հարցը: Զեկուցման ժամանակ զանգեց Ստալինը: Ինչպես Հարությունյանը մեզ հետո պատմեց, Ստալինը հարցնում է, թե ինչով է

պայմանավորված Հայաստանի Կենտկոմի որոշումը նոր կազմակերպվող մարմինները մարզեր կոչել:

– Ընկեր Ստալին, պարզապես դա ընդունված անվանումն է, հետո մեր հարևան հանրապետություններում այդպես են անվանվել, մենք էլ, որպեսզի միատեսակ լինի, որոշեցինք այդպես կոչել:

– Հետո ինչ, որ ձեր հարևաններն այդպես են կոչել, սա հոգորանոց չէ, որ միատեսակ լինի, մտածեք ուրիշ անուն, ինչպես կարելի է կոչել և հայտնեք, – ասում է Ստալինը:

Հարությունյանը և Մարտիրոսյանը մանրամասն ուսումնասիրելով երկրի վարչական կառուցվածքը, ընտրում են օկրուգ անվանումը և հաղորդում Մոսկվա, որն ընդունվում է: Այսպես որոշվում է կազմակերպել Երևանի, Լենինականի և Կիրովականի օկրուգներ: Նկատի ունենալով, որ հանրապետության արդյունաբերական, շինարարական և տրանսպորտի օբյեկտների մեծ մասը կենտրոնացված էր Երևանի օկրուգում, Հարությունյանի առաջարկությամբ ինձ հաստատեցին այդտեղ բաժնի վարիչի պաշտոնում, իսկ կարճ ժամանակ անց ընտրեցին օկրուգկոմի քարտուղարի պաշտոնում:

Հարությունյանը մեծ եռանդով զբաղվում էր օկրուգների կազմավորման և տեղավորման, քաղաքաշինության հարցերով:

Քաղաքաշինության հարցեր լուծելիս Հարությունյանը անպայման խորհրդակցում էր ճարտարապետների հետ և համատեղ ընդունում լավագույն տարբերակը: Երևանի գլխավոր ճարտարապետ, տաղանդավոր և բարձր կուլտուրայի տեր Մարկ Գրիգորյանը նրա համարյա մշտական խորհրդականն էր: Այդ է երևի պատճառը, որ նրա գործընկերները կատակով նրան անվանում էին «պալատական ճարտարապետ»: Մի անգամ սովորական աշխատանքային հարցերի մասին զեկուցելիս Հարությունյանը հարցնում է.

– Ո՞վ է Թումանյան փողոցի լուսավորության անցկացման հեղինակը:

Ես ասացի.

– Երևի քաղաքի գեղարվեստագետն է, բայց ավելի ստույգ կպարզեն ու կզեկուցեն:

– Երեկոյան ժամը 11-ին Մարկ Գրիգորյանի հետ կլինեք Օպերայի թատրոնի գլխավոր մուտքի մոտ, տեսնենք, նա ինչ գեղարվեստագետ է:

Իսկապէս, երբ քայլում ու դիտում էինք այդ անճաշակ, կոպիտ «ցերեկային լուսավորության» ապակե խողովակները, անտաշ մետաղե սարքավորումները, զարմանում էինք բոլորս: Մարկը, չուզեմալով հարվածի տակ դնել քաղաքի գեղարվեստագետին, ասաց.

– Գրիգոր Արտեմովիչ, մենք անպայման դա կուղղենք:

Մեծ եռանդով Հարությունյանը հետևում էր նաև Լենինականի, Կիրովականի, Ջերմուկի, Չարենցավանի և մի շարք այլ քաղաքների ու բնակավայրերի կառուցման և բարեկարգման աշխատանքներին: Ըստ նրա պայմանավորվածության, ԽՍՀՄ «Սոցստրախի» միջոցների հաշվին Ջերմուկում կառուցվում էր այն ժամանակների համար խոշոր, ճարտարապետությամբ և ներքին հարմարություններով աչքի ընկնող առողջարանի շենքը, իսկ հանրապետական բյուջեի հաշվին՝ Ջերմուկի ճանապարհը:

Հարությունյանը առանձնապէս ուշադրություն էր դարձնում էներգետիկայի զարգացմանը: ԳյումուշէԿ-ի Լուսավանի հատվածի թունելի գարնանային լարված աշխատանքների ժամանակ նա առաջարկեց մեզ, որ գնանք տեսնենք, ինչպէս են ընթանում աշխատանքները: «Հայիդրոէներգոշին»-ի պետի ուղեկցությամբ մտանք հզոր ջրատարի տարածքը, իսկ հետ գալու ժամանակ անցանք բանվորական ավաններով, մանրամասն ծանոթացանք նրանց նիստուկացին, կենցաղային պայմաններին: Երբ հասանք հանգույցի շինվարչության գլխավոր նստատեղին՝ Լուսավանին, Հարությունյանը մանրամասն ծանոթանալուց հետո, հարցրեց.

– Աղաբաբով, ի՞նչ եք կարծում, շինարարությունն ավարտելուց հետո այս ավանն ինչպէս է օգտագործվելու:

– Երևի «Հայէներգոն» կօգտագործի իր օբյեկտների շահագործման համար, – որոշակի պատասխանեց նա:

Այժմ, երբ հանրապետությունը գտնվում է շրջափակման մեջ, այդ ճանապարհը դեպի Իրան տանող միակ ուղին է:

Հարությունյանը պահանջկոտ էր իր և ենթակաների նկատմամբ: Նա միշտ հավասարակշիռ և արդարացի որոշումներ էր

ընդունում վիճահարույց հարցերի ժամանակ: Մի անգամ Կենտկոմի խումբը ՀԱՄԽ-ի նախագահ Կ.Ռուխիկյանի ղեկավարությամբ Սիսիանի շրջանի կոլտնտեսությունների ստուգման ժամանակ հայտնաբերում է, որ Հացավանի կոլտնտեսությունում սատկել է ութ խոճկոր, որի ակտը կասկած է առաջացնում ստուգողների մոտ: Շրջկոմի բյուրոյում քննարկելու ժամանակ, չնայած մի շարք հիմնավորումների, այդ թվում և իմ կողմից, բյուրոն Ռուխիկյանի ճնշման տակ որոշում է կուսակցության շարքերից հեռացնել կոլտնտեսության նախագահին, ազատել աշխատանքից և գործերը հանձնել դատախազություն՝ նրան պատասխանատվության ենթարկելու: Բախտի բերմամբ Գրիգոր Հարությունյանը գտնվում էր Գորիսում և այդ օրը պետք է գար Սիսիան: Կոլտնտեսության նախագահին ասացի, որ ընդունարանից չհեռանա և առաջին քարտուղարի գալուն պես դիմի նրան: Եվ իսկապես, նա դիմում է Հարությունյանին անհիմն և անարդար որոշման դեմ: Քարտուղարը հարցնում է.

– Քանի՞ տարի եք աշխատում նախագահի պաշտոնում:

– Մի տարի վեց ամիս, – պատասխանում է նա:

– Քանի՞ տարեկան եք:

– Քսանհինը, – պատասխանում է կոլտնտեսության նախագահը:

– Մասնագետ եք:

– Այո, ավարտել եմ գյուղատնտեսական ինստիտուտը:

– Ընտանիք ունե՞ք:

– Այո, չորս երեխա, կինս, մայրս, հայրս:

Այս խոսակցությունը տեղի է ունենում շրջկոմի առաջին քարտուղարի աշխատասենյակում, շրջկոմի բյուրոյի անդամների և Կենտկոմի ստուգող հանձնաժողովի անդամների ներկայությամբ: Վրդովված Հարությունյանը դիմում է նրանց.

– Կացո, դուք գժվե՞լ եք, ութ խոճկորի համար երիտասարդ մասնագետին իր ընտանիքի ութ անդամների հետ դժբախտացնում եք, դուք գիտեք, որ ձեր անմիտ որոշման արդյունքը հինգից ութ տարի բանտարկություն է նշանակում:

Եվ փոխում են բյուրոյի որոշումը:

Հայտնի հեղափոխական գործիչ, կուսակցության Ադրբեջանի Կենտկոմի, Պերմի մարզկոմի, Ուրալի երկրային կոմիտեի, ապա Ղազախստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Լևոն

Միրզոյանին 1938 թվականին դատապարտելուց և գնդակահարելուց հետո, նրա եղբայրը՝ Միխայիլ Միրզոյանը, Ադրբեջանից անհետանում է և թաքնվում Ախթալայի անտառապատ լեռների երկրաբանական հետախուզական տեղամասում, որտեղ աշխատում է որպես շարքային երկրաբան։ Շատերը նույնիսկ չէին իմանում նրա ով լինելը։ Ախթալայի հանքվարչության գլխավոր ինժեների տեղ էր բացվել, և քանի որ այդ ձեռնարկության հետ գործնական կապ ունեի, Միրզոյանին լավ ծանաչում էի, նրա թեկնածությունն առաջարկեցի Հարությունյանին, Կենտկոմի բյուրոյում հաստատելու համար, նրան բնութագրելով որպես լավ աշխատողի։ Հարությունյանը մի պահ մտածելուց հետո հարցրեց.

– Իսկ ո՞վ է այնտեղ հանքվարչության պետը:

– Չախկալյանն է, Կենտկոմի նախկին քարտուղարը, – պատասխանեցի ես:

– Իսկ Չախկալյանը համաձայն է, – հարցրեց նա:

– Այո, ներկայացրել է հաստատելու համար:

Նորից մի պահ մտածելուց հետո ասաց.

– Փաստորեն, Միրզոյանն այնտեղ թաքնվում է: Բյուրոյում քննարկելով կբացահայտվի նրա ով լինելը, որից հետո կսկսվի դիմումների հոսք նրա դեմ: Համաձայնություն տվեք նշանակել նրան որպես ժամանակավոր պաշտոնակատար և ասացեք, որ ինձ հետ համաձայնեցված է:

Միխայիլ Միրզոյանը այս պաշտոնում մնաց մինչև Ստալինի մահը, որից հետո միայն հաստատվեց:

Հիշում եմ, դեռ «Ալյունինշին»-ում աշխատելու ժամանակ իմ հարցը մտցվել էր քաղկոմի բյուրոյի քննարկմանը՝ Արամուս գյուղի էլեկտրիֆիկացման գործը տապալելու համար, իսկ «Արմհիդրոէներգոստրոյի» պետ Գարեգին Աղաբաբովին՝ Ռնդանալ գյուղի համար: Այն ժամանակ հանրապետության Կենտկոմի առաջին քարտուղարը միաժամանակ մայրաքաղաքի կուսակցական կոմիտեի առաջին քարտուղարն էր, իսկ երկրորդ քարտուղար Արմո Հարենցը փաստորեն վարում էր բոլոր օպերատիվ գործերը՝ երևի վաղօրոք համաձայնեցնելով քարտուղարի հետ: Եվ ահա բյուրոյի նիստում Արմո Հարենցը նստած է սեղանի դիմացի բազկաթոռին, վարում է բյուրոյի նիստը, իսկ Գրիգոր Հարությունյանը նրա աջ կողմում, սեղանի

մոտ մտած, ծխում է: Խիստ քննադատական, մույնիսկ կարելի է ասել, մեղադրական զեկուցումից հետո սկսվում են մեղադրական ելույթները: Նրանք առաջարկում են մեզ պատժել: Ես բացատրում եմ, որ երեք անգամ եղել են կոլտնտեսությունում, պայմանավորվել, որ նրանք փորեն 28 փոս՝ ենթակայանից մինչև գյուղի տարածքը, իսկ մենք բերենք սյուները, լարերը, սարքավորումներ, վարպետներին և բոլորը մեր հաշվին: Բայց կոլտնտեսության ղեկավարներն իրենց խոստումը չեն կատարում, փոսեր չեն փորում սյուների համար: Մոտավորապես մույն բանն է ասում Աղաբաբովը, ցավոք, ելույթ ունեցողներն անողոք մեղադրում են մեզ Կենտկոմի որոշումը տապալելու համար և պահանջում պատժել: Երբ արդեն պետք է հայտարարեին պատժաչափը հաստատելու մասին, Գրիգոր Հարությունյանն ասում է.

— Ես կարծում եմ, այստեղ հարցի քննարկման հետ կապված սկզբունքային սխալ մոտեցում կա: Ի՞նչ բան է շեֆական օգնությունը, դա կամավոր, հասարակական միջոցառում է երկու կոլեկտիվների միջև, համաձայնեցված փոխադարձ օգնության պայմանների մասին: Բայց այստեղ ես չեմ տեսնում շինարարական կազմակերպությունների և կոլտնտեսությունների կոլեկտիվների ներկայացուցիչներին, որոնք պետք է բացատրեին երկկողմանի ընդունված միջոցառումների տապալման պատճառները: Իսկ եթե ոմանք կարծում են, որ շեֆական օգնությունը վարչական ձևով պետք է կատարել, սխալվում են: Պետական պլանների կատարման համար պատասխանատու է կազմակերպության ղեկավարը, իսկ հասարակական միջոցառումներն իրականացվում են կուսակցական, կոմերիտական, արհեստակցական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ, բայց այստեղ չկան մույնիսկ դրանց ներկայացուցիչները:

Եվ այսպես, մենք Աղաբաբովի հետ միասին, փրկվեցինք ոչ արժանի պատժից: Հաջորդ օրը 30 բանվորներ աշխղեկի հետ ուղարկեցինք այդ չարաբաստիկ 28 փոսերը փորեցին, իսկ հետագայում բոլոր աշխատանքները շինարարության հաշվին և մեր նյութերով կատարվեցին, գյուղը էլեկտրաէներգիայով ապահովվեց, փաստորեն առանց գյուղացիների մասնակցության:

Սեպտեմբերյան մի օր Հարությունյանը կանչեց ինձ աշխատասենյակ ու ասաց.

— Եթե անհետաձգելի գործ չունեք, գնանք Արարատի ցեմենտի գործարան, բայց ոչ մեկի մի ասեք, որ գնում ենք այնտեղ, չեմ սիրում, որ հավաքվում են: Գնանք, հանգիստ հանդիպենք գործարանի կոլեկտիվի և շրջանի աշխատավորության հետ:

Մենք գնացինք գործարան, որի հմուտ և գործունյա տնօրենը՝ Տարոն Շահբազյանը, մեզ տարավ արտադրամասերը, լաբորատորիան, եղանք նաև ճաշարանում: Մի խոսքով, ինչպես ընդունված է, զրուցեցինք աշխատողների մոտ, խոսեցինք չլուծված պրոբլեմների մասին, ծանոթացանք բանվորների նիստ ու կացին, աշխատավարձի չափին և այլ հուզող հարցերի: Հետո բանվորներ, բրիգադիրներ, տեղամասի պետեր հրավիրվեցին տնօրենի աշխատասենյակը՝ զրույցի, որն անցավ գործնական և աննաշկանո մթնոլորտում: Բոլորը հարց բարձրացրին էլեկտրահաղորդման գծերի մաշվածության և փայտե հենարանների պրագ շարքից դուրս գալու մասին, որի հետևանքով աշխատանքն անընդհատ ընդհատվում էր:

Երբ Արարատից հասանք Վեդի տանող ճանապարհի խաչմերուկը, հեռվից երևացին մոտ 8 – 10 հոգի, մեքենաներ և բոլորը սպասողական վիճակում:

— Սա ի՞նչ բան է, Ասծատրյան, ձեզ չասացի, որ ոչ ոքի չասեք մեր գործարան գնալու մասին, համարյա բարձրածայն ասաց քարտուղարը:

— Գրիգոր Արտեմովիչ, Դուք լավ գիտեք, որ Ձեր գալու մասին տեղյակ են լինում շատերը, բացի դրանից շրջաններում դրվածքն այնպես է, որ պատասխանատու ղեկավար աշխատող երևալու դեպքում իսկույն հայտնում են շրջկոմի առաջին քարտուղարին, այնպես որ ես այս գործում ոչ մի մեղք չունեմ:

— Բոլոր դեպքերում պետք է կանգնել, անհարմար է, — ասաց նա:

Այստեղ էին հավաքվել Արտաշատի և Արարատի շրջանների կուսակցական քարտուղարները, գործկոմի ղեկավարները և մոտակա երկու-երեք կոլտնտեսությունների ղեկավարներ: Փոխադարձ ողջույններից հետո այցելեցինք բամբակի դաշտերը և խաղողի այգիները, տեղեկացանք կատարված աշխատանքներին, նաև կոլտնտեսությունների կարիքների մասին,

հանդիպեցինք և զրուցեցինք կոլտնտեսականների հետ: Մի խոսքով, նկատում էի, որ քարտուղարը գոհ է: Արդեն երեկոյան դեմ բոլորս կանգնել էինք Անաստասավանի կոլտնտեսության խաղողի այգիների մոտ և պատրաստվում էինք հրաժեշտ տալ նրանց: Այդ միջոցին մեզ մոտեցավ այդ առաջավոր կոլտնտեսության աշխատանքների տաղանդավոր կազմակերպիչ Խաչատրյանը և հրավիրեց իրենց տուն, քանի որ աշխատանքային օրն ավարտվել էր, և մենք հնարավորություն չէինք ունեցել ճաշելու: Հարությունյանն, իհարկե, հրաժարվեց, պատճառաբանելով, որ անհարմար է այսքան մեծ խմբով հյուր գնալը, բայց շրջկոմի քարտուղարները միջամտեցին՝ ասելով, որ ամբողջ օրը իրենք սպասել են, ուստի չգնալը վիրավորական էր ամբողջ գյուղի համար: Վերջապես նա համաձայնվեց: Նախագահի հյուրընկալ դռները բացվեցին մեր առջև:

Գրիգոր Հարությունյանը կոնյակ չէր խմում, սիրում էր թեթև գինիներ, օրինակ Արենի կամ վրացական: Իր տանը Խաչատրյանը նրան հյուրասիրեց լավ համ ու հոտ ունեցող գինով, որը բոլորիս և հատկապես Հարությունյանին շատ դուր եկավ: Երբ հրաժեշտ տվինք ու տնից դուրս եկանք, տանտերը մի տակառ գինի բերեց, որ դնի Հարությունյանի մեքենայի մեջ, բայց վարպետ Ատոմը ձեռքի թեթև շարժումով գինու տակառը դեմ իրեց ու ասաց.

— Սա ինչ է, մեզ մոտ այսպիսի բան ընդունված չէ:

Խաչատրյանը մոտեցավ Հարությունյանին և խնդրեց որ գինին վերցնեն, բայց նա մերժեց: Միջամտեցին շրջկոմի առաջին քարտուղարները, որ գինին վերցնեն, կատակելով, որ Արարատյան դաշտավայրի գինիներն այնքան առատ են, որ բնակիչները չեն իմանում, ինչպես սպառեն: Սակայն հյուրը համաձայնվեց գինին վերցնել միայն վճարելու դեպքում: Խաչատրյանն, իհարկե, նեղացավ, իսկ Հարությունյանն ասաց.

— Կացո, ինչու ես նեղանում, քո գինին լավ գինի է, ես սիրում եմ լավ գինի, բարձր աշխատավարձ եմ ստանում և չգիտեմ փողը որտեղ ծախսեմ:

Այս անգամ շրջկոմի առաջին քարտուղարները սկսեցին համոզել Խաչատրյանին՝ փողը վերցնի: Վերջապես տանտերը փողը վերցրեց, որից հետո միայն վարպետ Ատոմը թույլ տվեց գինին դնել մեքենայի մեջ:

Մի անգամ, երբ կցված էի Դաստակերտի պղնձամուկի-դենային կոմբինատի շինարարությանը և շաբաթներով այնտեղ էի մնում, որ շինարարությունը շուտ ավարտեն, անսպասելիորեն շինարարություն եկան Հարությունյանը, Մելքունյանը և Երկրաբանական վարչության պետ Եգոր Հարությունյանը: Հյուրերին հաճույքով ծանոթացրինք կոմբինատի, բնակարանային շենքերի և կուլտուր-կենցաղային օբյեկտների շինարարությանը, ապա բարձրացանք ավելի քան 2500 մետր բարձրություն ունեցող լեռները, որտեղ մուխրդենի հանքավայրն էր: Յուրաքանչյուր օբյեկտի մոտ կանգնում էինք, իսկ կոմբինատի տնօրենը՝ տաղանդավոր ինժեներ և փորձված տնտեսվար Մակիչ Մալխասյանը զեկուցում էր հանրապետության ղեկավարին օբյեկտի նշանակության և ավարտի ժամկետների մասին: Եվ ահա, երբ բոլորս վերևում էինք, Հարությունյանը ինձ մի կողմ է տանում ու ականջիս ասում.

— Ասծատրյան, Մելքունյանին շուտ նստեցրու մեքենա և տար Սիսիան, տեսնում ես նրա քիթը ինչպես կապտել է, նա սրտային հիվանդ է, այս բարձրության վրա նրան չի կարելի երկար մնալ:

Եվ իսկապես, երևում էր, որ նա վատ է զգում, բայց անհարմար էր զգում այդ մասին ասել: Սիսիանում բժիշկներն անմիջապես հոգ տարան նրա մասին:

Գիրգոր Հարությունյանը կադրերի նկատմամբ կուսակցական-պետական վերաբերմունք ուներ: Նրա ղեկավարման տարիներին մեծ ուշադրություն էր դարձվում երիտասարդ կադրերի կրթության գործին: Ուստի, պատահական մարդ չէր կարող հայտնվել պատասխանատու պաշտոնում, առանց համապատասխան կրթության ու աշխատանքային փորձի: Իսկ փորձառու կադրերի նկատմամբ մեծ հարգանք ուներ: Նրա օրոք և անմիջական ղեկավարությամբ են աճել հանրապետության արդյունաբերության, քաղաքաշինության, տեխնիկայի և էկոնոմիկայի բնագավառների այնպիսի տաղանդավոր պետական, տնտեսական գործիչներ, ինչպիսին են Անտոն Քոչինյանը, Սուրեն Մովսիսյանը, Սուրեն Մելքունյանը, Գուրգեն Զուլախյանը, Արամ Փիրուզյանը, Սարգիս Թևոսյանը, Լևոն Խաչատրյանը, Գառնիկ Դարբինյանը, Գարեգին Աղաբաբովը, Վազրիկ Սեկոյանը, Մնացական Սարուխանյանը, Սուրեն Վարդանովը, Թադևոս

Մինասյանը, Եգոր Չարությունյանը, Կորյուն Ռուխիկյանը, Գեորգի Փերիխանյանը, Արտեմ Երզնկյանը, Լևոն Երզնկյանը, Տարոն Շահբազյանը և շատ ուրիշներ:

Նկատի ունենալով Գրիգոր Չարությունյանի բեղուն և երկարամյա աշխատանքը, նրան անվանեցին «Գրիգոր Շինարար»:

Սակայն այս ամեն դրականի հետ միասին, Գրիգոր Չարությունյանը ունեցել է և սխալներ: Այո, եղել են բացթողումներ և սխալներ, բայց դրանք չեն խանգարել մեր տնտեսության զարգացմանը: Նույնիսկ նրան աշխատանքից ազատելու ժամանակ միայն մեկ-երկու ամպագոռգոռ ելույթներ են եղել, բայց կոնկրետ մեղադրանք չեն կարողացել ներկայացնել: Բացի դրանից, նրան առաջին քարտուղարի պաշտոնում երաշխավորել էր Բերիան, և որ նրա օրոք հակախորհրդային մեղադրանքով շատ մարդիկ աքսորվել կամ դատապարտվել են մահվան:

Առաջին. Չարությունյանը հայերեն չգիտեր: Նա հայերեն գիտեր, բայց Կախեթի-Թելավի բարբառով: 37 տարեկանում պետական, կուսակցական գործիչն անհարմար էր զգում հրապարակայնորեն բարբառով խոսել, բայց լրիվ գիտեր և աշխատավորության հետ հանդիպելիս խոսում էր առանց դժվարությունների:

Երկրորդ. Չարությունյանը շրջաններում քիչ էր լինում և ժողովրդի հետ քիչ էր շփվում: Նույնիսկ տարածել էին, որ աշխատանքից ազատելուց հետո նրան մեքենա չեն տրամադրել տուն գնալու: Նա առանց ավտովարորդի չի իմացել իր տան ճանապարհը և հերթապահ միլիցիոներներին է հարցրել: Դա նույնպես զրպարտություն է, որովհետև, ինչքան ինձ հայտնի է, Քոչինյանից հետո, 15 առաջին քարտուղարներից ամենաշատը շրջաններում եղել է Չարությունյանը: Ինչ վերաբերում է Երևան քաղաքին, Չարությունյանը ծանոթ էր նրա աշխարհագրական դիրքին և քաղաքաշինության բոլոր մանրամասներին և ակտիվ մասնակցում էր նրա բարեկարգմանն ու կանաչապատմանը: Լավ եղանակներին նա ոտքով էր գնում աշխատանքի: Միայն որոշ հեռավորության վրա նրա հետևից գնում էր նրա միակ թիկնապահը: Դա հաստատ գիտեմ, որովհետև ամեն առավոտ, երբ Չարությունյանը ոտքով գնում էր Բաղրամյան փողոցի աջ

մայթով, այդ նույն ժամին ես գնում էի նույն փողոցի ձախ մայթով և տեսնում էի այդ բոլորը:

Երրորդ. խոսակցության ժամանակ հաճախ ասում էր «կացո»: Իրոք, դա սովորության հարց էր, Վրաստանից բերած սովորություն:

1953 թվականի նոյեմբերին կայացավ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի պլենումը, որտեղ զեկուցումով հանդես եկավ Սովետական Միության կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Պ.Պոսպելովը: Պլենումը Գրիգոր Հարությունյանին ազատեց Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից:

Հարությունյանը աշխատանքի նշանակվեց Զանգիբասարի (Մասիսի) շրջանի բանջարաբուծական խորհրդային տնտեսություններից (սովխոզ) մեկի տնօրեն: Այդ պաշտոնում նա աշխատեց մոտ մեկ տարի, ապա իր դիմումի համաձայն, վատառողջության պատճառով, ազատվեց աշխատանքից և վերադարձավ Թբիլիսի, որտեղ ստացավ պատասխանատու պաշտոն Պետպլանում:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏԻԱՅԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
ՄԵԾԱՐԳՈՒ ԵՎ ՍԻՐԵԼԻ ԲԱՐԵԿԱՄ**

ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՐՏԵՄԻՉ

Մեծ ուրախությամբ հայտնում եմ Ձեզ, որ Երևանի Քաղաքային սովետից ստացա այն թանկագին նվերը, այն գեղեցիկ վիլլան Բաղրամյան փող.27, որ կառուցել եք ինձ համար:

Պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ և հանձնին Ձեզ իմ սրտագին շնորհակալությունը այն բարձր ուշադրության և հոգատարության համար, որ Դուք միշտ արտահայտել եք և արտահայտում եք իմ հանդեպ, գնահատելով իմ գրական գործունեությունը, որ ես անկեղծորեն կատարել եմ հանուն հայ ժողովրդի բարօրության և Սովետական գրականության բարօրության և համամարդկային իդեալների:

Թերևս ես ավելին կատարեի, եթե իմ կյանքի պայմանները ավելի նպաստավոր լինեին, սակայն ես հույս ունեմ, որ ապահով և հանգիստ հարմար եմ հիմա, այս պայմաններում, որ արել եք ինձ համար և մեծագին պարգևը: Պետք է ստեղծեմ գրական մոր գործեր, իմ ուժերի չափով նպաստելով սովետ. հայ. գրականության զարգացմանը:

Նորից հայտնում եմ Ձեզ մեծարգո բարեկամ իմ շնորհակալությունը և Ձեր միջոցով մեր բոլշևիկյան փառապանծ պարտիային:

Խնդրում եմ ընդունեք իմ խորին հարգանքներս և ջերմագին բարևներս:

Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

ЭДВАРД МИРЗОЯН
Композитор, Народный артист СССР

ПАМЯТИ ГРИГОРИЯ АРТЕМЬЕВИЧА АРУТЮНЯНА

В последнее время, думая о Григории Арутюняне, меня постоянно гложет мысль: как много он отдал своему народу и что получил взамен... Это страшно.

Парадокс, но у меня с ним не было ни одной деловой встречи. В Москве, в здании поспредства Армении, была выделана скромная квартира, которую и занимал первый секретарь, когда приезжал в Москву. В 1946-1947гг. по инициативе его дочери, Нами Микоян, мы с Арно Бабаджаняном, Александром Арутюняном, Адиком Худояном были у него в гостях. Что это был за вечер! По предложению Г.А. меня выбрали тамадой. Мы хохотали до упаду, царила атмосфера необыкновенной раскованности, непосредственности. А этот лев, первое лицо республики с непрекаемым авторитетом, слово которого – закон, вместе с нами покатывался со смеху, как ребенок, хохоча своим глубоким баритоном. Он был человеком редкого обаяния.

Республику возглавил в конце 1937-го года. А в 38-м моя мама решила отметить 50-летие отца, композитора Микаэла Мирзояна. Он был прекрасным педагогом, общественным деятелем, автором песен, которые очень полюбились в народе (среди них – “Тонацар джан, тонацар”). И вот в гостинице “Интурист” мы справляем это семейное торжество, на которое были приглашены многие видные деятели искусства, а тамадой был великолепный Сурен Кочарян, – и вдруг вносят роскошную корзину цветов.

Выясняется, от Нины Григорьевны и Григория Артемьевича Арутюнянов. В этом же году отцу было присвоено звание Заслуженного деятеля искусств Армении, и нет никаких сомнений, что не без участия Г.А. Кстати, мой дядя, Гурген Иванович Мирзоян, был учителем пения будущего первого секретаря в телавской школе.

Не могу не отметить, что Г.А. уделял огромное внимание сфере культуры и лично занимался проблемами артистов, музыкантов, художников. Достаточно вспомнить, что именно благодаря теплоте отношению первого секретаря Арутюняна Арам Ильич Хачатурян так тесно был связан с Арменией, где, по его собственному признанию, до этого периода композитор чувствовал себя в какой-то мере чужаком.

В 1944-м году объявили конкурс на создание Государственного гимна Армении. На заключительный тур прошли проекты Аро Степаняна, Григория Егиазаряна, Артемия Айвазяна, совместный вариант Бабаджаняна-Арутюняна и мой. Лучшим был признан гимн Бабаджаняна-Арутюняна. Но в III туре к конкурсу присоединился А.И.Хачатурян – и победил. Все проекты прослушивались в Театре оперы и балета, и на всех прослушиваниях неизменно присутствовало руководство Армении во главе с Григорием Артемьевичем.

В связи с Второй декадой армянского искусства было созвано совещание, на котором я присутствовал в качестве ответственного секретаря Союза композиторов. Как блестяще он его провел, какие были нравы, принципы. Черт возьми, какая была высокая нравственность! Пара эпизодов.

Возникло мнение, что Константин Сараджев уже довольно стар и дела в консерватории под его руководством идут неважно. И вот авторитетные люди поставили вопрос о смещении ректора. Это дошло до Григория Артемьевича. Он внимательно выслушал все доводы и заявил: "Пока старик жив, он будет ректором".

По указанию Г.А., сняли с работы одного из министров. Всех взволновало: почему, чем он провинился? Выяснилось, что мать этого человека попала в автомобильную катастрофу и оказалась прокована к постели. А сын был настолько занят,

что не нашел времени ее навестить. За это его и сняли.

Именно при Григории Артемьевиче возникла идея о том, чтобы река Раздан стала городской, подобно Куре в Тбилиси. При нем были сооружены Киевский мост и мост Победы. Ему принадлежала идея создания лечебницы в Джермуке. Отказавшись от комфортабельного отдыха в Карловых Варах, Арутюнян поехал в Джермук, и его присутствие там стало колоссальным стимулом для активизации темпов строительства.

... Со смертью Сталина и арестом Берии судьба Григория Артемьевича была предreshена: пришедший к власти Хрущев имел с ним личные счеты. Это хорошо известный факт, о котором здесь нет необходимости подробно говорить. В 1953-м году я стал первым секретарем партбюро СК Армении, в связи с чем присутствовал на ноябрьском пленуме ЦК. Тот удар, который я получил, наблюдая процедуру снятия Григория Артемьевича с поста первого секретаря, до сих пор вспоминаю с ужасом. Забыть этот кошмар невозможно. Репрессии 30-х прошли как-то мимо меня, а эта психологическая травма от первого в моей жизни столкновения с тупой и грубой силой системы осталась надолго.

... Григорий Артемьевич сидел во втором ряду один. Этого рыцаря, благороднейшего, образованного, умного, красивого человека поливали грязью. Его, отдавшего Армении 17 лет жизни. Указание Хрущева о снятии выполнял секретарь ЦК КПСС Поспелов. До сих пор у меня в ушах стоит его голос: "Вы – ставленник Берии, вы осуществляли политику Берии в Армении..."

Не будем упрощать жизнь – она гораздо сложнее. Арутюнян возглавлял Армению в один из самых тяжелых периодов – во время сталинских репрессий, в военные годы, в послевоенный период. Имеются свидетельства о том, что Берия не любил Микояна и хотел его убрать. Невзирая на это, Григорий Артемьевич сосватал свою дочь за сына Микояна. На встрече во Дворце пионеров Арутюнян ссылаясь на добрые отношения с Берией, до определенного времени они обменивались поздравительными открытками. Потом это

прекратилось. Нет сомнений, что все непросто и неоднозначно. Но бесспорно и то, что Арутюнян был человеком редкой порядочности, выделяющимся среди других чиновников. Нами Микоян, уже будучи вхожа в среду высшего партийного руководства в Кремле, как-то доверительно мне призналась, хотя об этом потом не написала в книге своих воспоминаний: "Эдик, поверь мне, такого, как Гриша, среди них нет". Она имела в виду и его честность, и благородство, и ум... Существуют документальные свидетельства того, что полученные как руководство к действию (читай: приказ) списки людей, подлежащих репрессиям, он сокращал. И даже Хрущев не смог найти достаточных оснований для обвинения его в соучастии сталинских репрессий. Арутюнян был снят с формулировкой "за грубейшие ошибки в кадровой политике".

Академик, историк Ашот Иоаннисян, бывший секретарь ЦК КП Армении, в 37-м был репрессирован. Его реабилитировали после смерти Сталина, но тут же выслали в Кировакан. Он был в отчаянии: "Если я не виновен, почему же меня высылают?!" Григорий Артемьевич ему ответил: "Уезжайте подальше от дурного глаза", на что Иоаннисян страшно обиделся. Только потом, узнав о ситуации, понял, как был прав Арутюнян. Оказывается, на собрании актива кто-то выступил: "Кто пустил этого националиста дышать советским воздухом?!" "Оставьте в покое этого человека, я разрешил", – твердо сказал Григорий Артемьевич...

... И теперь меня преследует одна-единственная мысль, что все это никому не нужно. А я говорю об этом так, как будто это было вчера. С одной стороны, представляя грандиозность масштабов происходящего, с другой – не умея обойти стороной детали...

АЛЕКСАНДР АРУТЮНЯН
Композитор, Народный артист СССР

ПОДЛИННЫЙ ПАТРИОТ

Григорий Артемьевич Арутюнян (Арутинов) был первым секретарем Тбилисского горкома КП Грузии. Шел 1937 год, год жестоких по своим масштабам репрессий. И в этот год приезжает он в неведомую для него Армению, в качестве первого секретаря ЦК КП Армении. До его приезда уже были расстреляны и покончили жизнь самоубийством ряд руководителей республики. Я, будучи в то время юношей, хорошо помню то смутное и тревожное время. С приездом Григория Артемьевича начал восстанавливаться политический климат в республике. Естественно, что этот трудный процесс требовал максимальный отдачи сил в этой трудоемкой и целенаправленной работе. Весной 1938 года репрессии заметно пошли на убыль, что дало Григорию Артемьевичу возможность вплотную заняться насущными вопросами, связанными с жизнью трудящихся, а также наведением порядка в республике. На этом ответственном посту Арутюнян проявил себя подлинным государственным деятелем, человеком масштабно мыслящим.

Он обладал большим даром выявления кадров – как технической, так и творческой интеллигенции, он выдвигал их и поддерживал.

Уже в те годы Григорий Артемьевич знал нас хорошо – Арно Бабаджаняна, Эдварда Мирзояна, меня и чуть позже Адама Худояна, знал как композиторов.

В своей сложной работе в ЦК Григорий Артемьевич внимательно следил и разрешал вопросы, связанные с

культурой и искусством. Памятными остались широко отмеченные 1000-летие эпоса "Давид Сасунский", а также Декада армянского искусства и литературы, прошедшая осенью 1939 года с огромным успехом в Москве, что было, несомненно, его заслугой.

В апреле 1939 года Арутюнян пригласил меня в ЦК. Идя туда, я терялся в догадках, не зная причины вызова... Неожиданно для меня он предложил мне написать заключительную песню к последнему концерту декады.

Я сослался на известную уже тогда песню о Сталине Арама Хачатуряна. Он сказал мне, что очень желательно поехать с новой песней. Хотя я написал эту песню для хора и оркестра совместно с талантливым композитором Александром Долуханяном, но на Декаде закономерно прозвучала известная уже песня Хачатуряна. В 1941 году началась Великая Отечественная война, и меня должны были мобилизовать в армию, но Григорий Артемьевич нашел, что я больше нужен в тылу своим творчеством.

Все это он делал ради национального искусства, прекрасно понимая, что Армения сильна прежде всего своей культурой.

В годы его руководства (1937-1953) промышленность Армении сделала огромный скачок в своем развитии. Заметны были сдвиги и в сельском хозяйстве.

Григорий Артемьевич не замыкался в кабинете – часто ездил по районам, интересуясь жизнью трудящихся. Его можно было видеть с его милой и умной супругой Ниной Григорьевной на спектаклях как в оперном театре, так и в драматическом, а также на концерте в Малом зале филармонии. Помню, как после одного спектакля в театре им. Сундукяна, он сидел в ложе, а со сцены его горячо приветствовал народный артист Авет Аветисян, называя его "Григорием-строителем", и этот искренний порыв старого артиста бурно поддержал весь зал. Народ глубоко уважал и любил Григория Артемьевича, видел в нем честного и строгого руководителя, никогда не ставившего себя выше народа. Как-то в весенний день 1953 года мы с женой увидели Григория Артемьевича, идущего

пешком по направлению к своему дому. Увидя нас, он улыбнулся, спросив: “Ну, как чувствуют голубки в своем гнездышке?” Он имел в виду квартиру, которую предоставил нам в начале просп. Баграмяна. И тут же добавил, что улучшит на лучшую.

Но дело до этого не дошло, ибо вскоре он был освобожден (вернее будет сказать – снят!) от высокой должности, на что он отреагировал с благородной и мужественной выдержкой, ни одним мускулом лица не выдав себя.

Был он назначен директором какого-то загородного совхоза. И какой надо было обладать внутренней мужественной силой, чтобы спокойно принять эту так называемую “должность”. Каждый день (уже с другой скромной квартиры) с достоинством он садился в маленький джип, чтобы ехать в загородный совхоз.

Мы – Арно Бабаджанян, Эдвард Мирзоян, Адам Худоян и я – часто навещали его, нашего Григория Артемьевича, чтобы он не оставался наедине со своими мыслями. 7-го ноября, в день его рождения, мы пошли поздравить его. Увидя нас, он очень обрадовался и тут же, завязав фартук на кухне, зажарил для нас сыр сулугуни. Покорила нас его простота в быту и необычайная приветливость. И пока этот период он был в Ереване, мы его часто посещали.

В дальнейшем Григорий Артемьевич переехал в Тбилиси, куда мы ездили навещать его, тяжело больного.

Григорий Артемьевич был подлинной неповторимой личностью во всех аспектах – был чрезвычайно гостеприимным, мы часто бывали у него дома за застольями, и он очень любил принимать нас у себя дома.

В годы его руководства Армения сделала большой скачок во всех областях культуры и экономики и считалась одной из ведущих республик в СССР. Народ глубоко уважал своего руководителя – Григория Артемьевича Арутюняна, видя в его лице подлинного патриота своего народа.

Նախաբան	5
ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ	
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸ	15
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
Գրիգոր Հարությունյանի կուսակցական գործունեությունը Վրաստանում	16
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Հայաստանում Գրիգոր Հարությունյանի գործունեության սկզբնական փուլը	35
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Գրիգոր Հարությունյանի գործունեությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին	48
1. Գ.Հարությունյանի ավանդը ուժերի մոբիլիզացման և Հայկական ազգային դիվիզիաների կազմավորման գործում	48
ա) Ռազմամոբիլիզացիոն միջոցառումները	48
բ) Ազգային դիվիզիաների կազմավորումը	56
գ) Ռազմաճակատի հետ ունեցած կապը	67
դ) Ի.Վ.Ստալինին ուղարկված դիմումներ, նամակներ և պաշ- տոնական գրություններ	76
2. Ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը պատե- րազմական պայմաններին համապատասխան	80
ա) Արդյունաբերություն	81
բ) Գյուղատնտեսություն	90
3. Գրիգոր Հարությունյանի գործունեությունը մտավորա- կանության աշխատանքը պատերազմական պայմաններին համապատասխան կազմակերպելու բնագավառում	96
ա) Գիտություն	97
բ) Կրթություն	102
գ) Գրականություն, արվեստ, առողջապահություն	106
ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ	
Գրիգոր Հարությունյանի գործունեությունը ետպատե- րազմյան տարիներին	112
ա) Թուրքերի բռնազրաված հայկական տարածքների խնդիրները	112
բ) Լեռնային Ղարաբաղի հարցը	115
գ) Հայրենադարձություն	118

դ) 1949 թվական. Արտըր.....	122
ե) Ազրբայդջան.....	126
զ) Արդյունաբերություն.....	129
է) 10 տարի անց.....	131
ը) 1953 թվական.....	134
ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ.....	145
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину об отмечании 1000-летнего юбилея эпоса “Сасунци Давид”	146
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о проведении Декады армянского искусства в Москве	146
Постановление Бюро ЦК КП(б) Армении о работе Матенадарана	148
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о мероприятиях по дальнейшему развитию сельского хозяйства Армении.....	150
Постановление Бюро ЦК КП(б) Армении о проведении в Москве Декады армянской литературы.....	152
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о постройке в Армении самолетостроительного завода.....	153
Постановление Бюро ЦК КП(б) Армении об организации научно-исследовательского института физики при Ереванском государственном университете имени В.М.Молотова.....	154
Письмо секретарю ЦК ВКП(б) Г.В.Маленкову об организации совета по делам армяно-григорианской церкви	155
Письмо в ЦК ВКП(б) И.В.Сталину об организации Академии наук Армянской ССР	156
Постановление Бюро ЦК КП(б) Армении о проведении 150-летия со дня смерти Саят-Новы	157
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о награждении Аветика Исаакяна и Дереника Демирчяна.....	158
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину об обмене дипломатическими представителями Армянской ССР с Ираном, Сирией и Ливаном.....	159

Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину об издании для зарубежных армян иллюстрированного общественно-художественного журнала.....	162
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о разрешении организовать возвращение зарубежных армян в Советскую Армению.....	163
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о воссоединении армянских территорий.....	166
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину о включении в состав Армении Нагорно-Карабахской автономной области.....	169
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину об учреждении в г.Ереване постоянного представительства армянского всеобщего благотворительного союза "Барегорцакан".....	170
Письмо в ЦК ВКП(б) И.Сталину об открытии в Армении католических церквей.....	172
Письмо И.Сталину о переселении азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР.....	174
Постановление бюро ЦК КП(б) Армении об увековечении памяти великого армянского поэта Ованеса Туманяна.....	175
Միտքայնների խորհրդի Երևանի քննարկան օրնոցի քննարկների ժողովում Գ.Հարությունյանի արտաբանած ծաղիգ.....	177
ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ	
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ.....	179
ВИКТОР АМБАРЦУМЯН	
С безграничной верой в будущее.....	180
ԱՐԱՄ ԽԱՇԱՏՄՐՅԱՆ.....	186
МАРТИРОС САРЬЯՆ.....	189
СИЛЬВА КАПУТИКՅԱՆ.....	191
МАРК ГРИГОՐՅԱՆ	
На уровне современных требований.....	195
ԱՆՏՈՆ ՔՈՉԻՆՅԱՆ	
Գրիգոր Հարությունյանի ինչպես որ Կար.....	218

ԱԼԵՔՍԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Նրա կյանքի դասերը ուսանելի են և՛ ախօրիա, և՛
ապագայի համար..... 224

ԳԵՎՈՐԳ ՀԱՅՐՅԱՆ

Նա հոգով մարդ մնաց մինչև վերջ..... 236

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

Նա ղեկավարում էր ոչ թե ուժի օրենքով, այլ օրենքի ուժով.. 244

ԳԵՂԱՄ ԱԼԵՔՅԱՆ

Անձնվեր հայրենասերն ու քաղաքացին..... 251

НАМИ МИКОЯН

С любовью и печалью..... 271

ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բարի հիշատակ..... 278

ԱՆԱՀԻՏ ՍԱՀԻՆՅԱՆ

Գրիգոր Հարությունյանը վերադառնալու է..... 286

СУРЕН МЕЛКУМЯН

Он по-настоящему уважал трудящегося че-
ловека..... 294

ЛЕВОН ЕРЗИНКЯН

О большом человеке..... 301

ВАЗРИК СЕКОЯН

Строгость, требовательность, но и чуткость,
душевность..... 306

ВИКТОРИЯ СИРАДЗЕ

Человек огромного обаяния и доброты..... 310

БОРИС ВАРТАНОВ

Работал честно и добросовестно..... 311

ԵՂԻՇԵ ԱՍԾԱՏՐՅԱՆ

Հաստատակամ մարդն ու մեծ հայրենասերը..... 314

Հայկական ՍՍՌ-կոմունիստական պարտիայի կենտկոմի
առաջին քարտուղար մեծարգո և սիրելի քարեկամ
Գրիգորի Արտեմիչ..... 339

ЭДВАРД МИРЗОЯН

Памяти Григория Артемьевича Арутюняна..... 340

АЛЕКСАНДР АРУТЮНЯН

Подлинный патриот..... 344

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հրատ. խմբագիրներ՝ Ս.Գուլասարյան,
Ս.Դանիելյան

Հանձնված է շարվածքի 16.09.2000թ.:

Ստորագրված է տպագրության 22.10.2000թ.:

Չափսը $60 \times 84^{1/16}$, տպագրական 22,5 մամուլ:

Հրատ. պատվեր դ 026: Գինը՝ պայմանագրային, տպաքանակը՝ 1000:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,

375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24^Գ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,

375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24:

[1700m]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0067292

ЦЕНА

A II

86390

